

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Інтернет-
підтримка

О. І. Борзенко, О. В. Лобусова

Українська література

Профільний рівень

10

О.І. Борзенко, О.В. Лобусова

Українська література

Профільний рівень

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2018

УДК [821.161.2:37.016](075.3)

Б82

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 № 551)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Борзенко О. І.

Б82 Українська література (профільний рівень) : підруч. для 10 класу
закл. заг. серед. освіти / О. І. Борзенко, О. В. Лобусова. — Харків : Вид-во
«Ранок», 2018. — 240 с. : іл.

ISBN 978-617-09-4335-4.

УДК [821.161.2:37.016](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали до підручника
розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-4335-4

© О. І. Борзенко, О. В. Лобусова, 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

Зміст

ЗМІСТ	3
--------------------	---

Будьмо творчими читачами!	7
--	---

ЛІТЕРАТУРА І ДІЙСНІСТЬ	9
-------------------------------------	---

Література та інші види мистецтва	9
---	---

Автор і читач	9
---------------------	---

Читання та його види	10
----------------------------	----

Діалогічне прочитання художнього твору ..	10
---	----

ОСОБЛИВОСТІ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ	11
--	----

Давня література	11
------------------------	----

Нова українська література	12
----------------------------------	----

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА другої половини ХІХ ст.	13
---	----

ЛІТЕРАТУРА Й НАЦІОНАЛЬНЕ ЖИТТЯ	14
---	----

Історичний контекст	14
---------------------------	----

Громадська самоорганізація	15
----------------------------------	----

Культура і меценати	16
---------------------------	----

Література в умовах цензурних обмежень	17
--	----

РЕАЛІЗМ	18
----------------------	----

Полюбити «найменшого брата»	19
-----------------------------------	----

Іван Нечуй-Левицький	21
-----------------------------------	----

Літературна творчість	21
-----------------------------	----

ПОВІСТЬ «КАЙДАШЕВА СІМ'Я»	23
---------------------------------	----

Історія створення й видання, особливості жанру	23
--	----

Сюжет і композиція	24
--------------------------	----

Проблемно-тематична основа	25
----------------------------------	----

Авторська позиція	
-------------------------	--

Риси національного характеру	26
------------------------------------	----

Персонажі повісті	27
-------------------------	----

Комічне в зображенні персонажів	28
---------------------------------------	----

Читацький практикум	
---------------------------	--

Кайдашева сім'я	30
------------------------------	----

Панас Мирний	37
---------------------------	----

Літературна творчість	38
-----------------------------	----

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ ЖИТТЯ	
--------------------------	--

В РЕАЛІСТИЧНОМУ ОСВІТЛЕННІ	
----------------------------	--

(«ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?»)	39
--	----

Історія створення роману	39
--------------------------------	----

Назва твору	40
-------------------	----

Жанрові особливості і проблемно-тематична основа твору	41
--	----

Композиція і сюжет	42
--------------------------	----

Образ головного героя: від пошуків	
------------------------------------	--

правди до моральної деградації	42
--------------------------------------	----

Жіночі образи	44
---------------------	----

Грицько Чупрун і його дружина	
-------------------------------	--

Христя	45
--------------	----

Максим Гудзь і «злодійське	
----------------------------	--

товариство»	46
-------------------	----

Читацький практикум	
---------------------------	--

Хіба ревуть воли, як ясла повні? ...	47
---	----

«ТЕАТР КОРИФЕЇВ»	51
-------------------------------	----

Театр і «корифеї»	51
-------------------------	----

Музика в театральному житті	52
-----------------------------------	----

Корифеї з родини Тобілевичів	52
------------------------------------	----

Театр як «школа життя»	52
------------------------------	----

Іван Карпенко-Карий	54
----------------------------------	----

Творча діяльність	54
-------------------------	----

Жанрове розмаїття творчості	
-----------------------------	--

письменника	55
-------------------	----

ТРАГІКОМЕДІЯ «МАРТИН БОРУЛЯ»	56
------------------------------------	----

Творчий задум	56
---------------------	----

Образ Мартина Борулі	57
----------------------------	----

Оточення головного героя	58
--------------------------------	----

П'ЄСА «ХАЗЯЇН»	59
----------------------	----

Художній задум	59
----------------------	----

Життєва основа й жанрові особливості ..	59
---	----

Тема і проблематика	60
---------------------------	----

Художня організація	61
---------------------------	----

Образ Терентія Пузиря	62
-----------------------------	----

Оточення «хазяїна»	63
--------------------------	----

Значення творчості	
--------------------	--

І. Карпенка-Карого	64
--------------------------	----

Борис Грінченко	65
Проблема моралі («Без хліба»)	66
На захист людської гідності («Сам собі пан»)	67
Громадянська лірика	68
Читацький практикум.	
До праці	68
Доки?	69
До народу	69
Філософські роздуми («Моє щастя»)	70
Читацький практикум.	
Моє щастя	70
Мотив весняного оновлення («Весняні сонети»)	71
Читацький практикум.	
«Весна іде!..»	72

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА кінця XIX — початку XX ст. ... 75

ТИТАН ДУХУ І ДУМКИ

Іван Франко	76
Праця на ниві української словесності ...	77
ЗБІРКА «З ВЕРШИН І НИЗИН»	78
Лірична поезія Івана Франка	78
Громадянська декларація поета	79
Читацький практикум.	
Гімн	79
На шляху боротьби («Каменярі»)	80
Читацький практикум.	
Каменярі	81
Краса материнства	82
Читацький практикум.	
Сікстинська Мадонна	83
ЗБІРКА «ЗІВ'ЯЛЕ ЛИСТЯ»	84
Співець «кохання і настроїв»	84
На народній основі	85
Читацький практикум.	
«Ой ти, дівчино, з горіха зерня...»	85

Кохання без надії	86
Читацький практикум.	
«Чого являєшся мені у сні...»	86
Поетичне кредо («Декадент»)	87
Читацький практикум.	
Декадент	88
ЗБІРКА «МІЙ ІЗМАРАГД»	90
Філософські роздуми про безсмертя	90
Читацький практикум.	
Легенда про вічне життя	90
ФІЛОСОФСЬКА ПОЕМА «МОЙСЕЙ»	94
Художній задум	94
Роль прологу	95
Філософська проблематика	95
Сюжет і композиція	95
Образ головного героя	96
Читацький практикум.	
Мойсей	97
НОВЕЛА «СОЙЧИНЕ КРИЛО»	106
Прозова творчість І. Франка	106
Проблемно-тематична основа	107
Особливості сюжету й композиції	107
Конфлікт між «розумом» і «серцем» (образ Хоми-Массіно)	108
Образ героїні	108
Засоби художнього вираження	108
Читацький практикум.	
Сойчине крило	109
ДРАМА НА НАРОДНІЙ ОСНОВІ	
«УКРАДЕНЕ ЩАСТЯ»	124
Історія створення	124
Тема, проблематика, жанр	125
Особливості композиції й сюжету	125
Персонажі драми	126
МОДЕРНІЗМ	128
ІМПРЕСІОНІЗМ	130
Михайло Коцюбинський	131
Від реалізму до модернізму	132
НОВЕЛА «INTERMEZZO»	132
Історія створення	132
Особливості стилю і жанру	133
Назва та її роль	133
Герой і природа	134

Художня організація.....	135	Леся Українка	166
Читацький практикум.		Літературне становлення.....	167
Intermezzo	136	Сподіватися без надії.....	168
ПОВІСТЬ «ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ».....	141	Читацький практикум.	
Історія створення.....	141	Contra spem spero!	168
Неоромантична основа.....	141	Леся Українка	
Авторський погляд.....	142	і модернізм.....	169
Тема кохання.....	142	Неоромантична поезія «Мелодій».....	170
Людина, природа, магія.....	142	Мелодія весни	
Іван Палійчук та його доля.....	143	(«Стояла я і слухала весну...»).....	170
Марічка-Нявка.....	143	Читацький практикум.	
Значення творчості М. Коцюбинського ..	144	«Стояла я і слухала весну...»	171
ЕКСПРЕСІОНІЗМ	145	Громадянські мотиви	
Василь Стефаник	146	(«Слово, чому ти не твердая криця...»)..	171
Літературна творчість.....	146	Читацький практикум.	
Експресіонізм у творах В. Стефаника ..	147	«Слово, чому ти не твердая	
НОВЕЛА «КАМІННИЙ ХРЕСТ».....	149	криця...»	172
Тематична основа.....	149	Пізня поезія.....	172
Художня організація.....	149	Поетичний образ мрії	
Образ Івана Дідуха.....	150	(«Мріє, не зрадь!...»)	173
НОВЕЛА «НОВИНА».....	152	Читацький практикум.	
Життєва основа та художня		«Мріє, не зрадь!...»	173
організація новели.....	152	ТРАГЕДІЯ ПРАВДИВОГО СЛОВА («КАССАНДРА») ..	174
Тема і проблематика.....	152	Міфологічна основа.....	174
Образ Гриця Летючого	152	Тема і проблематика.....	174
Читацький практикум.		Головна героїня	175
Новина	153	ДРАМА-ФЕЄРІЯ «ЛІСОВА ПІСНЯ».....	176
НЕОРОМАНТИЗМ	155	Історія створення,	
Ольга Кобилянська	156	жанрові особливості	176
Ольга Кобилянська і модернізм.....	157	Тема і проблеми,	
НОВЕЛА «IMPROPTU RHANTASIE».....	158	художня організація.....	177
Життя як музичний експромт.....	158	Фантастичні образи	178
НОВЕЛА «VALSE MÉLANCOLIQUE»	159	Мати й Килина	179
Тема і проблематика.....	159	Дядько Лев.....	179
Життя й фантазії	160	Мавка-лісовичка.....	180
Ганна-малярка.....	160	Лукаш	181
Марта-доматорка	160	Читацький практикум.	
Софія-музика	161	Лісова пісня	182
ПОВІСТЬ «ЛЮДИНА»	163	НЕОРЕАЛІСТИЧНІ ПОШУКИ	198
Історія створення.....	163	Володимир Винниченко	199
Ідейна основа, тема, проблематика	163	Літературна творчість.....	200
Головна героїня	164	НОВЕЛА «МОМЕНТ».....	201
		Проблемно-тематична основа	201
		Персонажі новели	201
		Образи природи	202

СИМВОЛІЗМ	203
Микола Вороний	204
Творча діяльність	204
Весна — Блакитна Панна	205
Читацький практикум.	
Блакитна Панна	206
Схиляння перед красою	206
Читацький практикум.	
Інфанта	207
Олександр Олесь	208
Літературна діяльність	208
Журба і радість	209
Читацький практикум.	
«З журбою радість обнялась...» ..	209
Поезія «Чари ночі»	210
Читацький практикум.	
Чари ночі	210
Поезія «О слово рідне!	
Орле скутий!...»	211
Читацький практикум.	
«О слово рідне! Орле скутий!...» ..	212
Павло Тичина	213
Рання творчість П. Тичини	214
У єдності з природою	
(«Арфами, арфами...»)	214
Читацький практикум.	
«Арфами, арфами...»	215
Молодість і кохання	
(«Ви знаєте, як липа шелестить...»)	216
Читацький практикум.	
«Ви знаєте, як липа	
шелестить...»	217
Дивні малюнки словом («Пастелі»)	217
Читацький практикум.	
Пастелі	218
Спогади про кохання	
(«О панно Інно...»)	219
Читацький практикум.	
«О панно Інно...»	219
Поетична епітафія	
(«Пам'яті тридцяти»)	220
Читацький практикум.	
«Пам'яті тридцяти»	220
Поема-симфонія «Сковорода»	221
Читацький практикум.	
Симфонія «Сковорода»	222
ОСМИСЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ...	226
Богдан Лепкий	226
Романна епопея про Івана Мазепу	227
РОМАН «МОТРЯ»	227
Історична основа роману	227
Тема і проблематика	228
Художня організація	229
Образ гетьмана	229
Мотря Кочубеївна	230
КЛАСИК КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ	
ЛІТЕРАТУРИ	232
Ісмаїл Гаспринський	232
АРСЛАН-КИЗ (ДІВЧИНА-ЛЕВИЦЯ)	233
Історична основа та жанрові	
особливості	233
Сюжетна організація	233
Образ Гульджемал-ханум	234
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ	237

Будьмо творчими читачами!

Майстер парадоксів англійський письменник Оскар Уайльд поділяв книжки на три категорії: *ті, що варто читати; ті, що варто перечитувати; ті, що зовсім не варто читати*. Парадоксально, але визначити, до якої категорії належить та чи інша книжка, може лише той, хто має значний досвід читання, зокрема й книжок, яких *«не варто читати»*.

Сьогодні ми навіть не замислюємось, як це воно *«бути читачами»*. Мовляв, зрозуміло й без пояснень.

Та чи настільки все просто, як може здатися на перший погляд? Зрештою, що ж таке читання: спосіб пізнання світу чи звичайні ліки від нудьги, і чи мусимо ми, уже засвоївши основні навички, й далі вдосконалювати своє уміння *«бути читачами»*?

Є безліч захопливих книжок на будь-який смак: детективи, фантастика, пригодницькі твори. Але особлива роль, мабуть, належить класичній літературі. Класику цінують і поважають, хоча її сприйняття й вимагає від нас немалих зусиль. Що ж таке класика і чому люди її читають?

Класичними є книги, що пройшли перевірку часом і стали національним чи навіть світовим культурним надбанням. Вони, як правило, звертаються до «вічних» тем, тобто таких, що навіть із плином часу не втрачають своєї актуальності. А знайомство з класикою надає нам можливість долучитися до унікального досвіду людства, адже така література запрошує до складного й конструктивного діалогу на серйозні теми.

У цьому літературному діалозі, у наполегливих спробах зрозуміти автора та його героїв ми розкриваємо й самих себе: перевіряємо, випробовуємо й уточнюємо власні життєві орієнтири та цінності.

Але будь-який діалог потребує зусиль, а тим паче — діалог із книгою, що була написана багато років тому. У пошуках «спільної мови» вкрай необхідно виявляти терпимість на шляху до порозуміння, а ще краще — просто робити кроки назустріч, тобто навчатися *«бути читачами»*.

У цьому навчанні вам стане у пригоді підручник, який містить низку корисних порад щодо сприймання й засвоєння багатьох складних художніх явищ. Він пропонує інформацію для роздумів, питання й завдання дискусійного характеру, що заохочують до самостійного пошуку та вироблення власної думки.

Для ефективного вивчення класичної літератури завжди важливий контекст — сукупність явищ, пов'язаних із текстом твору (історичні й соціальні умови, біографічні деталі, мистецькі впливи). Це своєрідне культурне «оточення» художнього тексту, урахування якого дозволить глибше осягнути авторський задум. Запропонований у підручнику аналіз творів доповнюється широким контекстом української літератури другої половини XIX — початку XX століття.

Відповідно до змісту навчальної програми підручник поділяється на два розділи: «Українська література другої половини XIX ст.» і «Українська література кінця XIX — початку XX ст.». У цих розділах представлені найпомітніші явища української класики другої половини XIX — початку XX століття.

■ Задумлива читачка
(Мері Кассат, 1894)

■ Оригінальна сферична бібліотека в Тяньцзині (Китай), відкрита у 2017 р.

Не забувайте, що навіть найкращий підручник не стане ефективним без активної учнівської співпраці. Не будьте байдужими, не шкодуйте зусиль, наполегливо шукаючи «спільну мову» з класичною літературою.

Її сприйняття не має бути чимось формальним. Не перетворюйтеся на пасивних споживачів чужих думок і оцінок, звіряйте власні враження, міркування з прочитаним — навчайтеся «бути читачами».

У кожного з нас є й гарні, і шкідливі звички. Шкідливих намагаємося позбуватись, а хорошими пишаємося, бо вони складають найкращу частину нашої особистості. Зробіть читання своєю звичкою: ніколи не пошкодуєте — матимете лише добрий результат!

Захопливого читання та успіхів на шляху до знань!

Допоможуть вам на цьому шляху запитання та завдання, які ми згрупували за рубриками.

Біля деяких завдань ви помітите додаткові позначки.

— завдання виконати письмово

— завдання для парної або групової роботи

— завдання на вибір учнів

— завдання підвищеної складності

— завдання, для виконання якого варто скористатися матеріалами електронного додатку до підручника або мережі Інтернет.

Література і дійсність

Література та інші види мистецтва

Художня література покликана задовольняти духовні потреби. Вона долучає нас до багатого духовного досвіду людства. На це здатні й інші види мистецтва — музика, живопис, скульптура, театр, кінематограф тощо.

Види мистецтва різняться за способом відображення дійсності та за матеріалом, який вони використовують. Література особлива тим, що послуговується словесним матеріалом — її визначають як мистецтво слова.

Головна функція будь-якого мистецтва — естетична, яка полягає в здатності мистецьких творів викликати в читача, глядача, слухача духовно-інтелектуальну втіху, збагачувати його внутрішній світ. Завдяки цій функції література пробуджує наші творчі здібності, навчає мислити образами, помічати й цінувати красу в щоденному житті, прагнути до ідеалу.

■ Пам'ятник Наталці Полтавці в Кропивницькому

Ділимося читацьким досвідом

1. Пригадайте види мистецтва. Які з них приваблюють найбільше? Чому?
2. Розгляньте ілюстрації (с. 9). Поміркуйте, як в ілюстрації, запропонованій у підручнику, унаочнюється зв'язок різних видів мистецтва.
3. Наведіть приклади художніх творів, які виникли завдяки поєднанню різних видів мистецтва.
4. Наведіть приклади видів мистецтва, які виникли з розвитком сучасних технологій.

Автор і читач

Ім'я автора можемо знайти на книжковій обкладинці. А сама книга складає окремий художній світ — створену уявою письменника образну картину дійсності. У цьому світі найповніше розкривається духовне багатство авторської особистості. Однак література не може функціонувати без читачів. Вони виступають повноправними учасниками *художньої комунікації*.

Спочатку автор породжує власний художній світ і пропонує його читачеві. Узявши до рук книжку, читач у процесі сприйняття (своєрідної співтворчості) у своїй уяві ніби заново вибудовує цей художній світ, проходячи власний, але в чомусь близький до авторського, шлях духовної діяльності.

Завдяки цьому збагачується творчий досвід самого читача, який залучається до мистецького процесу. У художньому спілкуванні між автором і читачами формується особливий духовний простір пізнання світу, а мистецтво слова стає важливим засобом духовно-емоційного спілкування між людьми, у ході якого досягається творче порозуміння.

Саме в процесі художньої комунікації повною мірою реалізуються всі основні функції словесного мистецтва — людина долучається до прекрасного, засвоює нові знання про світ, визначає орієнтири для саморозвитку.

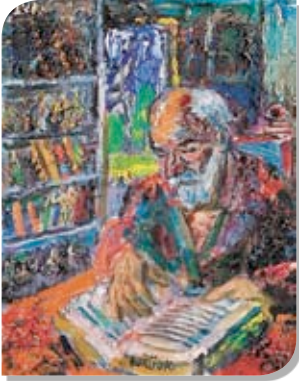

■ Пам'ятник Марусі Богуславці в Богуславі

Ділимося читацьким досвідом

1. Які книжки ви прочитали останнім часом? Чим вони вас зацікавили?
2. Як ви зрозуміли поняття «художня комунікація»? З якими письменниками у вас склалася така комунікація?

Читання та його види

■ За читанням
(Давид Бурлюк, 1955)

Читання є важливим пізнавальним процесом, що спрямований на осмислення художнього твору. Розрізняють різні його види — залежно від рівня заглиблення у зміст: читання-перегляд, ознайомлювальне й аналітичне читання.

На практиці робота з текстом може передбачати досягнення різних результатів. У деяких випадках достатньо обмежитися спрощеним уявленням про твір, коли, скажімо, він цікавить нас як складник широкого літературного контексту. Тут доцільно застосувати читання-перегляд.

Ознайомлювальне читання потребує виділення основної ідеї твору, ключових проблем та образів. Його метою є лише загальне знайомство зі змістом.

Аналітичне читання передбачає поглиблене сприйняття твору: звернення уваги на окремі деталі, художні особливості, вироблення власної думки щодо авторської позиції, подій та персонажів.

Інформаційні технології вплинули на виділення ще одного виду читання — сканування. Це швидкий перегляд тексту для пошуку в ньому якогось окремого символу, факту, слова.

Ділимося читацьким досвідом

1. Якими видами читання володієте ви? Який вид найчастіше застосовуєте?
2. Новітні технології дають можливість читати будь-які книги в електронному форматі. На вашу думку, паперова книга — це пережиток минулого чи найзручніший формат для читання? Аргументуйте свою думку.

Діалогічне прочитання художнього твору

Читання можна розглядати як уявний діалог, у якому людина ставить запитання та знаходить на них відповіді завдяки взаємодії з художнім твором. Обравши книгу для такого діалогу, ми попередньо визначаємо й мету спілкування. Нею може стати збагачення ерудиції, особистісне зростання, навіть просто читання заради розваги. В усіх випадках варто бути активними й уважними, відкритими до спілкування, урахувати авторський погляд, зважати на власні думки й переконання. У разі потреби можна сперечатися з автором, однак важливо лишатися толерантними й визнавати за ним право на особисту позицію. Навіть якщо спочатку книга здалася не надто цікавою, варто докласти зусилля й пошукати з нею порозуміння: можливо, перед вами твір, який не відкривається першому-ліпшому, а вимагає від читача роботи розуму й душі, зате й дарує нічим незрівняну насолоду відкриття — нових думок, нових почуттів, нового світу.

*Ще не було епохи
для поетів,
але були поети
для епох!*

Ліна Костенко,
сучасна українська
письменниця

*З любові й муки
народжується
письменник —
іншого шляху
в нього нема.*

Григор Тютюнник,
український
письменник

Художня література — це щось, що ви витворюєте з 33 літер та жмені розділових знаків, і ви, ви один, використовуючи свою уяву, створюєте світ, заселяєте його й дивитеся навкруги чужими очима... Ви стаєте кимось іншим, і коли повернетесь у свій світ, то щось у вас самих трохи зміниться.

Ніл Гейман, сучасний письменник-фантаст

Виявляємо читацьку, літературну компетенції, обізнаність у сфері культури

Прочитайте наведені цитати. Поясніть, як ви їх зрозуміли. Чи погоджуєтесь ви із цими думками? Аргументуйте свої міркування.

Особливості літературного процесу

Давня література

Становлення нашої літератури пов'язане з прийняттям християнства. Це сталося в 988 році за правління київського князя Володимира Святославича. Церковні потреби поштовхнули перекладацьку діяльність. Були перекладені окремі частини Біблії, тексти для церковної відправи, проповіді. Перекладна література вплинула на розвиток оригінального письменства. Почало розвиватися місцеве літописання. Першим літописом стала «Повість временних літ». Автором творів повчального характеру був великий київський князь Володимир Мономах. Постала житійна проза. Поряд із князівськими житіями з'явилися оповідання, присвячені монастирським подвижникам. На основі таких оповідань оформився Києво-Печерський патерик. Яскравою світською пам'яткою Київської Русі є «Слово о полку Ігоревім».

Період із другої половини XVI до середини XVII століття позначений поштовхуванням культурного життя. Швидкими темпами розвивалась освіта. Заходами архімандрита Києво-Печерської лаври Петра Могили при монастирі було засновано школу, яка згодом стала академією. Зміни в громадському й церковному житті зумовили бурхливий розвиток полемічної літератури. Полеміка загострилась у зв'язку з Берестейською церковною унією 1596 року.

У XVII—XVIII століттях утвердився бароковий стиль. Він виявився у формальних поетичних експериментах, а також у козацьких літописах Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка. Барокова драматургія була тісно пов'язана зі школою. Авторами й виконавцями виступали викладачі й студенти навчальних закладів. Значного поширення набула вертепна драма, яка передбачала використання особливої двоярусної скриньки — вертепу.

Особливе місце в історії давнього українського письменства посідає творчість видатного філософа й письменника Григорія Сковороди, автора філософських трактатів, ліричних поезій та байок.

■ Петро Могила, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі, засновник братської школи при Лаврському монастирі, яка пізніше перетворилася на Києво-Могилянську колегію, а згодом і академію (невідомий художник, початок XVII століття)

Коментар фахівця

Українське літописання належить до найдавніших літературних жанрів. Воно зародилося наприкінці X ст. і розвивалося у вітчизняному письменстві протягом наступних восьми століть. Це були часи, коли історія і література не розмежовувалися, а літописець водночас був істориком і письменником. <...> Літописи, створені за часів Київської Русі, мають особливий історико-літературний колорит. Вони не тільки доносять відгомін давноминулих подій, а й оповідають державними і культурними поняттями, які були притаманні середньовічному мисленню і світорозумінню.

П. Білоус, дослідник української літератури

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Поясніть, яку роль у розвитку української літератури мали переклади Біблії.
2. Що таке літопис? Які записи можуть містити літописи?
3. Чому «Слово о полку Ігоревім» вважають пам'яткою світської літератури?

Нова українська література

■ Микола Костомаров
(Микола Ге, 1878)

■ Пам'ятний знак на стіні
будинку музею «Русалки
Дністрової» у Львові

Кінець XVIII століття став початком нової української літератури. Оновились жанри, змінилось коло авторів і читачів, а головне — з'явилися нові герої з народного середовища.

За відсутності української держави національна свідомість підтримувалась завдяки розвитку культури й літератури. Саме література тривалий час була основним чинником, який об'єднував українське суспільство. Вона виступила проти духовного поневолення нації, постійно нагадувала про життєву необхідність зберігати рідну мову й розвивати культуру.

Початковий період нової літератури був пов'язаний із Полтавою та Харковом. У Полтаві працював Іван Котляревський, автор славнозвільної «Енеїди». У Харкові писав свої твори прозаїк і драматург Григорій Квітка-Основ'яненко. Харківський університет об'єднав обдарованих людей, які цікавились літературним життям. У Харкові побачили світ талановиті твори Петра Гулака-Артемовського. Помітними постатями були Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Михайло Петренко. Вони увійшли в історію літератури як представники харківської школи романтиків. Євген Гребінка, сам поет і прозаїк. Він видав збірник «Ластівка», об'єднавши твори відомих на той час українських письменників.

У середині 40-х років роль літературного центру перейняв Київ. Там діяло Кирило-Мефодіївське товариство — таємна організація, до якої входили письменники Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко. Навесні 1847 року учасників товариства заарештували російські жандарми.

Репресії затримали розвиток літературного життя. Воно дещо пожвавилось, коли в другій половині 50-х років у Петербурзі оселились кирило-мефодіївці, які повернулись із заслання. Почав виходити український літературний журнал «Основа». Помітною подією стала публікація в 1857 році «Народних оповідань» Марка Вовчка.

Українські літератори гостро засуджували кріпацтво, закликали до його скасування. Після проведеної в 1861 році селянської реформи вони звернулись до художнього осмислення життя народу в нових суспільних умовах. Особливі заслуги в цьому належать письменникам-реалістам, зокрема Іванові Нечую-Левицькому.

На західних українських землях, що входили до Австрії, національно-культурний рух очолили вихованці Львівської духовної семінарії Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький. Заходами гуртка «Руська трійця» в 1837 році побачив світ збірник «Русалка Дністрова». Традиції «Руської трійці» розвивав видатний буковинський поет і прозаїк Юрій Федькович. Його громадська й літературна праця мала чіткі національні орієнтири й була спрямована на підтримання загальноукраїнської єдності.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

4. Визначте чинники зміни культурно-історичних епох і літературних напрямів. Обговоріть у малих групах і презентуйте висновки класу.
5. Дослідник літератури П. Білоус стверджує, що *«в історії української літератури є пам'ятки, до яких прикута особлива увага, бо вони бентежать уяву і розум, розпалюють дослідницьку допитливість, вражають своїм змістом і художньою формою»*. Які твори давньої літератури «розпалили вашу дослідницьку допитливість»? Які твори нової літератури привернули вашу увагу, «збентежили уяву»?

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА другої половини ХІХ ст.

Матеріал цього розділу відкриває перед вами широкі можливості для усвідомлення основних рис української ментальності, її значення для самопізнання та успішної реалізації в сучасному суспільстві, важливості правильності життєвого вибору для становлення й ствердження людини.

Опрацьовуючи матеріал розділу, ви маєте змогу набутися та виявити такі компетенції:

літературну — уміння характеризувати суспільно-культурні умови розвитку літератури другої половини ХІХ ст. (1870—1890 рр.), розповідати про життя і творчість І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Карпенка-Карого, Б. Грінченка; визначати жанри творів «Кайдашева сім'я», «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Хазяїн», «Мартин Боруля», малих епічних форм; коментувати проблематику творів; характеризувати образи-персонажі, засоби їх зображення;

ключові — уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями твору; висловлювати власну думку про українську ментальність, національний характер, народну мораль і етику; застосовувати набуті знання для порівняння творів української та зарубіжної літератури; зіставляти специфіку розкриття теми в різних видах мистецтва; визначати роль і місце української літератури у світовому контексті.

Література й національне життя

Історичний контекст

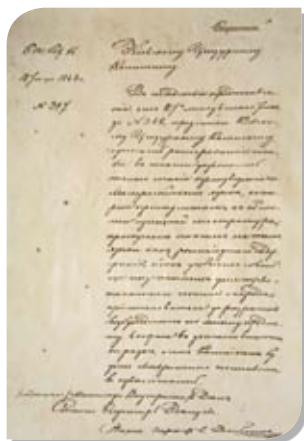
У XIX столітті українські землі були поділені між Російською й Австрійською імперіями. Виступи українців на захист національних прав наражалися на жорсткий спротив російської чи австрійської імперської влади.

За таких історичних обставин саме майстри слова послідовно обстоювали народні інтереси, а література стала чимось більшим, ніж звичайне мистецтво: перетворилася на важливий чинник національного єднання. Вона нагадувала про життєву необхідність зберігати рідну мову й розвивати культуру. А це в тодішніх умовах було вкрай непростим завданням.

У Російській імперії влада здавна переслідувала інакодумців. Серед підозрюваних і переслідуваних були й українські письменники. У 1847 році жандарми схопили й відправили на заслання Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколу Костомарова. За творчими людьми пильно спостерігала цензура — система державного нагляду за культурою. Усе, що викликало бодай якусь підозру, підлягало негайній забороні.

Цензурні обмеження посилились у 1863 році з появою Валуєвського циркуляра. Таємне розпорядження російського міністра внутрішніх справ Петра Валуєва забороняло українські релігійні й освітні видання. Кульмінацією переслідувань став Емський указ 1876 року, виданий імператором Олександром II. Він значно розширив зміст Валуєвського циркуляра: заборонялося видавати будь-які українські книжки, переклади українською, улаштовувати концерти з українськими піснями та ще багато чого.

Російська цензура не терпіла навіть самого слова «Україна», натомість вимагала вживати в літературі й періодиці назву «Малоросія». Менше цензури було в Австро-Угорщині (держава, що утворилася внаслідок укладання угоди між двома частинами Австрійської імперії — Австрією та Угорщиною), тому в Галичині українські книговидання й журналістика розвивались активніше.

■ Валуєвський циркуляр (1863)

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку, соціальну та громадянську компетентності

1. Що у другій половині XIX ст. заважало повноцінному розвитку української культури й літератури?
2. Коли й чому заарештували Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова? Що сприяло проголошенню амністії членам Кирило-Мефодіївського братства?
3. Які обмеження стосовно української мови запровадила влада за Валуєвським циркуляром? Поміркуйте, чому Валуєвський циркуляр був таємним.
4. Якими були наслідки Валуєвського циркуляра та Емського акта для української культури й літератури? Обговоріть у малих групах і презентуйте висновки класу.

Ділимося думками і враженнями

5. Розгляньте ілюстрацію на с. 15. Визначте, у яких регіонах сучасної України умови для розвитку національної літератури були найменш сприятливими.
6. Чи можна вважати цивілізованим ставлення до української літератури в Російській імперії? Прокоментуйте слова українського громадсько-політичного й державного діяча, історика літератури С. Єфремова: «Нічого, окрім протесту та опозиції, система репресій не витворила».

■ Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій у XIX столітті

Громадська самоорганізація

У боротьбі за національні й культурні права українці часто спиралися на досвід самоорганізації. Наприклад, у XVI—XVII століттях важливу роль у розвитку української культури відіграли церковні братства, що створювались при церковних парафіях членами ремісничих організацій.

У другій половині XIX століття традиція суспільної самоорганізації теж виявила свою ефективність. Культурне лідерство перебрали на себе «громади» — об'єднання української інтелігенції, що опікувались розвитком науки, освіти, літератури й журналістики. Вони діяли в Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі, інших українських містах, а також у Петербурзі — столиці Російської імперії.

У громадівському русі брали участь відомі вчені, митці, суспільні діячі М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, В. Антонович, П. Житецький, О. Кониський, Б. Грінченко, П. Косач, Т. Рильський, Ф. Вовк, І. Рудченко та багато інших. Активними громадівцями були засновник національного оперного мистецтва Микола Лисенко, письменник і драматург Михайло Старицький, автор тексту українського національного гімну «Ще не вмерла Україна» Павло Чубинський.

Діяльність громад виявилась у видавничій сфері, зокрема у виданні й поширенні популярних книжок для народної освіти й виховання.

Яскравою сторінкою громадівського руху була культурно-просвітницька діяльність жінок. Вони створювали недільні школи, викладали в сільських навчальних закладах, проводили культурно-освітню роботу. Наприклад, діяльність Христини Данилівни Алчевської на ниві народної освіти високо оцінила Міжнародна ліга освіти. Х. Алчевська заснувала й понад 50 років утримувала Харківську недільну школу для жінок, згуртувала й очолила авторський колектив з укладання 3-томного критико-бібліографічного покажчика «Що читати народу?».

■ Михайло Драгоманов

■ Христина Алчевська

Культура і меценати

■ Євген Чикаленко

■ Єлизавета Милорадович

Попри обмеження й заборони, у другій половині XIX століття все ж з'являлися українські газети й журнали, книжки. У Петербурзі на початку 60-х років за участю Т. Шевченка, М. Костомарова, В. Білозерського виходив журнал «Основа». Пізніше був заснований журнал «Київська старовина», у якому публікували матеріали з історії України, наукові статті, художні твори.

У Галичині українську періодику другої половини XIX століття представляли газета «Діло», журнали «Правда», «Друг», «Світ», «Народ», «Житє і слово». З ініціативи М. Грушевського у Львові почав виходити «Літературно-науковий вісник». А наприкінці 70-х років український емігрант М. Драгоманов у Швейцарії видавав часопис «Громада».

Ці та інші видання не змогли б побачити світ без самовідданої праці їхніх співробітників та відомих меценатів¹, котрі жертвували чималі кошти.

Серед тих, хто безкорисливо підтримував українську культуру, були підприємець Василь Симиренко, громадська діячка Єлизавета Милорадович, агроном і землевласник Євген Чикаленко. Вони фінансували газети й журнали, видання наукових праць і творів українських письменників. Скажімо, Є. Милорадович надала кошти на заснування Літературно-наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, а В. Симиренко профінансував декілька видань Шевченкового «Кобзаря».

Справжнім девізом українських меценатів стали слова Євгена Чикаленка: *«Мало любити Україну до глибини душі, треба любити її до глибини кишені».*

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку, соціальну та громадянську компетентності, обізнаність у сфері культури

1. Складіть план поданого в підручнику тексту «Громадська самоорганізація». За планом підготуйте усну розповідь про громадівський рух в Україні.
2. Які українські журнали виходили в другій половині XIX ст.? Хто фінансував ці видання?
3. Назвіть найвідоміших українських меценатів XIX ст. Про кого з них ви хотіли б дізнатися більше? У який спосіб ви могли б задовольнити свою цікавість?
4. Як ви розумієте слова Є. Чикаленка про патріотичний обов'язок? Чи актуальне це твердження для нашого часу? Дайте розгорнуту відповідь на запитання. Обґрунтуйте свої міркування прикладами.

Запрошуємо до дискусії

5. Чи важлива громадська самоорганізація у наш час? У чому може виявитись її позитивна роль?
6. Від чого має залежати розвиток культури й літератури: від державної підтримки чи від допомоги меценатів?

¹ *Меценат* — особа, яка безкорисливо матеріально підтримує розвиток культури, освіти та будь-які інші аспекти гуманітарної сфери. Слово походить від прізвища римського багатія Мецената, котрий допомагав митцям.

Література в умовах цензурних обмежень

Заборони української культури вплинули на літературне життя. Проблема етнічного самозбереження українців була настільки гострою, що мистецькі завдання художнього слова поєдналися із захисними. І це багато в чому визначало тематику творів. Своєрідною захисною реакцією стало зосередження уваги літераторів на селянському середовищі. Важливу роль відігравали громадянські теми. Життя простих людей, їхня мораль, соціальні суперечності, освіта й виховання — ці питання набули актуальності.

Активно розвивалась поезія, представлена авторами різних поколінь. До старшої генерації належали Я. Щоголів, Л. Глібов, Ю. Федькович, С. Руданський. Молодшу представляли І. Манжура, П. Грабовський, Б. Грінченко, В. Самійленко.

Харківського поета *Якова Щоголева (1824—1898)* захоплювали козацька історія, народні традиції і звичаї. Він поглиблював традиції романтизму, писав переважно балади та елегії, що побачили світ у збірках «Ворскло» і «Слобожанщина».

Інший поет із Харківщини *Іван Манжура (1851—1893)* залишив невелику поетичну спадщину. Його поезії, гуморески («Догадливий козак», «Пан брехун»), віршові казки увійшли до збірки «Степові думи та співи». У творах поета простежуються мотиви любові до рідної землі, її природи, людини-трудівника («На степу і у хаті», «На добрій ниві»).

Володимир Самійленко (1864—1925) походив із Полтавщини. Він видав збірки «З поезій Володимира Самійленка», «Україні». У його творчості важливу роль відіграли мотиви сенсу життя, долі людини («Зимовий діалог»). В. Самійленко здобув визнання як талановитий сатирик і гуморист («Ельдорадо», «Патріоти»).

Драматургічне мистецтво розвивали талановиті театральні діячі М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Старицький. До драматургії зверталися І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Франко, хоча цим письменникам належать чи не найбільші досягнення в галузі української реалістичної прози.

■ Яків Щоголів

■ Володимир Самійленко

Опрацюємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Дайте короткі відповіді на запитання.
 - Назвіть поетичні збірки Я. Щоголева. З яким літературним напрямом пов'язана творчість цього автора?
 - Що зображував у своїх творах І. Манжура?
 - Визначте провідні мотиви творів В. Самійленка.
 - Хто представляв українську драматургію в другій половині XIX ст.?
2. Визначте основні тези поданого в підручнику тексту «Література в умовах цензурних обмежень». У зручній для вас формі (тексту, плану, схеми, таблиці) занотуйте ці тези та аргументи на їх доведення.

Виявляємо ініціативність та підприємливість

3. В електронному додатку до підручника знайдіть твори поетів, про яких ідеться в статті «Література в умовах цензурних обмежень». Підготуйте презентацію поезії, яка вам найбільше сподобалася.

Готуємо проект

4. У мережі Інтернет знайдіть інформацію про видатних українських меценатів. Підготуйте про них мультимедійну презентацію.

Реалізм

У творах реалізму увага приділяється соціальним темам, а коло основних проблем і конфліктів визначається взаємозв'язками між людиною і суспільством. Перевага надається типовим характерам, у яких повно і правдоподібно відображені риси суспільного життя. Серед усесвітньо відомих реалістів вирізняються Ч. Діккенс, В. Теккерей, О. де Бальзак, Г. Флобер. В українській літературі визнаними майстрами реалістичного слова є І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Карпенко-Карий.

Реалізм — це літературний і мистецький напрям другої половини XIX століття з яскраво вираженою настановою на правдиве й точне відображення дійсності у її типових проявах.

Натуралізм — літературна течія реалізму, для якої характерна настанова на фотографічно точне зображення дійсності.

Ознаки реалізму:

- зображення типових явищ дійсності;
- увага до громадських процесів та соціальних суперечностей;
- змалювання звичайних людей у їхньому повсякденні;
- залежність внутрішнього світу героїв від суспільних обставин;
- психологічна та соціальна достовірність людських характерів;
- точність у відтворенні побутових деталей.

В останній чверті XIX століття в реалістичній літературі сформувалась нова течія — *натуралізм* (від лат. *naturalis* — природний). Прибічники натуралізму були переконані, що людина не несе повної відповідальності за власне життя, оскільки воно зумовлене спадковістю, інстинктами, соціальним і побутовим оточенням. У своїх художніх пошуках вони прагнули до максимально відстороненого, майже «протокольного» відображення життєвих процесів. Найбільш послідовно натуралізм виявився у творчості відомого французького письменника Е. Золя. Окремі риси натуралізму наявні у творах українських авторів Панаса Мирного та І. Франка.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Дайте короткі відповіді на запитання.
 - Коли в літературі утвердився реалізм?
 - До яких тем зверталися реалісти?
 - Як реалісти осмислювали вплив соціальних обставин на формування особистості людини?
 - Яких найбільш відомих західноєвропейських реалістів ви знаєте?
 - Які автори представляють український реалізм?
 - У чому своєрідність натуралізму?
 - Кого з письменників вважають засновником натуралізму?
 - Творам яких українських письменників притаманні риси натуралізму?

2. У зручній для вас формі занотуйте в зошиті ознаки реалізму.

■ На заробітки
(Микола Кузнецов, 1882)

■ Косовиця
(Микола Пимоненко, 1900-ті)

Полюбити «найменшого брата»

У другій половині XIX століття наша література сприяла вирішенню важливого завдання, проголошеного геніальним Т. Шевченком. Його послання «І мертвим, і живим...» із закликом подолати суспільне роз'єднання й полюбити «найменшого брата» стало ідейним орієнтиром для українських письменників-реалістів.

Не дивно, що на той час теми з народного життя посіли провідні позиції. Література глибоко і всебічно вивчала сільський побут, розкривала взаємини селян з іншими верствами суспільства, осмислювала відносини інтелігенції й народу.

Особливе зацікавлення українських письменників викликали зміни в селянському середовищі, зумовлені скасуванням кріпацтва. Літератори досліджували суспільні процеси, від яких залежали психологія, мораль, побут і майновий стан українського селянства в нових умовах. Вони висвітлювали ті проблеми, що найдужче хвилювали простих людей.

До найбільш гострих належала масштабна проблема «селянин і земля». Її осмислювали часто й по-різному: у зв'язках із хліборобською працею та достатком, як запоруку бажаного соціального статусу та життєвих перспектив і навіть як основне джерело розбрату між членами однієї родини.

Із цією проблемою тісно поєднувалася інша, що стосувалася *наслідків кріпацтва*. Письменники-реалісти помітили, що навіть після селянської реформи

■ Українка біля тину
(Ілля Рєпін, 1876)

Коментар фахівця

Народ, праця на його користь, досліди над його життям і слугування його інтересам — усе голосніше бринять в українському письменстві; елемент протесту проти всякого поневолення стає могутнім окликом літератури й надає їй, поруч із художньою вартістю, ще й величезної громадської ваги й інтересу. Репресії стали тут замість того маяка, що не підпускав українських діячів до рифів та мілизни офіціалщини й направляв письменство на вільні й широкі простори протесту проти поневолення.

С. Єфремов, історик літератури

■ Збирання вишні в панському садку в Україні
(Іван Соколов, 1858)

■ Сільська ідилія
(Генріх Семирадський, 1880-ті)

суспільству ще довго довелося боротися з руйнівними впливами панщини на людську психіку й мораль.

У зв'язку із цим автори нерідко зверталися до художнього осягнення традиційної проблеми *батьків і дітей*, зокрема вказували на суттєву розбіжність між поколіннями, сформованими за часів кріпацтва та в пореформені роки. Важливе питання *людини і влади* дозволяло краще висвітлити деякі суперечливі моменти сільського життя, тож і воно належало до кола основних літературних пошуків.

Майже всі українські письменники-реалісти тією чи іншою мірою торкалися *національного* питання: розкривали особливості національного характеру, увиразнювали специфіку українського гумору, відтворювали народні уявлення і стереотипи, значну увагу звертали на побутові й етнографічні деталі.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Яка тема була провідною у творчості українських письменників другої половини XIX ст.?
2. Які проблеми найбільше цікавили українських письменників-реалістів?
3. Що, на думку історика літератури С. Єфремова, надає українській реалістичній літературі «величезної громадської ваги й інтересу»?
4. На с. 19—20, 22 і в електронному додатку до підручника подані репродукції картин відомих художників-реалістів. Визначте, які ознаки реалізму як мистецького напрямку наявні в представлених творах образотворчого мистецтва.

Готуємося до ЗНО

5. Опрацювавши статті на с. 18—20, у зручній для вас формі (тексту, плану, схеми, таблиці) занотуйте в зошит для підготовки до ЗНО матеріал до тем «Реалізм, його основні ознаки», «Особливості українського реалізму другої половини XIX століття: теми, проблеми».

Іван НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

(1838—1918)

Іван Семенович Левицький (літературні псевдоніми — І. Нечуй-Левицький, І. Нечуй) народився 25 листопада 1838 року в місті Стеблів на Київщині в сім'ї священика. Його батько мав добру освіту, захоплювався історією козацтва, любив творчість Т. Шевченка. Саме він прищепив синові інтерес до літератури та історії. Згадуючи матір, письменник писав: «...була висока на зріст, весела, проворна, говорюча та співуча. <...> ...любила читати житія святих і читала їх голосно, як читають прості люди, а ми малими слухали».

У семирічному віці майбутній письменник переїхав до дядька в Богуслав, а через два роки вступив до Богуславського духовного училища. Продовжив навчання в Київській духовній семінарії, багато читав, особливо захоплювався творчістю Т. Шевченка та М. Гоголя. Удосконалював свою освіту в Київській духовній академії. Самотужки вивчив французьку й німецьку мови, любив західноєвропейську літературу та філософію. Закінчивши академію, працював викладачем у Полтавській семінарії, а згодом у гімназіях Каліша й Седлеца (Польща) та Кишинева (Молдова). Через свої національні переконання потрапив під таємний нагляд російської поліції.

У 1885 році І. Нечуй-Левицький вийшов у відставку, оселився в Києві, де й провів решту життя, присвятивши себе літературній праці. Помер письменник 15 квітня 1918 року, похований у Києві на Байковому кладовищі.

■ Іван Нечуй-Левицький
(Іван Труш, 1909)

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Які пам'ятні дати життя письменника припадають на 2018 рік?
2. Запишіть подані відомості про життя письменника в зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми).

Літературна творчість

Літературний дебют І. Нечуя-Левицького припав на 60-ті роки. Тоді побачили світ оповідання «Рибалка Панас Круть», повісті «Дві московки», «Причепча». Прозаїк розкрив вплив кріпацтва на долі селян, зобразив складні соціальні процеси, що відбувалися в українському селі після скасування кріпосного права.

Він заявив про себе як талановитий майстер реалістичної прози. Основними принципами української літератури письменник вважав «реальність, народність та національність». Поряд з обдаруванням уважного спостерігача він продемонстрував особливу здатність до художнього вивчення й узагальнення соціальних змін, що відбувалися в українському селі. Не випадково Іван Франко дав письменнику таку характеристику: «Іван Левицький — се великий артист зору, колосальне, всеобіймаюче око України».

Прозові твори І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Старосвітські батюшки та матушки», «Над Чорним морем», «Афонський пройдисвіт» здобули читацьке визнання, стали класикою нашої літератури.

■ Пам'ятник Івану Нечую-Левицькому в літературно-меморіальному музеї в Стебліві

■ Стежина до хати
(Федір Різниченко, 1912)

■ Українська ніч
(Архип Куїнджі, 1876)

Найбільшу майстерність письменник виявив у зображенні народних характерів. Однак тематика його творів не обмежується лише життям села. У романі «Хмари» автор зобразив чіткі особистісні профілі різних типів української інтелігенції.

До розкриття історичних тем він звернувся в романах «Князь Єремія Вишневецький» та «Гетьман Іван Виговський». Окрім художньої прози, І. Нечуй-Левицький писав драматичні твори («Маруся Богуславка», «На Кожум'яках»), етнографічні нариси, літературно-критичні та публіцистичні статті.

Коментар фахівця

Квітка, Куліш, Марко Вовчок — і Левицький. Він безпосередньо йде за тими трьома кращими нашими повістярами і знаменує собою дальший ступінь в обробці нашої повісті. Як рівняти його до попередників, він розсунув рямці розповідної форми в українському письменстві новими темами й свіжою їх обробкою, він дав низку яскравих типів з добре відомого йому життя народу.

С. Єфремов, історик літератури

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Дайте короткі відповіді на запитання.
 - Коли І. Нечуй-Левицький розпочав літературну діяльність?
 - До яких тем він звертався?
 - Які твори письменника ви знаєте?
 - До якого літературного напрямку вони належать?
 - У якому творі письменник зобразив українську інтелігенцію?
 - Які твори І. Нечуя-Левицького на історичну тему вам відомі?

Запрошуємо до дискусії, виявляємо обізнаність у сфері культури

2. Відомо, що улюбленим музичним твором письменника була «Appassionata» Л. ван Бетховена. У мережі Інтернет знайдіть запис цього твору, послухайте його. Яке враження справляє ця музика? Поміркуйте, що приваблювало письменника в цьому творі.

Повість «КАЙДАШЕВА СІМ'Я»

Історія створення й видання, особливості жанру

Роботу над «Кайдашевою сім'єю» І. Нечуй-Левицький закінчив у 1878 році. Наступного року твір вийшов у львівському журналі «Правда», одразу ж у Львові здійснили окреме видання повісті. Однак у Російській імперії цензура дуже довго не дозволяла публікацію. Тоді письменник підготував нову редакцію. Одержавши нарешті російський цензурний дозвіл, він опублікував її в Києві в 1887 році.

Найбільш суттєва відмінність між першою й другою редакціями повісті полягала в розв'язці. У першій редакції була така кінцівка: *«Діло з грушою не скінчилось і досі. А груша все розростається і вишир, і вгору та родить дуже рясно, наче зумисне дражниться з Кайдашами та їх жінками, а здорові, як горнята, груші й досі драгують малих Лаврінових та Карпових дітей».*

У другій редакції автор запропонував іншу розв'язку: *«Діло з грушою скінчилось несподівано. Груша всохла і дві сім'ї помирились. В обох садибах настала мирнота й тиша».*

«Кайдашева сім'я» має всі ознаки повісті — епічного твору, що за сюжетною складністю,

кількістю персонажів і масштабом зображення дійсності посідає проміжне місце між романом та оповіданням.

У розвитку цього жанру в українській літературі попередниками І. Нечуя-Левицького були Григорій Квітка-Основ'яненко і Марко Вовчок. Автора «Кайдашевої сім'ї» можна вважати одним із творців української реалістичної повісті.

У творі письменник зобразив звичайних людей у типових соціальних обставинах, дотримуючись і психологічної достовірності характерів та етнографічної точності побуту.

Повість достатньо широко представляє життя українського села переважно в соціальних і побутових проявах.

Виклад основних подій подається в часовій послідовності. Час у повісті вказано так, як визначали його в народі: назвами церковних празників і постів, польових робіт, народних свят, наприклад: перед Паликопою, на Семена, після Другої Пречистої, у жнива. Усе це й дає підстави визначити твір І. Нечуя-Левицького як реалістичну соціально-побутову повість-хроніку.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Хто в українській літературі був попередником І. Нечуя-Левицького в жанрі повісті? Пригадайте назви їхніх творів.
2. До якого різновиду повісті належить «Кайдашева сім'я»? Що дає підстави так вважати?
3. Коли І. Нечуй-Левицький закінчив роботу над повістю «Кайдашева сім'я»? У якому виданні її опублікували?
4. Чому виникла потреба в другій редакції повісті?

Читаємо взірці української художньої літератури

Прочитайте або поновіть у пам'яті повість **Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»**. Зверте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника.

Порада. Повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» складається з дев'яти розділів. Прочитавши кожен розділ, робіть у зошиті нотатки: про які події йшлося, коли й де вони відбувалися, хто був учасником подій. Оберіть таку форму запису, яка допоможе вам якнайшвидше й найточніше відтворити в пам'яті твір: план, таблицю, схему.

В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

Сюжет і композиція

Події повісті відбуваються в другій половині XIX століття й охоплюють доволі тривалий проміжок часу.

Експозиційну роль виконує перша частина повісті: автор знайомить читача з основними персонажами, подає портретні описи Омелька Кайдаша, його дружини Марусі та їхніх синів. Зав'язкою твору можна вважати одруження Карпа. Тоді в родину Кайдашів приходить

■ Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» (Анатолій Базилевич, 1961)

нова людина — невістка Мотря. Розвитком дії є численні сварки між свекрухою й невісткою, що затягують у свій вир і решту членів родини, змушують голову сім'ї одділити старшого сина й поставити йому та Мотрі нову хату. Одруження Лавріна ускладнює й так непросту ситуацію. Мелашка, його дружина, навіть наважується на відчайдушний крок: помандрувавши з односельцями на прощу до київських монастирів, вона вирішує не повертатися додому через страх перед лихою свекрухою. У творі є декілька кульмінаційних моментів — це сварки та бійки в родині Кайдашів, що призводять до негативних наслідків. Такою є, наприклад, сутичка, у якій Маруся Кайдашиха втрачає око.

У розв'язці в родині нарешті настає примирення: усохла груша, через яку останнім часом точилися суперечки.

Твір побудовано як типову «сімейну історію». Існування персонажів обмежене щоденним побутом і представлене низкою дріб'язкових зіткнень між членами великої родини. Звільнившись від кріпацтва, українські селяни не стали повноправними учасниками соціальних процесів, бо не одержали політичних прав. Фактично селяни опинились у своєрідній резервації, на узбіччі суспільного життя, тому автор і зобразив їх майже винятково в межах родинного побуту.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо літературну компетентність

1. Обговоріть у малих групах і презентуйте висновки класу.

- Коли відбуваються події твору? Які деталі допомагають установити час подій?
- Назвіть основних персонажів «Кайдашевої сім'ї». За допомогою схеми відтворіть систему головних образів повісті.
- Що становить експозиційну частину повісті? Яку функцію вона виконує? Що із цієї частини читачі дізнаються про головних героїв? Яке враження вони справляють на читачів?
- Який епізод можна вважати зав'язкою? Обґрунтуйте свої міркування.
- Чому в повісті не можна виділити якийсь один кульмінаційний епізод? Як це пов'язано з особливостями жанру твору — «повість-хроніка»?
- Що є розв'язкою твору? Прочитайте виразно цей фрагмент твору. Яке враження справила на вас розв'язка?

Виявляємо обізнаність у сфері культури

2. За посиланням в електронному додатку до підручника перегляньте український фільм режисера Володимира Городька «Кайдашева сім'я», створений за повістю І. Нечуя-Левицького. Визначте, які присутні зміни внесли автори фільму в сюжет. На вашу думку, чи є виправданими ці зміни?

Проблемно-тематична основа

Нечуй-Левицький зобразив українське село після скасування кріпацтва. Він розповів, як соціальні процеси вплинули на стосунки між людьми. Нові суспільні реалії не лише внесли корективи до традиційного устрою, але й відчутно позначились на всьому комплексі народної звичаєвості, моралі, навіть на психологічному складі селянства.

У повісті переважає соціальна проблематика: уже немає кріпацтва, однак немає й справжньої волі. Основна причина — несправедливі умови звільнення, згідно з якими селяни не одержали достатньо землі. Проведена реформа зберегла безправне становище хлібороба, обмежила його природне бажання бути господарем. Селянин перестав бути кріпаком, однак натомість з'явилися нові форми контролю над його життям, передусім економічні. Поставлене на межу виживання, селянство потерпало від внутрішніх суперечностей. Колишня патріархальна злагода поступилася взаємній недовірі й дріб'язковим конфліктам.

Соціальний характер «Кайдашевої сім'ї» багато в чому визначено осмисленням вічної проблеми батьків і дітей. Не випадково конфлікт поколінь ускладнився розбіжностями двох епох: до й після селянської реформи. Більша частина життя старого Кайдаша і його дружини припала на часи кріпащини. Юридично ставши вільними, вони остаточно не втратили психологічної залежності від попередньої доби. Це не одразу впадає в око, однак поступово, знайомлячись із персонажами, помічаємо, наскільки вони пов'язані із часами кріпацтва. Скажімо, пияцтво Омелька Кайдаша автор пояснює як психологічну реакцію на темні часи панщини, а лицемірство Марусі Кайдашихи сприймається як риса, вироблена під впливом тривалого спілкування з поміщиками, зумовлена бажанням хоч у чомусь наслідувати панів.

■ Ілюстрація до повісті І. Нечуй-Левицького «Кайдашева сім'я» (Анатолій Базилович, 1961)

Молодше покоління Кайдашів належить уже іншій добі. Карпо й Лаврін не знали панщини, тож вони й дивляться на світ інакше, ніж батьки. На початку повісті це типові сільські парубки, котрі усвідомлюють своє майбутнє господарів-хліборобів. Першим важливим кроком у соціальному зростанні стає для них одруження і створення власної родини. Одружившись, вони прагнуть бути самостійними, тому й хочуть обмежити вплив батькового авторитету — це природний шлях їхнього зростання. Молоді господарі та їхні сім'ї не лише конфліктують із батьками, а й через нестачу життєвого простору неминуче втягуються в тривале суперництво між собою.

Опрацюємо прочитане, виявляємо літературну, соціальну компетентності

1. До яких проблем звернувся автор у повісті?
2. Які соціальні процеси вплинули на життя селян?
3. Чому автор зобразив одну селянську родину?
4. Чи була ця родина типовою? Обґрунтуйте свої міркування прикладами з тексту.
5. Які проблеми можна вважати вічними?
6. Чому до них належить проблема батьків і дітей?
7. Чим ускладнилася ця проблема в «Кайдашевій сім'ї»?

Досліджуємо самостійно

8. У чому полягає реалізм повісті? Підготуйте повідомлення на тему «Реалістична основа «Кайдашевої сім'ї»».
9. Пригадайте інші твори, у яких порушується проблема батьків і дітей.

Запрошуємо до дискусії

10. Оберіть одне з питань і організуйте дискусію в групі.
 - Чи винні Лаврін та Карпо в передчасній смерті батька?
 - Чи спростились би стосунки між батьками і дітьми, якби вони жили окремо й мали достатньо життєвого простору? Як відповісти на це питання на прикладі «Кайдашевої сім'ї»?

Виявляємо творчі здібності

11. У короткому есе викладіть власний погляд на шляхи досягнення гармонії між батьками і дітьми.

Авторська позиція. Риси національного характеру

Письменник виявляє прагнення до реалістичного, максимально правдоподібного зображення селянства. Він докладно зупиняється на етнографічних і побутових деталях. Автор ніколи не переходить межі, за якою втрачається природність селянських образів; у його повісті діють не прикрашені, а справжні народні людські типи. Окрім родинного побуту, він правдиво змальовує світоглядні й поведінкові стереотипи, релігійність, забобони, стосунки в сільській громаді.

Критика негативних явищ селянського життя не набуває в І. Нечуя-Левицького вигляду різкої

сатири. Авторське ставлення навіть до тих героїв, які не відзначаються зразковою поведінкою, стримано критичне й навіть співчутливе: він схильний вважати їх швидше жертвами несприятливих соціальних обставин. До того ж у повісті немало й світлих, позитивно позначених епізодів, приміром, у змалюванні дошлюбних взаємин.

Авторові набагато ближчий гумористичний, а не сатиричний ракурс зображення. Гумор дозволяє йому уникати різких однозначних оцінок. Персонажі, відповідно, не постають пласкими й одновимірними (лише позитивними чи негативними). За допомогою гумору автор викриває окремі недоліки у стосунках між людьми, указує на моральні втрати, але не заперечує ролі селянства як позитивної народної сили.

У позитивних і негативних проявах народного життя автор виділив риси, що дозволяють скласти загальне уявлення про ментальність (спосіб мислення і світосприйняття) та національний характер (типові якості, психологічні особливості) українців. Найвиразніше народна вдача виявляється в стереотипних уявленнях, емоційних реакціях та поведінці людей. Дослідники зазвичай виділяють такі основні прикмети українців: підвищена емоційність (ліризм), індивідуалізм, працелюбність та оптимізм.

Письменник майстерно зобразив різні типи людей — носіїв тих чи інших ментальних рис. Наприклад, емоційність і ліризм добре представлені в образах Лавріна й Мелашки, особливо

■ Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» (Анатолій Базилевич, 1961)

у змалюванні дошлюбних взаємин цієї пари.

Специфічний гумор повісті також є яскравим свідченням української емоційності та оптимізму.

У деяких ситуаціях емоційність у поєднанні з індивідуалізмом відіграють негативну роль: скажімо, у дріб'язкових сварках, що спалахують

між членами родини. Автор зумів показати, що навіть така важлива риса національного характеру, як працелюбність, через брак життєвого простору використовується не завжди ефективно, а загалом значний потенціал народного розвитку просто марнується через несприятливі соціальні умови.

Опрацюємо прочитане, виявляємо літературну, соціальну та громадянську компетентності

1. Пригадайте, як може виявлятися авторська позиція у творі.
2. На які прояви народного життя звертає увагу автор? Наведіть приклади з тексту.
3. Чому письменник майже не використовує сатири?
4. Як ви розумієте поняття «ментальність» і «національний характер»?
5. Укажіть, якими рисами національного характеру наділені герої «Кайдашевої сім'ї».
6. Чи може одна й та сама риса мати як позитивні, так і негативні прояви? Наведіть приклади з тексту повісті.

Запрошуємо до дискусії

7. Організуйте дискусію в групі.

- На вашу думку, чи має автор повісті улюбленого персонажа? Обґрунтуйте свої міркування.
- Чи притаманні нам, українцям ХХІ ст., риси Кайдашів? Як це впливає на наше життя?

Персонажі повісті

Усі персонажі твору яскраві й колоритні, із виразними психологічними профілями. Вони показані переважно в межах патріархальної родини. Старий Омелько Кайдаш, голова родини, поступово втрачає свій авторитет, і так значно зіпсований наслідками споживання горілки. Побиття одним із синів батька остаточно руйнує видимість патріархальної ідилії. Складається враження, що в родині по-справжньому всім заправляють жінки.

Свою непросту вдачу Маруся Кайдашиха намагається приховати за ласкавими словами, однак витримки їй стає ненадовго. В особистості цієї селянки, яка «довго терлась коло панів», чимало лицемірного, нещирого. Її прагнення все контролювати, утручання в кожну, навіть дрібну справу провокують сварки, до яких долучаються інші члени сім'ї.

В образах Карпа й Лавріна автор показав різні чоловічі типи. Карпо грубуватий, владний, має практичну натуру. У запалі він піднімає

■ Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» (Анатолій Базилевич, 1961)

руку на батька. Лаврін — чоловік спокійної вдачі, більш емоційний, ліричний. Після одруження брати мусять дбати про власні родини,

а це посилює напругу між ними. Розбіжності характерів Карпа й Лавріна позначаються на тому, яких супутниць життя вони вибирають. Мотря, дружина Карпа, «відвойовує» у свекрухи право бути господинею. Вона го-стра на язик, енергійна й діяльна, тому й від-крито конфліктує зі старою Кайдашихою, котра

ревню обереігає право господині домашнього вогнища. Лаврінова дружина Мелашка, маючи тихий і спокійний характер, обирає в проти-стоянні з лихою свекрухою іншу лінію поведін-ки — спочатку терпить усі знущання, а згодом утікає. Її пасивне протистояння зрештою дає результати.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Якими рисами наділений Омелько Кайдаш?
2. Чому він поступово втрачає свій авторитет?
3. Як закінчилося його життя?
4. Яку вдачу має Маруся Кайдашиха? Що вона запозичила від спілкування з панами?
5. Як Кайдашиха ставиться до невісток?
6. Чим відрізняються Карпо та Лаврін від батьків? До чого вони прагнуть?
7. Як вплинуло на кожного з них одруження?
8. Схарактеризуйте Мотрю. Чому вона чинить опір свекрусі?
9. Яку натуру має Мелашка? Чому вона втікає з дому?

Досліджуємо самостійно

- 10. Визначте, що може бути основою для порівняння (спільна риса, ознака) об-разів Карпа та Лавріна. Які параметри порівняння (вік, зовнішність, риси характеру, ставлення до батьків тощо) ви оберете, щоб виявити відмінність персонажів? Порівняйте образи Карпа та Лавріна. Результати аналізу занотуйте в зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми).
11. Здійсніть порівняльний аналіз образів Мотрі й Мелашки.
12. Знайомлячи читачів зі своїми героями, автор зауважив, що Карпо схожий на батька, а Лаврін — на матір. Дослідіть, чи виявляється така схожість у ха-рактерах героїв.

Виявляємо обізнаність у сфері культури

- 13. В електронному додатку до підручника перегляньте фрагменти вистави «Кай-дашева сім'я» в постановці Національного академічного драматичного театру ім. Івана Франка (Київ). Напишіть відгук на побачений фрагмент вистави. Поділіться враженнями від побаченого в соціальній мережі.
-

Комічне в зображенні персонажів

Комічні засоби в повісті мають переважно фольклорне походження. Автор використав дотепні прислів'я й приказки, сталі порівняння й епітети. Так, на основі сталих порівнянь побу-дована розмова Карпа й Лавріна. Ось фрагмент діалогу. Лаврін: «Сватай Олену Голованівну. Олена кругла, як цибулька, повновида, як по-вний місяць; в неї щоки мов яблука, зуби як біла ріпа, коса як праник, сама дівка здорова, як тур: як іде, то під нею аж земля стугонить». Карпо: «Гарна... мордою хоч пацюки бий; сама товста, як бодня, а шия хоч обіддя гни».

Комізм утворюється також завдяки невід-повідності між високим стилем і побутовим ха-рактером події: «Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара ви-дроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Ме-лашка з Лавріном...».

Щоб досягти комічного ефекту, автор вико-ристав анекдотичні ситуації, навіть міні-анекдо-ти. Таким є випадок із прочанами в Києві: чер-нець уночі мав намір позалицятися до молодиці,

та в темряві переплутав її з бабою Палажкою: «Що це таке? — думав чернець. — Така гарна молодиця, а лице таке тверде, як дріявий горщик; аж губи щемлять!»

Письменник ужив анекдотичні засоби для висміювання забобонності й пияцтва. Коли в Кайдаша трапились галюцинації, баба Палажка дала такий рецепт «ліків»: «...утопить в горілці маленьке цуценя, намочить в тій горілці на три дні оселедця і дати ту горілку Кайдашеві на похмілля». Звичайно, «лікування» лише зашкодило: «Кайдаш, нічого не знаючи, як напився тієї знахурської горілки, заправленої цуценям та оселедцем, то пив поспіль три дні».

Залучаючи засоби комічного, письменник не ставив за мету лише висміяти селян. Він указував на проблеми, які слід вирішувати; його сміх — це більшою мірою «сміх крізь сльози».

■ Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» (Анатолій Базилевич, 1961)

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Які засоби комічного використав автор? Яке походження вони мають?
2. Що таке анекдот? Наведіть приклад анекдотичних ситуацій у повісті.
3. Як ви розумієте вислів «сміх крізь сльози»? Чи згодні ви, що у творі переважає саме такий сміх? Обґрунтуйте свою думку.
4. У першому виданні твір мав відкритий фінал: груша розросталася, а сварки не припинялись. Який фінал, на вашу думку, є більш реалістичним? А який фінал подобається більше особисто вам? Якби ви видавали повість і мали право обрати фінал, який варіант запропонували б читачам? Поясніть свій вибір.

Виявляємо обізнаність у сфері культури

5. Розгляньте ілюстрації А. Базилевича до твору. Якими постають на них герої повісті? Які епізоди твору ви пригадуєте завдяки ілюстраціям? На вашу думку, що переважає в цих ілюстраціях — комічне чи драматичне? Обґрунтуйте свої міркування.
6. Завітайте до «Віртуальної картинної галереї» (див. «Електронний додаток до підручника»), знайдіть роботи українських художників-реалістів. Поміркуйте, які роботи українських пейзажистів могли б стати ілюстраціями до повісті І. Нечуя-Левицького.

Готуємо проект

7. У читачів повісті сварки Кайдашихи з невістками часто викликають сміх. Але поміркуйте, чому Кайдашиха так хоче «хоч на старість одпочить». Яку щоденну роботу мала виконувати селянська жінка в часи, коли відбувається дія твору? Спробуйте дослідити це за текстом твору. Підготуйте презентацію своїх досліджень.

Кайдашева сім'я

Повість

(Уривки)

I

Недалеко от Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами; од яру на всі боки розбіглись, неначе гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади. Греблі обсажені столітніми вербами. В глибокому яру ніби в'ється оксамитовий зелений пояс, на котрому блищать ніби вправлені в зелену оправу прикраси з срібла. Два рядки білих хат попід горами біліють, неначе два рядки перлів на зеленому поясі. Коло хат зеленіють густі старі садки.

На високих гривах гір кругом яру зелене старий ліс, як зелене море, вкрите хвилями. Глянеш з високої гори на той ліс, і здається, ніби на гори впала оксамитова зелена тканка, гарно побгалась складками, позападала в вузькі долини тисячами оборок та жмутів. В гарячий ясный літній день ліс на горах сяє, а в долинах чорніє. Над долинами стоїть синій легкий туман. Ті долини здалека ніби дишуть тобі в лице холодком, лісовою вогкістю, манять до себе в тінь густого старого лісу.

Под однією горою, коло зеленої левади, в глибокій западині стояла чимала хата Омелька Кайдаша. Хата потонула в старому садку. Старі черешні росли скрізь по дворі й кидали од себе густу тінь. Вся Кайдашева садиба ніби дихала холодком.

Одного літнього дня перед Паликопою¹ Омелько Кайдаш сидів в повітці на ослоні й майстрував. Широкі ворота з хворосту були одчинені навстіж. Густа тінь у воротах повітки, при ясному сонці, здавалась чорною. Ніби намальований на чорному полі картини, сидів

Кайдаш в білій сорочці з широкими рукавами. Кайдаш стругав вісь. Широкі рукава закачались до ліктів; з-під рукавів було видно здорові загорілі жилаві руки. Широке лице було сухорляве й бліде, наче лице в ченця. На сухому високому лобі набігали густі дрібні зморшки. Кучеряве посічене волосся стирчало на голові, як пух, і блищало сивиною.

Коло повітки на току два Кайдашеві сини, молоді парубки, поправляли поди під стіжки: жнива кінчались, і наставала возовиця. Старшого Кайдашевого сина звали Карпом, меншого — Лавріном. Кайдашеві сини були молоді парубки, обидва високі, рівні станом, обидва довгобразі й русяві, з довгими, тонкими, трошки горбатими носами, з рум'яними губами. Карпо був широкий в плечах, з батьківськими карими гострими очима, з блідуватим лицем. Тонкі пружки його блілого лица з тонкими губами мали в собі щось неласкаве. Гострі темні очі були ніби сердиті.

Лаврінове молоде довгасте лице було рум'яне. Веселі сині, як небо, очі свіtilись привітно й ласкаво. Тонкі брови, русяві дрібні кучері на голові, тонкий ніс, рум'яні губи — все подихало молодістю парубочою красою. Він був схожий з виду на матір.

Лаврін проворно совав заступом по землі. Карпо ледве володав руками, морщив лоба, неначе сердився на свого важкого й тупого заступа. Веселому, жартовливому меншому братові хотілось говорити; старший знехотя кидав йому по кілька слів.

— Карпе! — промовив Лаврін. — А кого ти будеш оце сватать? Адже ж оце перед Семеном тебе батько, мабуть, оженить.

— Посватаю, кого трапиться, — знехотя обізвався Карпо.

— Сватай, Карпе, Палажку. Кращої од Палажки нема на всі Семигори.

— То сватай, як тобі треба, — сказав Карпо.

¹ Паликопа — за церковним календарем, свято на честь святого Пантелеймона (27 липня за старим стилем).

— Якби на мене, то я б сватав Палажку, — сказав Лаврін. — В Палажки брови як шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема. А що вже гарна! Як намальована!

— Коли в Палажки очі витрішкуваті, як у жаби, а стан кривий, як у баби.

— То сватай Хіврю. Хівря доладна, як писанка.

— І вже доладна! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить.

— То сватай Вівдю. Чим же Вівдя негарна? Говорить тонісінько, мов сопілка грає, а тиха, як ягниця.

— Тиха, як телиця. Я люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала серце з перцем, — сказав Карпо.

— То бери Химку. Ця як брикне, то й перекинешся, — сказав Лаврін.

— Коли в Химки очі як у сови, а своїм кирпатим носом вона чує, як у небі млинці печуть. А як ходить, то неначе решетом горох точить, такі викрутаси виробляє...

Карпо прикинув таке слівце, що батько перестав стругати і почав прислухатися. Він глянув на синів через хворостяну стіну. Сини стояли без діла й базікали, поспиравшись на заступи. Кайдаш скочив з ослона й вибіг з стругом у руці з повітки. Старий Омелько був дуже богомільний, ходив до церкви щонеділі не тільки на службу, а навіть на вечерню, говорив два рази на рік, горнувся до духовенства, любив молитись і постити; він понеділкував і постив дванадцять п'ятниць на рік, перед декотрими празниками. Того дня припадала п'ятниця перед Паликопою, котрого народ дуже поважає. Кайдаш не їв од самого ранку; він вірив, що хто буде постити у ту п'ятницю, той не буде в воді потопати.

— А чого це ви поставали, та руки позгортали, та ще й верзете бог зна що? — загомонів Кайдаш до синів. — Чи то можна в таку п'ятницю паскудить язика? Ви знаєте, що хто сьогодні спостить цілий день, той ніколи не потопатиме в воді і не вмере наглою смертю.

— В Семигорах нема де і втопиться, бо в ставках старій жабі по коліна, — сказав Карпо.

■ Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького
«Кайдашева сім'я» (Анатолій Базилевич, 1961)

— Говори, дурню! Нема де втопиться. Як Бог дасть, то і в калюжі втопишся, — сказав батько.

— Хіба з корчми йдучи... — сердито сказав Карпо і тим натякнув батькові, що батько любить часто ходити до корчми.

— Ти, Карпе, ніколи не вдержиш язика! Все допікаєш мені гіркими словами...

Кайдаш плюнув і знов пішов у повітку стругати вісь.

Хлопці трохи помовчали, але перегода знов почали балакати спершу тихо, а далі все голосніше, а потім зовсім голосно. <...>

— Коли я буду вибирати собі дівчину, то візьму гарну, як квіточка, червону, як калина в лузі, а тиху, як тихе літо, — сказав веселий Лаврін.

— Мені аби була робоча, та проворна, та щоб була трохи куслива, як мухи в спасівку, — сказав Карпо.

— То бери Мотрю, Довбишеву старшу дочку. Мотря й гарна, й трохи бриклива, і в неї й серце з перцем, — сказав Лаврін.

Лаврінові слова запали Карпові в душу. Мотря не виходила в його з думки, неначе стояла тут на току недалечко од його, під

зеленою яблунею, і дивилась на його своїми темними маленькими, як терен, очима. Він неначе бачив, як пашіло її лице з рум'янцем на всю щоку, як білили її дрібні зуби між тонкими червоними губами. Карпо задумався, сперся на заступ і не зводив очей з того місця під яблунею, де він ніби вгледів свою гарячу мрію в червоних кісниках на голові, в червоному намисті з дукачем. <...>

Сонце почало повертати на вечірній пруг. Кайдашиха вийшла з хати і прикрила очі долонею. Вона була вже не молода, але й не стара, висока, рівна, з довгастим лицем, з сірими очима, з тонкими губами та блідим лицем. Маруся Кайдашиха замолоду довго служила в дворі, у пана, куди її взяли дівкою. Вона вміла дуже добре куховарити, і ще й тепер її брали до панів та до попів за куховарку на весілля, на хрестини та на храми. Вона довго терлась коло панів і набралась од їх трохи панства. До неї прилипла якась облесливість у розмові й повага до панів. Вона любила цілувати їх у руки, кланятись, підсолоджувала свою розмову з ними. Попаді й небагаті панії частували її в покоях, садовили поруч з собою на стільці як потрібну людину. Маруся пишала губи, осміхалась, сипала облесливими словами, наче дрібним горохом. До природної звичайності української селянки в неї пристало щось вже дуже солодке, аж нудне. Але як тільки вона трохи сердилась, з неї спадала та солодка луска, і вона лаялась і кричала на весь рот. Маруся була сердита.

— А йдіть, діточки, полуднувать та й батька кличте! — крикнула Кайдашиха тонким голосом.

Лаврін покинув заступа й пішов до хати. Карпо стояв, спершись на заступ.

— Карпе! Йди, серденько, полуднувать! Кидай роботу. Омельку, кидай майструвать. Вже з півдня звернуло.

— Покинь мені полудень на столі: я зараз прийду, — обізвався Кайдаш з повітки, не повертаючи голови.

Сини з матір'ю пішли в хату, а батько все сидів на ослоні та майстрував. Він не обідав тієї п'ятниці і не пішов полуднувати.

Сини пополуднували й пішли знов до роботи, а старий Кайдаш все працював. Вже сонце низько спустилось над лісом, а він і не думав полуднувать.

На дзвіниці вдарили в дзвін, і тонкий дзвінкий гук задрижав і розлився по селі на всі долини. Він ударився об близьку гору, вкриту лісом, одскочив і залунав коло дальшого шпилья, а там далі розлився десь далеко понад густим лісом та все лунав слабко та тихіше й замирав десь в тихих лісових западинах. Старий Кайдаш кинув струга і перехрестився. Він надів свиту й шапку, підперезався й пішов на гору до церкви.

— Омельку! Омельку! — гукнула Кайдашиха тонким голосом. — Не забудь зайти з церкви до пана та візьми гроші за вози, бо завтра треба йти в Богуслав на ярмарок. Адже ж завтра в Богуславі ярмарок. Чи чуєш?

— Та чую, чую! — обізвався Кайдаш з-за двора й пішов на гору до церкви.

— Та, будь ласка, не заходь до шинку. Проп'єш гроші, не матимеш з чим іти на ярмарок, — знов крикнула Кайдашиха, виглядаючи з сіней.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Яке враження справляє пейзаж на початку повісті? Які емоції виникали у вас під час читання цього фрагмента?
2. Визначте, які образи (зорові, звукові, дотикові тощо) використовує автор для створення пейзажу. Які із цих образів викликали у вас найбільше позитивних емоцій? Чи є у створеному автором пейзажі образи, які викликають у вас негативні емоції?
3. Знайдіть у тексті епітети, метафори, порівняння. Як засоби художньої виразності мови допомагають вам уявити те, що описує письменник?
4. Яке враження на читача справляє опис садиби Кайдаша? Завдяки яким деталям ви уявляєте садибу?
5. Прочитайте виразно портрет Кайдаша. Яке перше враження справляє цей герой? На яких деталях зовнішності героя зосереджує увагу читача автор?

6. Прочитайте виразно портрети Карпа, Лавріна. Які відмінності між братами підкреслює автор?
7. Як риси характерів героїв увиразнює розмова про дівчат?
8. Як Карпо ставиться до майбутнього одруження? Якою він хоче бачити свою жінку?
9. Поміркуйте, чому в розмові про одруження хлопці жодного разу не вжили слова *кохання*.
10. Як ви гадаєте, чому слова Лавріна про Мотрю так глибоко запали Карпові в душу?
11. Якою ви уявляєте Кайдашиху? Як ви гадаєте, скільки їй років? Обґрунтуйте свої міркування.
12. Які чинники формування її характеру визначає автор?
13. Визначте, як у мовленні героїні виявляються риси характеру, окреслені автором.

ІХ

<...> Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти. Дві сім'ї, як дві чорні хмари, наближались одна до другої, сумно й понуро. Мотря стояла коло тину висока та здорова, така заввишки, як Карпо, з широким лобом, з загостреним лицем, з блискучими, як жар, чорними маленькими очима. Вона була в одній сорочці і в вузькій запасці. Хазяйновита, але скупа, вона втинала одержу, як тільки можна було обтяти. Вузька запаска влипла кругом її стану. В великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку з здоровою булавою. За Мотрею стояв Карпо у вузькій сорочці з короткими та вузькими рукавами, в широких білих штаних з товстого полотна. Позад їх стояла купа Карпових дітей у вузьких штаних, у сороченнях з короткими рукавами, в спідничках вище колін.

По другий бік тину стояла баба Кайдашиха, висока та суха, неначе циганська голка, в запасці, в рясній білій, як сніг, сорочці, в здоровій хустці на голові. Слепе око біліло ніби наскрізь, як вушко в голці, хоч туди нитку затягай. За бабою стояла Мелашка в білій сорочці, в червоній новій хустці з зеленими та синіми квітками, в зеленій ситцевій рясній спідниці. Рядом з Мелашкою стояв Лаврін у широких рясних синіх з білими смугами

штаних, у чоботях. Мелашка розцвіла і стала повніша на виду. Її очі, її тонкі брови блищали на сонці, а лице горіло рум'янцем од висків до самого підборіддя. Гаряче сонце ляло світ на двір, на людей, обливало їх од голови до ніг. Чорна здорова хустка чорніла на бабі Кайдашихі, неначе горщик, надітий на високий кілок.

Мелашка сяла, як кущ калини, посаджений серед двору. А сонячне марево заливало всіх, дрижало, переливалося між жіночими та дитячими головами, неначе якась золота вода крутилась поміж людьми, неначе якась основа з тонких золотих ниточок снувалась по двору кругом людей, кругом хат, навкруги садка. Собаки стояли коло хат і крутили хвостами, дивлячись на людей. Їм здавалося, що їх от-от покличуть і нацькують ними когось.

<...> Минула зима. Знов настало літо. Золоте літо несло за собою нелад між Кайдашенками. Той нелад знову почався за грушу.

Як громада ділила між братами двір старого Кайдаша, до Карпової половини одійшла груша. Тин пройшов на аршин поза грушею. Та груша була Лаврінова. Ще хлопцем Лаврін прищепив своїми руками щепу на старому пні. Груша погнала вгору, як верба. Батько подарував Лаврінові ту грушу на багату кутю тоді, як Лаврін чхнув за вечерею. В сім'ї всі звали ту грушу Лавріновою. За це знали всі на кутку.

Груша росла широко й високо і довго не родила. Сам Лаврін натякав Карпові не раз і не два, що в Карпів двір одійшла його

груша. Але доки груша не родила, доти й лиха не було.

На біду того літа груша вродила, та ще й дуже рясно. Груші були здорові, як кулаки, та солодкі, як мед. Таких груш не було в цілому селі. Груш уродило так рясно, що гілля аж гнулось додолу.

Лаврінові діти довідались, що та груша не дядькова, хоч стоїть в дядьковому городі, а батькова. Стара бабуся їм докладно все розказала й намовила їх полізти через тин та нарвать груш.

Діти тільки того й ждали. Хлопці полізли на грушу та й давай трусить, а дівчата збирали в пазухи. Коли тут з хати вискочила тітка Мотря.

— А нащо це ви рвете наші груші! — крикнула Мотря на небожів та небог.

— Еге! Це не ваші груші. Бабуся сказали, що це груша батькова, а не дядькова, — говорили діти та все збирали груші.

— Ось я вам дам груш! Зараз повикидайте мені груші з паух, бо я нарву кропиви, та позадираю вам спіднички, та дам таких груш, що ви не потрапите, кудюю втікати.

Мотря кинулась до кропиви. Діти підняли гвалт і кинулись на тин, як котенята. На їх крик вибігла з хати Мелашка.

— А навіщо оце ти, Мотре, б'єш моїх дітей? — спитала в Мотрі Мелашка.

— За те, щоб не крали моїх груш, — обізвалась з-за тину Мотря.

— А хіба ж це твої груші? Це наша груша; хіба ж ти не знаєш, чи що? — говорила Мелашка.

— Ще що вигадай! На нашому городі та виросла ваша груша! Це, мабуть, свекрушице тобі наговорила на вербі груші, а на осиці кислиці, — говорила Мотря.

З хати вийшов Лаврін і почав оступатись за дітей. Він кричав до Мотрі, що то груша його, що про те знає все село, що його діти мають право рвати груші, коли схотять. Кайдашиха вискочила й собі з хати й вже лаяла Мотрю на всю пельку.

— Ідіть, діти, та рвіть груші сміливо! Це наша груша, — говорила до дітей Кайдашиха.

— Нехай тільки влізуть у мій огорог вдруге, то я їм ломакою ноги поперебиваю! — кричала Мотря.

А груші висіли, як горнята, та жовті, як віск! Лаврінові діти дали б їм гарту, хоч би вони зовсім були чужі, а тут бабуся й мамуся кажуть, що можна й треба рвать.

Діти знов полізли крадькома на грушу. Мотря вискочила з дубцем і побила дітям спину.

На Лавріновому дворі піднявся гвалт. Через тин лаялись вже не жінки, а чоловіки. Лаврін доказував, що то груша його, бо він її прищепив, бо йому подарував батько, а Карпо доказував, що груша його, бо росте в його городі.

— Коли вже на те пішло, то я маю право на половину груш, бо груша моя. Про мене, йди позивай мене в волость, — говорив Лаврін.

— Ба не дам і половини, бо груша росте на моїй землі. Мало чого там батько не говорив колись, — говорив Карпо.

А діти все лазили в дядьків огорог, а Мотря все частувала їх різкою. Брати мусили йти в волость. У волості присудили, щоб Карпо давав щороку половину груш Лаврінові або щоб одгородив до Лаврінового двору грушу з землею на два аршини та й продав Лаврінові ту землю навіки.

— Авжеж! Так оце продам два аршини землі! — кричав Карпо. — Я й Лаврінових грошей не хочу і землі не дам. Про мене, нехай приймає собі грушу на свій двір!

— Але ж, чоловіче, груші не можна прийнять, — говорив у волості голова, — а рубати доброго дерева гріх. Давай щороку половину груш Лаврінові, та й ідіть собі з Богом.

Лаврін і Карпо вийшли з волості і нібито помирилися. Карпо пристав на те, щоб давати половину груш Лаврінові.

Прийшли вони додому. Карпова жінка заспівала іншої.

— За що їм давати половину? Чи то можна? Це вони схотять, щоб ми давали їм половину картоплі та буряків. Це все свекруха наговорює в волості.

Мотря знов ганяла Лаврінових дітей з свого города ломакою, доки груші зовсім не обірвали то Мотрині, то Лаврінові діти.

Минула зима, знов настало літо. Капосна груша, неначе на злість, ще більше розрослась і вишир і вгору, знов уродила і стояла рясна, як облита. Груш уродило мішків зо три, коли не більше. Груші були здорові і дорого

коштували на ярмарку. Тут уже пахло карбованцями, а це для селян було не жарти.

Знов почалась така сама комедія. Ще груші не достояли, а Лаврінові діти кинулись на їх, як бджоли на мед. Мотря вибігла з коцюбою, побила дітей, ще й груші пооднімала. Мелашка розлютувалась за своїх дітей, як вовчиця, кинулася до Мотрі й трохи не здерла з неї очіпка. Карпо і Лаврін пішли до священика. <...>

— Нехай так буде, батюшко, як ви скажете. Так, як ви присудите, так воно вже нехай і буде! — сказали брати.

— То я ж кажу, щоб Карпо заплатив тобі три або чотири карбованці, та й нехай буде груша його, то й сварки більше не буде між вами, — знов сказав священик.

— Зроду на це не згоджусь! — сказав Лаврін. — Там, батюшко, груші, вибачайте, коли ласка, як ваші кулаки. Я щороку продам груш два або й три мішки за три або й за чотири карбованці.

— Ну, то ти, Карпе, одріж йому землю з грушею.

— Хіба я таки сказився чи з глузду з'їхав, щоб одрізувати землю, — сказав Карпо.

— То йдіть собі та, про мене, вдавіться тими грушами разом з своїми жінками, — сказав священик, пішов у кімнату та й зачинив двері.

Карпо і Лаврін постояли й пішли додому та все лаялись. Лаврін кричав, що візьме сокиру та й зрубає грушу. Вони застали на дворі коло груші колотнечу: Мотря лупила коцюбою Лаврінових дітей, Мелашка з бабою одгризались од Мотрі і неначе гавкали через тин. Люди з кутка почали збігатися. Прибігла й баба Палажка Солов'їха, а за нею баба Параска Гришиха.

— Ой, господи! Якби хто взяв Лаврінову хату та одіпхнув її, — сказала премудра баба Палажка, — геть-геть на гору або й за гору, а Карпову хату одсунув ген-ген за ставок, аж у діброву, то вони б помирились.

— Навчай, навчай! Яка пак премудра! — не втерпіла баба Параска. — Подивись лишень на себе! Коли б твого чоловіка хто посунув за діброву, а твою дочку аж за Рось, а тебе аж у саме пекло, то, може б, і між вами був мир.

Діло з грушею скінчилось несподівано. Груша всохла, і дві сім'ї помирились. В обох садибах настала мирнота й тиша.

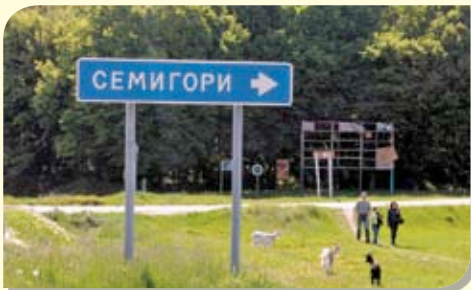
1878

Виявляємо читацьку, літературну компетентності, обізнаність у сфері культури

1. Відтворіть перебіг «бойових дій» між двома гілками Кайдашевої родини, поки не зішлись дві «сім'ї, як дві чорні хмари».
2. Які порівняння використовує автор, щоб створити зорові образи Мотрі, Кайдашихи, Мелашки? Розкрийте смисл цих порівнянь.
3. В останньому розділі повісті виразно протиставляються два образи — хмар і сонячного світла. Розкрийте смисл кожного образу.
4. Які засоби комічного використав автор у цьому фрагменті твору?
5. Яке враження справив на вас фінал повісті?
6. Чи вірите ви в те, що «мирнота й тиша» в родині Кайдашів настали надовго? Аргументуйте свої міркування.
7. Яке враження справили на вас ілюстрації до твору? Які ілюстрації запропонували б намалювати ви? Які кольори переважали б на ваших ілюстраціях? Поясніть свій вибір.

СЕЛО, ДЕ ЖИЛИ КАЙДАШІ

Уже майже півтора століття минуло, відколи Іван Семенович Нечуй-Левицький написав свою «Кайдашеву сім'ю», а Семигори, що неподалік Богуслава, де відбуваються події повісті, майже не змінилися.

■ Дорожній вказівник

Здається, що час над ними не владний: ті ж покручені, порослі лісом ярки, буяють яблуні та черешні, блищать ставки, біліють хати. Щоправда, серед останніх трапляються пофарбовані жовтогарячою вохрою, як ось ця біля повороту перед греблею.

— От як візьмете праворуч,— пояснює мені господар обійстя,— та підніметесь на гору, де стоїть кам'яний хрест, то десь там жили Кайдаші.

Напевне, саме з цієї гори, на яку вказав чоловік і на котру й сьогодні видертися не просто, Карпо задивився на Мотрю й потрапив у халепу, коли вози перекинулись.

— Не було ніяких Кайдашів, а були Мазури, котрих дражнили Кайдашами,— виявляє обізнаність в історії села жіночка, яку зустрічаємо по дорозі на ту круту гору. — Вони й тепер тут живуть, он в акаціях дві хатки стоять... Ганну Гнатівну, якій трохи не 90, й сьогодні кличуть Кайдашиха.

В улоговині, що закінчується левадою, яка дуже нагадує описану Нечуєм-Левицьким, й справді стоять біленькі хатки. Лець вище однієї з садіб кучерявиться порепана груша. Якби Нечуй-Левицький наприкінці повісті не написав, що Лаврінова груша всохла, то я, напевне, повірив би, що перед моїми очима саме те старезне дерево, яке стало причиною найбільших суперечок Кайдашів.

З гори можна потрапити на греблю ставка, де господарюють орендарі. Зараз тут смикають дрібних карасиків киявські дачники, а колись по ній до шинку поспішав Омелько Кайдаш, поки не допився до бісиків в очах.

Леонід Логвиненко

(з газети «Сільські вісті» за 30 червня 2017 року)

Виявляємо читацьку, літературну, соціальну та громадянську компетентності

Яке враження справив на вас нарис? Які почуття, думки він викликав? Чому, на вашу думку, сучасного кореспондента зацікавили Семигори? Як твір І. Нечуя-Левицького вплинув на його сприйняття мальовничого куточка нашої землі? Доведіть, що твір «Кайдашева сім'я» належить до «вічно живої класики».

Готуємося до ЗНО

Опрацювавши матеріал, присвячений творчості І. Нечуя-Левицького, занотуйте в зошиті для підготовки до ЗНО відомості про письменника, його твір «Кайдашева сім'я». Складіть схему «Образи повісті «Кайдашева сім'я», випишіть цитати для характеристики образів-персонажів.

Панас МИРНИЙ

(1849—1920)

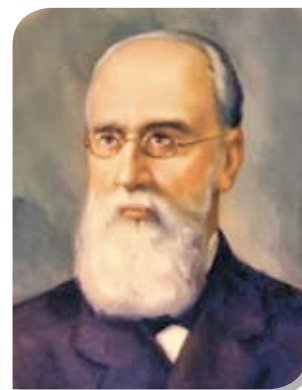
Панас Якович Рудченко (літературний псевдонім — Панас Мирний) народився 13 травня 1849 року в Миргороді на Полтавщині в сім'ї бухгалтера. Добрі родинні традиції виховували в дітей любов до батьківщини. У спогадах письменник засвідчив: *«Козача кров батьків, змішана з грецькою кров'ю (по матері), швидко бігла по жилах і змушувала битися молоде серце любов'ю до свого краю, до свого обездоленого народу, а чудові казки та пісні, що змалку тішили дитячу душу, схилили його до рідного слова».*

Навчання в Миргородському та Гадяцькому училищах заклало основу для подальшої самоосвіти. Юнак багато читав, вивчав іноземні мови, мріяв про літературне майбутнє. Та в чотирнадцять років через матеріальні нестатки мусив піти на службу, спочатку до повітового суду Гадяча, а потім до гадяцького казначейства. Пізніше довелося декілька років попрацювати у Прилуках та Миргороді.

У 1871 році письменник оселився в Полтаві, був бухгалтером у казначействі, згодом обіймав різні посади в губернській казенній палаті — тодішній адміністративно-фінансовій установі. Хоча він і не надто переймався кар'єрою, однак завдяки своїм здібностям дослужився до високого чину дійсного статського радника. Чиновницька праця дозволяла підтримувати родинний добробут, однак справою всього життя стала література.

Через цензурні заборони твори письменника виходили переважно в закордонних виданнях. Часто вони потрапляли до українських читачів нелегально. Досить довго не було відомо, хто ж насправді приховується за псевдонімом Панаса Мирного. Розсилаючи листи про розшук активного учасника українського руху, російські жандарми навіть не уявляли, що мова йде про поважного службовця в генеральському чині, нагородженого багатьма орденами.

Справжнім випробуванням стало для прозаїка останнє десятиліття його життя. Під час Першої світової війни загинули двоє його синів, а переживання згубно позначились на його здоров'ї. Помер Панас Рудченко (Панас Мирний) 28 січня 1920 року, похований у Полтаві.

■ Панас Мирний
(Олексій Артамонов,
1956)

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність, уміння вчитися

1. Дайте короткі відповіді на запитання.
 - Якими є справжнє ім'я та прізвище Панаса Мирного?
 - Де й коли він народився?
 - Яку освіту здобув письменник?
 - Які факти біографії письменника викликали у вас емоційний відгук (вразили, здивували, зацікавили тощо)? Про який період його життя ви хотіли б дізнатися більше? Поміркуйте, у який спосіб ви можете задовольнити свою цікавість.
2. У зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми) запишіть відомості про життя письменника.

Виявляємо вміння вчитися, ініціативу та підприємливість

3. Виявіть ініціативу: у довільній формі (плаката, повідомлення на уроці або в соціальній мережі, презентації тощо) підготуйте цікаву інформацію про життя Панаса Мирного, поділіться нею з однокласниками.

Виявляємо літературну, соціальну та громадянську компетентності

4. У Полтавському літературно-меморіальному музеї Панаса Мирного зберігається чимало цікавих експонатів. Серед них і спогади сучасників про письменника. Наприклад, П. Г. Латиш, який товаришував із синами Панаса Яковича, згадував, що письменник мав напрочуд урівноважений характер: *«Найбільший осуд з його боку — це пильний і, можливо, трохи невдоволений погляд його темно-карих очей. Про нього в народі говорили, що це людина, яка вміє очима лаятися»*. Поміркуйте, такі риси характеру допомагають чи заважають кар'єрі службовця, менеджера. Аргументуйте свої міркування.

Літературна творчість

■ Пам'ятник письменнику в Полтавському літературно-меморіальному музеї Панаса Мирного

Свій шлях до літератури Панас Рудченко розпочав ще у юному віці. З дитинства захопився творами Т. Шевченка, пізніше полюбив прозу І. Нечуя-Левицького. Старший брат Іван, відомий фольклорист, перекладач і літературний критик, став для письменника-початківця добрим другом і радником.

Перші твори Панас Мирний написав наприкінці 60-х рр. Через цензурні заборони вірш «Україні» та оповідання «Лихий попутав» побачили світ за кордоном — у львівському журналі «Правда». Пізніше були опубліковані нарис «Подорожжя од Полтави до Гадячого», оповідання «П'яниця», повість «Лихі люди».

Найбільшу славу й літературне визнання приніс Панасові Мирному роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», уперше виданий у Женеві в 1880 році. Зацікавив читачів і його наступний роман «Повія», що друкувався частинами й повністю був опублікований уже після смерті автора. Перу письменника належать оповідання «Морозенко», новела «Лови», цикл нарисів «Як ведеться, так і живеться», повість «За водою».

Панас Мирний відомий також як поет і драматург, автор драми «Лиме-рівна», комедії «Перемудрив» та інших творів. Писав він і гострі публіцистичні статті на захист української культури («Про мову», «Рідна мова»). Йому належать такі слова: *«Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почуття»*.

Маючи значні заслуги в різних галузях творчої діяльності, до історії літератури Панас Мирний увійшов як визнаний майстер реалістичної прози. Його творчість відзначається масштабним змалюванням дійсності, точним відтворенням народного побуту, гострою соціальною проблематикою та психологізмом.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Складіть план статті «Літературна творчість». За планом підготуйте розповідь про творчий шлях письменника.
2. Які проблеми порушував Панас Мирний у публіцистичних статтях?
3. Як ви зрозуміли наведений у статті підручника вислів письменника про мову? Чи згодні ви зі словами Панаса Мирного про те, що мова — це «жива схованка людського духу»? Обґрунтуйте свої міркування.

Виявляємо інформаційно-цифрову компетентність, обізнаність у сфері культури

4. Скориставшись матеріалами сайта літературно-меморіального музею Панаса Мирного (м. Полтава), підготуйте віртуальну екскурсію «Гостини до Панаса Мирного».

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ ЖИТТЯ В РЕАЛІСТИЧНОМУ ОСВІТЛЕННІ («ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?»)

Історія створення роману

У роботі над романом «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панасові Мирному допомагав його рідний брат і співавтор — Іван Білик. Разом вони склали «братську спілку» — злагоджену й ефективну творчу співдружність.

Іван Якович Рудченко (Іван Білик — літературний псевдонім) народився 2 вересня 1845 року в Миргороді. Після закінчення повітового училища працював чиновником по різних канцеляріях у Гадячі, Полтаві, Житомирі, Вітебську, Херсоні, Петербурзі. Записував і вивчав фольклор, видав збірники народних казок і чумацьких пісень. Іван Білик був талановитим літературним критиком і перекладачем. Помер Іван Рудченко (Іван Білик) 1 жовтня 1905 року в Петербурзі.

Робота над твором тривала (з перервами) майже чотири роки. Задум виник після однієї випадкової розмови. У квітні 1872 року перед Великодніми святами Панас Мирний їхав із Полтави до Гадяча, де на той час жили його батьки. Дорогою почув від візника історію Василя Гнидки, заможного селянина, котрий очолив банду злодіїв, що грабувала і вбивала людей. Думки про це не давали письменнику спокою: *«Далі я вже не пам'ятаю, що ми балакали з машталіром; знаю тільки, що цілу дорогу балакали, але все те Гнидка собою затер, зарівняв у моїй пам'яті; тільки сам зостався, як здоровенний іржавий цвях, забитий у білу гладеньку стіну мого спомину...»*.

Панас Мирний вирішив вивчити соціальні обставини, що змусили звичайну людину стати на злочинний шлях. Написав нарис «Подоріжжя од Полтави до Гадячого», а потім повість «Чіпка», що й стала основою майбутнього роману.

Ознайомившись із повістю, Іван Білик підтримував художні наміри брата, однак зробив декілька посутніх зауважень щодо композиції, а також подав ідею створити *«народний роман на основі щирого реалізму»*. Наголошуючи на необхідності зміцнення реалістичної основи,

■ Іван Білик (ліворуч) та Панас Мирний (1881)

Іван Білик виступив за розширення історичного та соціального тла.

Ураховавши поради, Панас Мирний значно розширив повість, унаслідок чого суттєво змінилася організація твору, набувши романного характеру. Окремою сюжетною лінією була виписана історія Максима Гудзя, чіткіше поставив образ Чіпчиного товариша Грицька. Важливу роль почав відігравати екскурс у минуле, що знайомив читачів з історією та соціальними змінами в житті селянства.

Окрім копіткої роботи з редагування тексту, Іван Білик сам написав розділи «Новий вік», «Старе — та поновлене», у яких широко окреслив конкретні соціальні реалії доби.

У 1875 році роман був завершений, однак через цензурні заборони довго не видавався. Він побачив світ лише 1880 року в Женеві. У Російській імперії його вперше опублікували в 1903 році під назвою «Пропаща сила».

Опрацюємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. У зручній для вас формі (тексту, плану, схеми) запишіть відомості про співавтору роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», зазначивши в записі справжнє ім'я та прізвище Івана Білика, роки його життя, інформацію про освіту, професійну та культурну діяльність.

2. Складіть розповідь про історію створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» за планом: виникнення задуму; твори, що лягли в основу роману; роль Івана Білика у його написанні; завершення і публікація твору. Чому, на вашу думку, історія про селянина-злодія справила на письменника глибоке враження?

Назва твору

Роман Панаса Мирного та Івана Білика видався під двома назвами. Перша — «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — була запропонована Іваном Біликом. Вона запозичена з біблійної книги Йова, героя якої спіткали різні земні нещастя, однак, попри все, він зберіг віру й лишився доброчесною людиною.

Завдяки зверненню до такого авторитетного джерела, як Біблія, автори увиразнили проблему вибору та відповідальності кожного

за своє життя. Назва роману подається у формі риторичного питання. Вона має алегоричний характер: чи можливі конфлікти в суспільстві, у якому забезпечені основні права трудівників?

Пізніша зміна назви була викликана насамперед цензурними вимогами. Заголовок «Пропаша сила» вказував на марнування можливостей людини й усього народу в несправедливих соціальних умовах.

Опрацюємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Хто запропонував назву твору?
2. Звідки запозичені слова, що стали назвою?
3. У чому полягає алегоричний зміст назви роману?
4. Яке значення вкладали автори в назву «Пропаша сила»?

Виявляємо літературну компетентність, беремо участь у дискусії

5. Уявіть, що ви завітали до книгарні або бібліотеки. На полиці дві книги привернули вашу увагу. Одна має назву «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», інша — «Пропаша сила». Припустімо, що з епічних жанрів ви віддаєте перевагу романам, а не повістям чи оповіданням. Яку із цих двох книжок ви переглянули б першою? Яка назва більше відповідає вашим уявленням про роман? Обґрунтуйте свою позицію.

Читаємо вірці української художньої літератури

Улітку ви мали прочитати роман **Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»**. Звірте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника.

Порада. Роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» складається з 30 розділів і поділений на чотири частини. Перегляньте твір, пригадайте, про які події йдеться в кожній частині, зробіть у зошиті нотатки. Оберіть таку форму запису, яка допоможе вам найточніше відтворити в пам'яті твір.

В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

■ На Харківщині. Пейзаж із волами
(Сергій Васильківський, 1890-ті)

■ Віз із волами, що перетинає затоплену
рівнину під час повені
(Іван Айвазовський, 1897)

Жанрові особливості і проблемно-тематична основа твору

Одним із важливих завдань реалізму є широке й докладне зображення життя. Через це реалісти віддавали перевагу епічним жанрам. Чільне місце у творчості реалістів посів роман — великий за обсягом і складний за своєю художньою організацією епічний твір, у якому змальовано багатьох персонажів, а сама дійсність представлена повно й багатогранно.

Існує чимало різновидів роману, наприклад: історичний, пригодницький, інтелектуальний, біографічний тощо. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — роман соціально-психологічний, оскільки дійсність та персонажі в ньому представлені переважно в соціальному та психологічному вимірах. Панас Мирний та Іван Білик змалювали масштабну панораму народного життя з усім комплексом суспільних процесів, що відбувалися майже півтора століття. У романі окреслені основні суспільні конфлікти, розкриті соціальні чинники поведінки персонажів. Багато уваги приділено аналізу психологічних мотивів життєвого вибору центрального персонажа, майстерно виписані особистісні профілі інших героїв твору, висвітлені прояви соціальної й національної психології.

Автори додали до твору промовистий підзаголовок — «Роман з народного життя». На відміну від жанру повісті, роман має значно більше художнього потенціалу. У творі Панаса Мирного та Івана Білика повніше представлена соціальна дійсність, глибше розкрита психологія героїв.

У романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» порушується ціла низка проблем: людина й суспільство, мораль і соціальна відповідальність, людина і воля, селянин і земля, виховання й родинне життя. А основною виступає проблема «пропащі сили».

Урядова реформа 1861 року, що скасувала кріпацтво, на ділі знехтувала справжніми інтересами селян, замінивши одні форми поневолення на інші. Унаслідок цього потужна народна енергія, обмежена несправедливими соціальними бар'єрами, витрачалася марно, а то й на шкоду суспільству.

Важливою в морально-етичному та психологічному плані є проблема вибору. Найяскравіше ця проблема розкривається на прикладі долі головного героя — Чіпки Варениченка, який у своїх «пошуках правди» порушив засвоєні з дитинства моральні приписи й обрав злочинний шлях.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо літературну компетентність

1. Визначте особливості соціально-психологічного роману.
2. На що вказує підзаголовок роману Панаса Мирного та Івана Білика?
3. Які основні проблеми порушили автори роману? На які соціальні обставини вони звернули увагу?
4. Яку роль у творі відіграє проблема вибору?

Досліджуємо самостійно

5. Оберіть для дослідження одну з порушених у романі проблем: 1) людина і суспільство; 2) людина і воля; 3) мораль і соціальна відповідальність; 4) селянин і земля. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень або есе та обговоріть результати роботи над ними. Повідомте про спільні висновки, яких ви дійшли, працюючи в малих групах.

Композиція і сюжет

Співавторство різних особистостей, а також тривалий час роботи над текстом зумовили сюжетно-композиційну складність і багатоплановість роману. Не випадково відомий учений Олександр Білецький назвав твір «будинком із багатьма прибудовами і надбудовами, зробленими неодноразово і не за строгим планом».

У романі поєдналися різні *сюжетні лінії*: доля головного героя Чіпки Варениченка, життя Максима Гудзя, лінія Чіпчиного товариша Грицька Чупруненка, історія села Пісок та роду панів Польських.

Після тривалої роботи з упорядкування тексту автори поділили роман на чотири великі частини, кожна з яких має по декілька розділів.

Перша частина виконує *експозиційну* роль: розповідає про батьків Чіпки, його дитинство, юність, товаришування з Грицьком Чупрунком. Друга — ретроспективна, містить

передісторію основних подій. У ній знаходимо відомості про минуле села, про рід Максима Гудзя та панів Польських.

Розвиток вирішальних подій припадає на третю частину. Чіпка втрачає землю, «шукає правду» і зрештою обирає злочинний шлях. У наступній, четвертій частині перетинаються лінії Чіпки й Максима Гудзя. Галя, дочка Максима, стає Чіпчиною дружиною. Тоді самого Чіпку обирають до земської управи, однак за давні гріхи відсторонюють від виборної посади.

Розв'язкою роману стають криваве вбивство козацької родини Хоменків і арешт Чіпки.

В історії життя головного героя роману можна виділити не один, а декілька *кульмінаційних моментів*: утрата землі, що підштовхнула до морального занепаду, вигнання із земства та остаточне виродження «правдошукача» — його участь у жорстокому вбивстві односельців заради наживи.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо літературну компетентність

1. Схарактеризуйте сюжет і композицію роману за планом: поділ на частини та розділи; сюжетні лінії твору; у яких частинах відбувається розвиток основної дії; розв'язка твору; кульмінаційні епізоди.
2. Як схарактеризував художню організацію роману О. Білецький? Що, на вашу думку, дало вченому підстави для такої характеристики?

Образ головного героя: від пошуків правди до моральної деградації

Образ Чіпки представлений у розвитку: від народження й до того часу, коли він перетворився на засудженого злочинця та вбивцю.

Автори змалювали формування особистості героя та розкрили мотиви, якими він керується у своїй поведінці. Осмислюючи життя з реалістичних позицій, вони не оминули й можливостей натуралізму. Зокрема, урахували спадковість героя по батьківській лінії.

Цей підхід поєднався в романі із соціально-психологічним, що стосується умовностей селянського звичаєвого права. Становище байстрюка, тобто народженого поза законним шлюбом, відчутно вплинуло на психіку хлопця. Уже змалку він починає усвідомлювати свою неповноцінність. Показовим є ставлення односельців до народження позашлюбної дитини: «*Пішло знов по селу шушукання, глум, таємні страхи...*».

Навіть реакція священника, який мав би бути виразником християнської любові, доволі показова: *«Понесли до батюшки. А панотець і собі: «Як його такого виродка у хрест уводити?!»*

Відчуття власної соціальної вторинності та водночас гострий і допитливий розум змушують Чіпку із самого дитинства замислюватись над несправедливим улаштуванням світу. Від початку автори окреслюють конфліктний характер персонажа, передусім з огляду на його маргінальне становище в межах селянського колективу.

Поряд із ним (для порівняння) вони зображують бідного сироту Грицька, який усе ж, на відміну від байстрюка Чіпки, має більше шансів соціально адаптуватися: сироті співчують, а байстрюка дражнять і зневажають. Маючи схожі початкові матеріальні можливості, ці персонажі по-різному реалізують себе в житті. З погляду звичаєвого права, навіть сирота Грицько мав кращі перспективи, ніж народжений поза законом шлюбом Чіпка.

Особливу роль у зростанні Чіпки відіграють персонажі, до яких він ставиться з глибокою повагою. Це літні люди з багатим життєвим досвідом. Вони передають хлопцеві народне уявлення про мораль і справедливість, сприяють формуванню в нього позитивного світогляду. Утрата бабусі Оришки та кривди, що чинять старому й беззахисному дідові Уласу, негативно впливають на Чіпчине сприйняття світу, стають важливими ланками його життєвих розчарувань.

Подією, що підштовхнула Чіпку до морального виродження, стала втрата землі. Діставши від громади земельний наділ, парубок долучився до загального ритму хліборобського життя. Його сила нарешті знайшла позитивну реалізацію — він став господарем, подолав свою соціальну неповноцінність. Однак утрата землі знову робить його людиною другого сорту, а розчарування в законних шляхах відновлення справедливості штовхає в бік стихійного бунтарства.

Невдовзі Чіпка потрапляє під згубний вплив злочинського товариства — колишніх дворових

■ Молодий український селянин
(Василь Тропінін,
1820-ті рр.)

■ Голова українського селянина в солом'яному капелюсі
(Архип Куїнджі, 1895)

кріпаків, озлоблених на весь світ. Винуватячи всіх у своїх бідах, вони морально деградували і вдалися до крадіжок та розбою. Чіпка приймає зручне виправдання злочинського життя: для нього це відновлення порушеної справедливості. Він, мовляв, *«своє відбирає»*.

Енергія сильної особистості скеровується таким чином в антигромадську площину, марнується й обертається на «пропащу силу». Пояснюючи свої злочини як вимушену форму соціального протесту, персонаж вступає в гострий конфлікт із суспільством та його мораллю. А вже після випадку із земством бунтарство Чіпки остаточно перероджується на сліпе бажання помсти, набуваючи у фіналі твору крайнього виразу ненависті до всіх людей.

Дуже показовим є епізод, у якому Чіпка зображений під час прощання з арештантами: *«Плакали розбишаки, навіки прощаючись з рідним селом, з своїми людьми — рідними й нерідними. Один Чіпка не плавав. Як той сич насуплений, стояв він нарізно всіх, звівши на груди важку голову, в землю потупивши очі, — тільки коли-не-коли з-під насуплених брів посилав на людей грізний погляд... Не знайшлося душі, щоб підійшла до його — попрощалася...»*.

Коментар фахівця

Чіпка — справді пропаща сила: повний найкращих замірів, він якось непомітно для себе заплутався у нетрях життя, загруз у драговині нерозважених суперечностей і всю енергію свою, розум та хист віддав справі нерозумного протесту, викресливши себе цим із гурту людей, що виконують творчу роботу в житті.

С. Єфремов, історик літератури

Виявляємо літературну компетентність

1. Звернувшись до тексту роману, дайте відповіді на запитання.
 - Який проміжок із життя головного героя представлений у романі?
 - Які риси характеру виявились у хлопця вже з дитинства?
 - Яку роль у зображенні Чіпки відіграє порівняння з Грицьком?
 - Чи змінився Чіпка, одержавши від громади землю?
 - Що для нього значило «бути господарем»? Чому Чіпка втратив землю?
 - Чому він не знайшов правди в суді?
 - З ким потоваришував Чіпка після втрати землі?
 - Як на Чіпку вплинуло «зłodійське товариство»?
 - Як сам Чіпка пояснював вибір зłodійського життя?
 - Чи змінився Чіпка після обрання в земську управу?
 - Як до нього поставилося повітове панство?
 - Чому Чіпку звільнили із земської управи? Як це на нього вплинуло?
 - Після чого Чіпку заарештували? Чи розкався Чіпка у своїх вчинках?

Досліджуємо самостійно

2. Доведіть, що Чіпка — герой реалістичного твору. Чи наявні в його образі риси натуралістичного зображення? Якщо так, то які?

Ділимося думками і враженнями

3. Чи викликає Чіпка співчуття? Чи могла якимось інакше скластися його доля?

Запрошуємо до дискусії

- 4. Хто, на вашу думку, Чіпка Варениченко: жертва соціальних обставин чи природжений злочинець?

Виявляємо творчі здібності, обізнаність у сфері культури

5. Роздивіться портрети українських селян на с. 43. Як ви вважаєте, чи могла б картина В. Тропініна бути портретом Чіпки? Чому? Створіть словесний портрет героя. Чи могла б картина А. Куїнджі бути портретом когось із персонажів роману? Якщо так, то кого саме?

Жіночі образи

■ Подруги (Фотій Красицький, 1900-ті)

У романі є декілька героїнь, які по-різному вплинули на долю Чіпки. Найсвітліші враження лишила по собі бабуся Оришка, проста селянка з добрим і щирим серцем. Саме вона передала йому народне уявлення про добро і зло, прищепила оптимізм і віру в справедливість. Розказані нею казки й бувальщини захоплювали уяву малого Чіпки, схилили його в бік добротворення.

Дуже непрості стосунки склалися в Чіпки з матір'ю. Мотря була вимогливою: підтримувала сина в усьому доброму, та не могла пробачити злого. У їхніх стосунках сварки змінювалися примиренням. Криваве вбивство хуторян, до якого був причетний Чіпка, стало останньою краплею, що остаточно унеможливила згоду між матір'ю та сином. Глибоко вражена трагедією

дівчинки, рідних якої вбили розбійники, Мотря нарешті зважилась розповісти про синові злочини.

«Польова царівна» і «розбишацька дочка» — так означено в романі доньку Максима Гудзя Галю. У неї щиро закохався Чіпка, а вона робила все, аби відвернути його від злочинського життя. Усім серцем кохаючи чоловіка, Галя намагалася

вірити в його пояснення про «пошуки правди», до останнього сподівалася відродити його сумління. «Так оце та правда?!» — зі сповненими розпачу й розчарування словами звернувшись до Чіпки, коли дізналася про криваве вбивство хуторян. Доведена до відчаю, Галя вчинила самогубство, ставши ще однією жертвою знавцілого «правдошукача».

Виявляємо літературну компетентність

1. Звернувшись до тексту роману, дайте відповіді на запитання.
 - Чого навчила Чіпку баба Оришка?
 - Як до Чіпки ставилась його мати?
 - Чому мати розповіла представникам влади про сина-злочинця?
 - Кого в романі названо «польовою царівною»?
 - Ким були батьки Галі? Чи перейняла вона їхні життєві принципи?
 - Як Галя впливала на Чіпку?
 - Чому Галя вчинила самогубство?

Виявляємо творчі здібності, обізнаність у сфері культури

2. Розгляньте репродукцію картини на с. 44. Які риси українських дівчат на них відображено? Чи наділений такими рисами хтось із героїнь Панаса Мирного? Поясніть свою думку.
3. Письмово складіть порівняльну характеристику жіночих образів роману (Оришка, Мотря, Галя) у формі таблиці або схеми. Зазначте, як ставилася кожна з героїнь до Чіпки, як на нього впливала.

Грицько Чупрун і його дружина Христя

У народній ліриці є наймитські та заробітчанські пісні. Вони дуже тужливі й песимістичні. Це пісні людей, котрі мусять задля заробітку працювати на чужому полі. Їхнє життя нещасливе, майже без майбутнього. Така доля чекала й на Чіпчиного товариша сироту Грицька Чупруненка, однак він зумів із нею позмагатися й переміг, знайшов вихід зі скрути: важкою працею заробив на власне господарство — став хазяїном, а не наймитом. Мріяв про багатство, про посаг заможної дружини, та знайшов урешті собі до пари наймичку, сироту Христю. У ній чоловіка приваблювало інше, важливіше багатство: її душевна щедрість і доброта. Грицько і Христя зажили тихим родинним життям, не дуже розбагатіли, але й не бідували.

У цій парі втілено багато чого від народного ідеалу, оспіваного у фольклорі. Це проста й дещо сентиментальна історія здійсненої мрії, досягнутого родинного щастя. Автори роману не прикрасили своїх персонажів, а надали їм

індивідуальних рис. Грицько має у своїй натурі чимало суперечливого: він занадто обережний і дещо корисливий, бо дбає про родинний добробут і не готовий ним ризикувати. Але при цьому він аж ніяк не позбавлений людяності: після арешту Чіпки приймає його стареньку матір до своєї родини «доживати віку». Христя емоційніша за чоловіка, здатна до глибшого співчуття. Автори змалювали її зовні непоказною, наголосивши на душевній красі героїні.

Грицько Чупрун довго намагався підтримувати добрі стосунки з другом дитинства. А коли в родині Чупринів народився первісток, саме Чіпчину дружину Галю запросили бути хрещеною матір'ю. Грицькові боліло за давнього товариша, який загубив і своє, і чужі життя: «Що це, брате Чіпко? — журливо, з самого глибу серця, обернувся до нього Грицько. У тому запитанні, у його голосі не було ні докори, ні помсти, а вчувався тяжкий жаль — шкода пропавшого брата...».

Виявляємо літературну, соціальну компетентності

1. Яке враження справив на вас Грицько Чупрун?
2. Як сироті Грицькові вдалося стати господарем?
3. Чи властиві Грицькові негативні риси? Які?
4. Які життєві цінності сповідує дружина Грицька? Аргументуйте відповіді прикладами з тексту.

Запрошуємо до дискусії

5. Чому Грицько Чупрун не обрав, як Чіпка, злочинного шляху?

Максим Ґудзь і «зłodийське товариство»

Проблема «пропащої сили» розкривається також в образі запеклого злодія Максима Ґудзя. У романі подано історію його життя, а в ній виділено важливі моменти. Зокрема, докладно висвітлені дитячі та юнацькі роки Максима, бо саме тоді визначились риси його особистості. Автори не оминули й чинника спадковості, актуального в літературі натуралізму. Вони підкреслили, що Максим успадкував козацьку вдачу свого діда-запорожця: мовляв, звідси його байдужість до хліборобської праці, енергійність, сміливість і товариськість.

Але якщо дідова удача здобула позитивну реалізацію в запорозькому війську, то

в мирному сільському побуті діяльна натура Максима знайшла лише руйнівний вихід. У селі він став учасником вуличних бійок і бешкетів, пиячив, а згодом призвичаївся до крадіжок. Зрештою потрапив до війська і там прижився.

Але й у війську Максим не надто змінився — ніколи не цурався кримінальних оборудок. Зійшовся з колишньою офіцерською утриманкою Явдохою, яка стала йому вірною товаришкою в темних справах. Обоє жили бажанням збагатитися, навіть не добираючи засобів. Тільки після народження доньки Максим Ґудзь зважився на зміни: вийшов у відставку, оселився на хуторі і про людське око зайнявся торгівлею. Тоді й знайшов собі нового зłodийського «побратима» — Чіпку Варениченка, який «своє відбирав».

«Шукати правду» допомагали Чіпці його «товариші» Лушня, Матня і Пацюк — сільські волоцюги й пияки, з якими він зблизився після втрати землі. Разом пиячили, нарікали на долю, несправедливий світ, лаяли панів, а потім постановили «відбирати своє». Коли грабували панську комору, убили сторожа — безневинну людину. Саме це товариство не в останню чергу підштовхнуло Чіпку на криву стежку зłodийського життя: із бунтаря й правдошукача хлопець остаточно перетворився на затятого розбишаку.

■ Селяни в корчмі
(Володимир Маковський, 1882)

Виявляємо літературну компетентність

1. Перекажіть історію життєвого шляху Максима Ґудзя. Поміркуйте, яку роль відіграє цей персонаж у системі образів роману.
2. Як кріпацтво позначилося на долях Лушні, Матні, Пацюка? Як автор ставиться до цих персонажів? У який спосіб автор виявляє це ставлення?

1. В електронному додатку до підручника знайдіть і перегляньте відео-лекцію про роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Занотуйте основні тези, які доводить авторка лекції. З якими тезами ви погоджуєтесь?

Читацький практикум

Прочитайте уривки з роману. Виконайте завдання.

Хіба ревуть воли, як ясла повні?

Роман з народного життя

(Уривок)

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Польова царівна

Надворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле — що безкрає море — скільки зглянеш — розіслало зелений килим, аж сміється у очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре — погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, летиться на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилию спіє хліборобська доля... Легенький вітерець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билинку... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, — тремтить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, — і все те зливається до купи у якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, люблю, весело! На серці стихають негоди; на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя. Недаром в таку годину — аби неділя або яке

свято — хлібороби виходять на поле хліба обдивляться!

Отакої саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу, — тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодану, — ішов молодий чоловік. «Не багатого роду!» — казала проста свита, накинута наопашки. «Та чепурної вдачі», — одмовляла чиста, біла, на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перехилившись набакир, натякала про парубоцьку вдачу...

Ішов справді парубок. На перший погляд йому, може, літ до двадцятка добиралося. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малося бути вусам; на мов стесаній бородці де-не-де поп'ялось тонке, як павутиння, волоссячко. Ніс невеличкий, тонкий, трохи загострений; темні карі очі — теж гострі; лице довгобразе — козаче; ні високого, ні низького зросту, — тільки плечі широкі та груди високі... Оце й уся врода. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах. Одно тільки в цього неабияке — дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духовна міць разом з якоюсь хижою тугою...

Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе; позирав навкруги своїми блискучими очима; іноді зупинявся й довго розглядав зелене нив'я. То знову йшов; то знов становився де-небудь на згірку — і знов оглядав поле. Ось перейшов і драний місточок

посеред лук, на низині, у балці. Під ним ще не висохли весняні калюжі — аж зацвіли, позеленіли: кумкають в них жаби рано й вечір. От опинивсь на невеличкім горбку по той бік місточка; став, обернувся лицем до його; глянув на рудку, перевів погляд на крайнє жито. «Отже, тут кращі хліба, ніж під селом, — подумав сам собі, — тут, мабуть, сильніший дощ пройшов...» Знов повернувся і рушив далі.

Спустившись в долину, повернув з курного шляху на обніжок — і пішов поміж зеленими житами. Ось підійшов до однієї ниви, нахилився, вирвав при самім корені пучок жита, глянув на його, далі глянув на ниву, — і лице засвітилось одрадою: «От де моя праця, — немов казали його очі, — не марно потрачена: вона зробила з мене чоловіка, хазяїна!.. Повертівши в руках вирване жито, він скинув очима на другий бік межі; знову глянув на свою ниву, наче рівняв дві ниви між собою, — і промовив вголос: «Бач... на нашому полі жито краще, ніж у дядька Кабанця: моє таке густе та гонке, а в його — ледве од землі одлізло — низеньке, жовте, засмоктане...»

Не встиг доказати останнього слова, — чує: недалеко, з-за жита, хтось співає... Він притаїв дух; насторошив уші, слуха... Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходився на всі боки: то розлягався в високім просторі; то слався по землі, по зелених житах; то замирав оддалеки на полях розлогих; то вливався в душу якимсь несвідомим щастям. Парубок стояв, як зачарований. Йому здалося — він зроду не чув такого свіжого, гнучкого голосу. У його в очах засвітилась одрада; лице прояснилося, наче хто збризнув його свіжою водою; серце затіпалось, немов хто доторкнувся до його. «Хто б це?» — подумав він та й пішов на голос.

Не встиг ступить десяти ступнів, як пісня стихла, — тільки одна луна її бриніла ще над головою у його. Ще ступінь, ще... зашелестіло жито, заколихалося, немов у йому щось борсалось, билось... Ще хвилина — і з жита замаячила дівоча постать... Парубок став. Дівчина, як перепілка, знялась — і помчалась вподовж ниви. Низенька, чорнява, завітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротних дівчат. Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена

в зелене убрання, між високим зеленим житом, — вона здавалася русалкою...

Парубок спершу, мабуть-таки, чи й не прийняв її за ту польову царівну, бо стояв, як укopianий, розтягши й без того довгобразе лице, широко розкривши здивовані очі...

Дівчина одбігла трохи і собі стала. Озирнувшись, глянула на його веселими очима, усміхнувшись свіжим, молодим личком. Тут її краще розглядив парубок. Чорне кучеряве волосся, завітчане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чола; тоненькі пасма того чорного, аж полискуваного хмелю спадали на біле, рум'яне личко, як яблучко наливчате; очі оксамитові, чорні, — здається, сам огонь говорив ними... Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима, злегенька прикритими довгими густими віями. Сама — невеличка, метка й жвава, з веселою усмішкою на виду, вона так і вабила до себе. Зелена байова керсетка з червоними мушками, червона в букетах спідниця, на шії дорогі коралі, хрести, золоті дукати — усе гарно пристало до хорошої дівочької вроди.

Вона стояла навпроти парубка, як намацьована, — наче манила своєю дивною красою. Не спускаючи з очей, він підходив до неї.

— Чого ти тут ходиш? — обізвалась вона перша.

— А ти чого хліб толочиш? — не зовсім ласкаво одказав він.

— Хіба се твій хліб?

— Не чий же... А що?..

— Цур тобі, як мене злякав!.. — та й замовкла. Парубок і собі мовчав.

— А ти хто така? — трохи згодом питає він, ковтаючи слова. — Де ти взялася? звідкіля сюди прийшла?..

Дівчина почула, як тільки чують дівчата, чого в його запнувся голос: очі в неї заіскрили, заграли...

— Навіщо тобі? — прядучи ними, вона питає в його.

— А чого ж ти прийшла сюди, на чуже поле? — каже він. — Хто ти така? чого тобі тут треба?.. — Чутно — аж дух спира йому в грудях од кожного слова.

— Не скажу! — одмовила вона нарозтяг, осміхаючись, і подалася трохи личком вперед, згорнувши пухкі білі руки попід

ліктями. — А прийшла сюди, бо недалеко живу... А ти хто?

— Сюди йди! — каже він, усміхаючись і разом запрошуючи очима. — Посідаємо тут... побалакаємо... я тоді й розкажу — хто я...

Як стрель стрельнув у дівчину. Сплеснула в долоні, зареготалася та й помчалася буйними житами... Далі — вискочила на зелену луку, що красувалася польовими квітками; потім — повернула круто наліво, почесала яриною; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок; стала, перевела дух, озирнулася, осміхнулася, махнула правою рукою: «сюди, мов!» — та, наче мана яка, спустилася униз — і скрилася за горою.

Парубок ні з місця. Стоїть та дивиться вслід їй ще дивнішими очима — мовби переглянув через гору!.. У вухах його ще вчувався її голос свіжий, тонкий, її сміх молодий та дзвінкий; перед очима, як та причуда, манячила її постать метка, жвава; йому усміхалося її личко, біло-рум'яне, з ясними очима, з чорними бровами; уся вона, з зеленою керсеткою, з червоною спідницею, привиджувалася йому, як жива... «Що це? — думав він. — Чи справді, чи ввижається? ...І відкіля б це?... чи не москалівна?.. так же, казали, у москаля дочка вмерла... гм... мов, бачся, на хуторах нікого такого й немає... Хіба Хоменкова? — так же не блигий світ од Хоменкового хутора сюди теліпатися... А видно — хутірська: на селі, окрім попівни, здається, нікого підхожого... Оже й не попівна:

попівну я знаю — попівна не така, та й не піде за п'ять верстов од села... Чия б же це?..»

Не розв'язавшись з такою думкою, він вийшов на згірок — подивитись, куди пішла дівчина. Було уже пізно. Дівчини не видно, — тільки зеленіли то там, то там, обложившись полями, хутірські сади, як розкішні квітники, а між зеленою листвою вишняку, груш, слив та яблунь білили чепурні хаточки. Парубок постояв на згірку, помилювався красою околиці, задивився на один хутір, на другий; пригадував хазяїнів їх, перебирав у пам'яті їх дочок, — та, теряючись в догадках, і повернув назад — додому.

Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди, а може, ще й тихшою, — та все думав та думав... А в серці — почував він — прокидалось щось невідоме, чудне: і важко мов, і легко, і сумно, й весело, і хочеться співати, й хочеться плакати... Сльози не ллються, а голос рветься; несподіваний сум обіймає голову; думка думку гонить: нігде пристати, ні за що зачепитися — так і ганяє за маною... А перед очима — зелена керсетка, червона спідниця, знадний з усмішкою погляд, червоні, як кармазин, уста, з котрих виглядає рядок дрібних, як перли, зубів... У його аж мороз пішов поза спиною... «Оце так!! — промовив він уголос. — Чи не здурів, бува, я, чи не збожеволів?.. Дома худоба не напована, а я блукаю тут — і думати забув!» Та, піднявши вгору голову, чимдуж придав ходи в ноги.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

У творчому діалозі автора й читача надзвичайно важливим є його початок, тобто сприйняття читачем перших сторінок літературного твору. Саме на них письменник намагається встановити із читачем емоційний контакт. Спробуємо й ми, уважно перечитуючи перший розділ, прислухаючись до своїх вражень, емоцій, долучитися до творчого діалогу з автором.

1. Прочитайте виразно пейзаж, поданий автором на початку твору. Яке враження він справляє на читача? Якими засобами автор досягає цього ефекту?
2. Установіть, які зорові, звукові образи створено для опису весняної природи.
3. Визначте, які тропи використано, щоб надати виразності цим образам. Наведіть приклади порівнянь, епітетів, метафор.
4. Установіть, які абстрактні образи виникають у пейзажній замальовці.
5. Висловте припущення: чому автор починає роман цією пейзажною замальовкою?
6. Прочитайте виразно другий і третій абзаци цього розділу. Яке враження справляє опис парубка? Знайдіть у фрагменті метафори. Яку роль вони відіграють?

7. З'ясуйте, за яким принципом — узгодження чи протиставлення — подає автор опис природи (перший абзац) та опис людини (другий абзац). Аргументуйте свою думку.
8. У третьому абзаці знайдіть деталі, які увиразнюють і конкретизують портрет героя. Які із цих деталей викликають у вас емоційний відгук (зацікавлення, подив, неспокій, страх, тривогу тощо)? Спробуйте визначити причини вашої емоційної реакції.
9. З якою метою вийшов у поле парубок? Як це його характеризує?
10. Яке враження на героя справила дівчина, яку він побачив на своєму полі?
11. Доведіть, що письменник-реаліст психологічно вмотивував це враження.
12. Знайдіть у тексті слова, які доводять, що в душі героя зародилося перше кохання. Як герой сприймає це почуття?
- 13. У короткому есе «Польова царівна» розкрийте всі можливі, на вашу думку, значення назви першого розділу роману.

Готуємося до ЗНО

- 14. Опрацювавши матеріал, присвячений творчості Панаса Мирного, занотуйте в зошиті для підготовки до ЗНО відомості про авторів роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», ідейно-тематичну основу твору. Складіть схему «Образи роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Запрошуємо до бібліотеки

Щоб більше дізнатися про творчість українських письменників-реалістів, ви можете завітати до віртуальної бібліотеки в електронному додатку до підручника й ознайомитися з творами І. Нечуя-Левицького «Дві московки», «Микола Джеря», «Хмари», «Над Чорним морем», Панаса Мирного «Лихі люди», «Повія».

«Театр корифеїв»

Знайомство з театром найкраще починати з вистави. Чому б не побачити її на власні очі? Адже в перекладі з грецької мови театр якраз і означає «видовище». Гру акторів ми оцінюємо, застосовуючи зорове сприйняття.

У театральній залі спостерігаємо за подіями на сцені, тобто стаємо глядачами. Перегляд допомагає краще зрозуміти драматурга, твори якого, за словом І. Франка, *«мають бути призначені не для читання, а для сцени»*.

Драматург закладає основу майбутнього видовища. А втілюється воно завдяки злагодженій праці багатьох людей: акторів, режисера, художника, композитора, хореографа, костюмерів, гримерів, робітників сцени, освітлювачів.

Драматург — один із багатьох у театральному колективі. Він має бути не просто літератором, а ще й знавцем театального мистецтва, а отже, повинен добре розумітися на всіх нюансах театального життя.

Театр і «корифеї»

Розвиток театру зазвичай залежить від глядачів. У XIX столітті значний глядацький попит на українські п'єси стримували суворі цензурні заборони. У багатьох українських містах і містечках існували самодіяльні театральні гуртки. Не дивно, що після послаблення тиску цензури стався справжній вибух театральної активності. У 1881 році в Російській імперії було дозволено професійні українські вистави, щоправда, у театрі разом з українською мала виставлятися хоч якась російська п'єса. Це було неодмінною умовою.

А в 1882 році сталася знаменна подія — був заснований перший професійний український театр. Він об'єднав талановитих виконавців, які завоювали прихильність багатьох глядачів.

Популярність нового українського театру швидко зростала. У 1901 році в Києві навіть побачила світ книга «Корифеї української сцени». Ужите в ній слово й дало назву «театру корифеїв».

У давньогрецькому сценічному мистецтві корифей — це керівник хору, заспівувач, творчий лідер. І хоча театр є справою колективною, однак у ньому, як і в будь-якому колективі, є лідери, котрі ведуть інших за собою. Такі «корифеї» й стали засновниками першого професійного українського театру.

Ініціатором заснування й керівником нового театального колективу став Марко Кропивницький. Він добирав акторів до складу професійної трупи. Перша вистава новоствореного театру відбулася 27 жовтня 1882 року. Це була «Наталка Полтавка» видатного українського драматурга І. Котляревського.

Сам М. Кропивницький володів усіма театральними професіями, був обдарованим драматургом. Для свого театру написав п'єси «Глитай, або ж Павук», «По ревізії», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Розгартіяш», «Супротивні течії», «Скрутна доба», «Перед волею», «Замулені джерела», «Страчена сила» та ін.

Діяльним учасником театру корифеїв був драматург Михайло Старицький. Він добре знав життя акторів, вивчав і враховував глядацькі потреби. Більшість його п'єс постала як відповідь на актуальні запити української сцени. Перу М. Старицького належать нові версії відомих творів. Це оперета «Сорочинський ярмарок» (за однойменною повістю М. Гоголя), комедія «Панська

■ Обкладинка книжки «Корифеї української сцени» (1901)

■ Сцена з вистави «По ревізії» (постановка «Товариства українських артистів під орудою М. Кропивницького», 1885)

■ Марко Кропивницький

■ Михайло Старицький
(Фотій Красицький,
1904)

■ Театральна труппа М. Кропивницького (1890-ті)

■ Марія Заньковецька

губа, та зубів нема, або За двома зайцями» (переробка п'єси І. Нечуя-Левицького «На Кожум'яках»), драма «Тарас Бульба» (за мотивами повісті М. Гоголя).

Здобули визнання й оригінальні п'єси М. Старицького «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Богдан Хмельницький», «Талан», «Маруся Богуславка».

Музика в театральному житті

Репертуар українського театру збагачувався здобутками талановитих композиторів. Петро Ніщинський створив музичну картину «Вечорниці» — яскраву вставну сцену до вистави за п'єсою Т. Шевченка «Назар Стодоля».

Визначними культурними явищами стали опери «Запорожець за Дунаєм» Семена Гулака-Артемовського і «Тарас Бульба» Миколи Лисенка.

Зіркою театру корифеїв була Марія Заньковецька. Професійну кар'єру вона розпочала з виконання ролі Наталки у виставі за відомим твором І. Котляревського. Акторка мала чудовий голос (драматичне сопрано), незрівнянно виконувала народні пісні. Першою з українських виконавиць вона здобула звання народної артистки.

Корифеї з родини Тобілевичів

Четверо «корифеїв» походили із сім'ї Тобілевичів: Іван Карпенко-Карий, його брати Микола Садовський і Панас Саксаганський, сестра Марія Садовська-Барілотті. Творчий шлях вони розпочали в аматорських театральних колективах, але вповні реалізували себе на професійній сцені.

Талант І. Карпенка-Карого розкрився в акторській діяльності та драматургії. М. Садовський керував окремим акторським колективом, а згодом заснував постійний український театр у Києві. П. Саксаганський був визначним актором з обдаруванням коміка. Чудові вокальні дані М. Садовської-Барілотті забезпечили їй успіх в оперних виставах.

Театр як «школа життя»

Ідея заснування театру в Галичині належала Юліану Лаврівському, керівникові просвітницького товариства «Руська бесіда». Навесні 1864 року відбулася перша театральна вистава. Це була мелодрама за повістю Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся».

■ Микола Лисенко

■ Марко Кропивницький,
Микола Садовський
(Тобілевич) та Марія
Заньковецька

■ Перша труппа театру товариства «Руська бесіда» (1864)

■ Омелян Бачинський

■ Юліан Лаврівський

Першим директором театру став Омелян Бачинський. Актори «Руської бесіди» з великим успіхом гастролювали по містах і містечках Західної України.

Розквіт національного театру засвідчив нестримне прагнення народу до культурного розвитку. На українській сцені порушувались актуальні національні проблеми, осмислювались гострі соціальні конфлікти, висвітлювались важливі історичні події. Недарма І. Франко зауважив, що для багатьох українців театр став справжньою «школою життя». Одночасно з театром зростала драматургія, що забезпечувала літературним матеріалом потреби української сцени.

■ Пам'ятна дошка театру товариства «Руська бесіда» у Львові

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Коли було засновано перший український професійний театр?
2. Чому його називають «театром корифеїв»?
3. Яка роль у заснуванні цього театру належала М. Кропивницькому?
4. Коли відбулася перша вистава «театру корифеїв»?
5. Яким був внесок М. Старицького в розвиток українського театру?
6. Які відомі українські музиканти співпрацювали з театром?
7. З якої ролі розпочала свою акторську діяльність М. Заньковецька?
8. Хто з визнаних «корифеїв» походив із родини Тобілевичів?
9. Кому належить ініціатива заснування українського театру в Галичині?
10. Яке товариство опікувалося театром у Галичині?
11. Хто був першим директором українського театру в Галичині?

Досліджуємо самостійно

- ☰ 12. Скористуйтеся матеріалами електронного додатка або мережі Інтернет і підготуйте повідомлення або есе про «корифея» українського театру XIX ст.: Ю. Лаврівського, О. Бачинського, М. Кропивницького, М. Заньковецьку, М. Садовську-Барілотті, М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень або есе та обговоріть результати роботи над ними. Повідомте про спільні висновки, яких ви дійшли, працюючи в малих групах. Презентуйте кращі повідомлення або есе.

Іван КАРПЕНКО-КАРИЙ

(1845—1907)

■ Іван Карпенко-Карий

Іван Карпович Тобілевич народився 29 вересня 1845 року в слободі Арсенівка на Херсонщині в сім'ї управителя поміщицького маєтку. Його батько, Карпо Адамович Тобілевич, мав дворянське коріння, мати, Євдокія Зіновіївна Садовська, походила з простого селянського роду.

Коли хлопцеві виповнилось одинадцять років, він вступив до Бобринецького повітового училища, після закінчення якого служив на різних посадах: починав писарем і канцеляристом, згодом був судовим та поліцейським чиновником. Служба задля хліба щоденного не надто приваблювала обдаровану людину, однак збагатила письменника цінним життєвим досвідом, що пізніше неабияк прислужився в роботі над драматичними творами.

Ще за часів навчання І. Тобілевич захопився театром, брав участь в аматорських виставах, мріяв про акторське майбутнє. Тому й залишив службу і приєднався до професійного українського театру, обравши псевдонім Карпенко-Карий. Перша частина псевдоніма походить від батькового імені (Карпенко — син Карпа), а друга — від прізвища персонажа драми Т. Шевченка «Назар Стодоля», хороброго козака Гната Карого.

За участь у політичній діяльності І. Тобілевич потрапив на заслання до Новочеркаська. Там працював ковалем, згодом відкрив палітурну майстерню. Маючи вдосталь вільного часу, із головою поринув у драматургічну працю. Відбувши заслання, митець повернувся в Україну й оселився на власному хуторі Надія.

Тривалий час І. Тобілевич з успіхом поєднував працю актора й драматурга. Він не лише зіграв на сцені чимало різних ролей, а й написав п'єси, що стали класикою української літератури й театру.

У зв'язку з погіршенням здоров'я драматург був змушений виїхати на лікування за кордон. Помер Іван Карпенко-Карий 15 вересня 1907 року в Берліні, похований на хуторі Надія.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. У зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми) запишіть відомості про життя драматурга.

Виявляємо вміння вчитися, ініціативу та підприємливість

2. Виявіть ініціативу: у довільній формі (плаката, повідомлення в соціальній мережі, презентації тощо) підготуйте цікаву інформацію про життя І. Тобілевича, поділіться нею з однокласниками.

Творча діяльність

Діти в родині Тобілевичів змалку захоплювалися театром. Любов до мистецтва перейняли від матері Євдокії Зіновіївни, людини простої, але дуже обдарованої. Брат І. Карпенка-Карого, відомий актор Панас Саксаганський, пригадував: *«Вона знала напам'ять усю "Наталку Полтавку", і не тільки знала, а й уміла надзвичайно цікаво проказувати окремі ролі та відображати різних дійових осіб... Завдяки нашій матері мої старші брати, сестра Марія і я теж знали всю "Наталку" напам'ять».*

І. Тобілевич брав активну участь у роботі драматичного гуртка, що діяв у містечку Бобринці на Єлисаветградщині (нині — Кіровоградська область). Актор-початківець виконував ролі у виставах за п'єсами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Я. Кухаренка. Найбільше любив драму Т. Шевченка «Назар Стодоля», у різний час грав ролі Назара і його товариша Гната Карого.

Набутий на професійній сцені акторський досвід і потреба розширення театрального репертуару зумовили звернення І. Карпенка-Карого до драматургії. Йому належить авторство вісімнадцяти драматичних творів. Серед них «Бурлака», «Безталанна», «Бондарівна», «Наймичка», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Сава Чалий», «Хазяїн», «Суєта», «Житейське море».

У творчості драматург відмовився від етнографізму, відчутно посилив соціальний і психологічний моменти. Схожа тенденція виявилась у його виконавській манері (за свою акторську кар'єру зіграв понад 50 різних ролей). Образи Мартина Борулі («Мартин Боруля»), Герасима Калитки («Сто тисяч»), Терентія Пузиря («Хазяїн») у виконанні І. Карпенка-Карого одержали поглиблене психологічне трактування. Твори драматурга засвідчили перехід українського театру від побутових до соціально-психологічних тем і проблем.

■ Іван Карпенко-Карий у ролі Мартина Борулі

Коментар фахівця

Твори Тобілевича однаково гарні чи для спектаклю, чи для читання. Правда, як читати всі п'єси підряд, то можна зауважити, що в декількох п'єсах виступають одні і ті самі особи, тільки кожен раз в інакших відносинах між собою. Та се не послаблює інтересу. Навпаки: перечитавши твори Тобілевича один раз, хочеться перечитати їх ще вдруге і втретє.

А. Кримський, критик, письменник

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо літературну компетентність

1. Коли І. Тобілевич розпочав свою акторську діяльність? Які ролі він виконував?
2. Скільки драматичних творів він написав, до яких тем звертався у своїй творчості?
3. Як ви зрозуміли тезу: «Твори драматурга засвідчили перехід українського театру від побутових до соціально-психологічних тем і проблем»? Пригадайте твір І. Карпенка-Карого «Сто тисяч». Як ви вважаєте, чи порушені в цьому творі соціальні, психологічні проблеми? Обґрунтуйте свою відповідь.

Виявляємо літературну, інформаційно-цифрову компетентності, обізнаність у сфері культури

- i** 4. Скориставшись матеріалами електронного додатка до підручника, сайту музею І. Карпенка-Карого «Хутір Надія», підготуйте віртуальну екскурсію «Шляхами видатного драматурга».

Жанрове розмаїття творчості письменника

Драматургія І. Карпенка-Карого представлена різними жанрами. Серед них — трагікомедія, сатирична комедія, соціально-психологічна драма та історична трагедія. Значним успіхом користувалася *соціально-психологічна драма* І. Карпенка-Карого «Безталанна». Її жанр передбачає наявність гострого конфлікту та складних характерів. Автор розкрив почуття та психологічні суперечності героїв на тлі типових обставин українського села.

■ Іван Карпенко-Карий

П'єса «Сава Чалий» написана в жанрі *історичної трагедії*. Це твір із непримиренним конфліктом, який завершується загибеллю героя. Звернувшись до теми гайдамацьких повстань, автор зобразив головного персонажа конфліктною, внутрішньо суперечливою натурою.

Драматург звертався й до *сатиричної комедії*. Її ознаками є викриття суспільних вад, а також змалювання типових характерів і ситуацій у підкреслено смішному вигляді з переважанням сатири, злої іронії та сарказму. Усіма цими рисами наділена п'єса І. Карпенка-Карого «Хазяїн».

Письменник прагнув уникати шаблонів та глибше розкривати характери, показувати маленькі драми й трагедії звичайних людей. У цьому йому допомогла *трагікомедія* — драматичний жанр, який поєднує риси трагедії й комедії.

У деяких творах І. Карпенка-Карого явища дійсності зазнають одночасно комічного і трагічного висвітлення. Це стосується п'єси «Сто тисяч»: у ній майже анекдотичний сюжет про невдачу, який став жертвою шахрая, поєднався із серйозною історією про мрію маленької, хоч і далеко не досконалої, людини та про те, як ця мрія зазнала краху.

Усі ознаки трагікомедії наявні також у п'єсі «Мартин Боруля».

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Дайте короткі відповіді на запитання.
 - До яких жанрів звертався драматург?
 - У якому творі він зобразив події української історії?
 - Які твори драматурга написані в жанрі комедії?
 - У чому особливість жанру трагікомедії?
2. Пригадайте твір І. Карпенка-Карого «Сто тисяч». Поясніть, чому жанр цього твору визначають як трагікомедію.

Трагікомедія «МАРТИН БОРУЛЯ»

Творчий задум

Іноді почуту від когось незвичайну історію ми недовірно коментуємо: «*Неправда, таке лише в книжках буває!*» Нам здається, що художній твір і наше щоденне життя — дуже різні речі. Чи завжди це так? Адже трапляється, що література й життя багато в чому перетинаються між собою. Такі «перетини» свого часу дуже зацікавили письменників-реалістів. Зацікавили настільки, що вони однією з важливих умов успішного твору вважали дійсну життєву основу, а переконливим доказом правдивості характерів — наявність реальних прототипів у своїх героїв. А коли ситуація, що склалась у власній сім'ї, дуже нагадує книжну, зовсім легко заплутатися.

Напевно, І. Тобілевич, уперше прочитавши комедію Ж. Б. Мольєра «Міщанин-шляхтич», був неабияк вражений: твір нагадав про деякі факти з життя його родини. Карпо Адамович Тобілевич, батько драматурга, походив з давнього роду, дворянство якого, однак, не мало офіційного підтвердження. Він доклав багато зусиль, щоб довести свої права, але зазнав невдачі через прикру писарську помилку: у старих документах родове прізвище відрізнялось лише однією літерою — воно мало форму Тубілевич. А це стало вагомим підставою для офіційної відмови у визнанні дворянського статусу. Як же поставився до всього сам драматург? Відповідь на питання дає трагікомедія «Мартин Боруля» (1886).

У п'єсі «Мартин Боруля» драматург показав, що люди дуже залежні від суспільних умовностей і стереотипів. Це може вкрай негативно впливати на їхнє життя. Іноді намір здобути бажаний соціальний статус загрожує перетворитися на манію, що здатна деформувати людську особистість. Тоді справжні моральні цінності — чесність, порядність, працелюбність — підмінюються фальшивими уявленнями про щастя.

Автор критично висвітлив одне з таких стереотипних уявлень, за яким цінність людини вимірюється соціальним становищем. Він висміяв віру в те, що аристократизму можливо набувати через формальне наслідування престижного способу життя.

Видатний український філософ Г. Сковорода писав про роль «спорідненої праці» в досягненні щастя. У творі І. Карпенка-Карого цей погляд поширено й перенесено в суспільну площину: важливо бути собою, а не вдавати когось іншого, жити своїм життям, а не наслідувати чуже, хай, на думку багатьох, і дуже престижне. Ідеї філософа по-новому розкрилися в актуальній для реалістичної літератури проблемі «пропащої

■ Кадри з х/ф «Мартин Боруля»
(1953, режисери Олексій Швачко і Гнат Юра)

сили». Герой І. Карпенка-Карого змарнував життя на ілюзії та поставив під загрозу щастя своїх близьких і достаток родини. Представлений у п'єсі комедійний сюжет поєднується з морально-філософським підтекстом, що змушує глядачів не тільки сміятися, а й усерйоз замислюватися над справжніми людськими цінностями.

Образ Мартина Борулі

Головний герой у переліку дійових осіб схарактеризований як «багатий шляхтич, чиншовик». Це означає, що він не має власної землі, а працює на орендованій, за що й мусить віддавати відповідну плату, або чинш. Інакше кажучи, чиншовик — це орендар. Боруля також шляхтич, тобто дворянин, але з не підтвердженням офіційно дворянським статусом. У Російській імперії налічувалось чимало таких «шляхтичів». Вони дорівнювались до державних селян, однак зберігали право доводити своє дворянське походження. У більшості випадків це були звичайні хлібороби, які власною працею заробляли на життя.

У розмові з дочкою Боруля пояснює, чому домагається дворянства: «Ох, дочко, ти не знаєш, як тяжко хлопом бути, усіх бояться, усіх лічить вищими від себе! І дай Бог, щоб ти не знала; а я всього попробував і знаю».

Попрощавшись із бідністю, Мартин Боруля хотів би позбутися й соціальної вторинності. Він конфліктує із землевласником Красовським, бо той його принизив, обізвав «бидлом».

Немає нічого поганого в тому, що Боруля захищає свою гідність. Не це в його особі

критикує автор, а насамперед фанатичну віру в те, що лише дворянство здатне зробити людину щасливою. Насправді виходить якраз навпаки. Недаремно Марися зізнається: «Нащо ж дворянство нам здалося, коли воно горе приносить? Коли через нього ви хочете мене нещасною зробити, занепастити мій вік молодий!..» Бажання Борулі вивести й сина на «дворянську лінію» має так само негативні наслідки. Степан лише марно витрачає роки свого життя та пускає на вітер немалі батькові гроші.

Сподіваючись на «дворянство», Боруля таки змінюється, але чи на краще? Ось що говорить про це Марися: «Перше батько казали, що всякий чоловік на світі живе затим, щоб робить, і що тільки той має право їсти, хто їжу заробляє; а тепер же все навиворіт».

Замість здорової моралі трудівника Боруля переймає фальшиві уявлення про «благородне» життя: «...тоді заживу настоящим дворянином: собак розведу, буду на охоту їздити, у карти грати».

Лише біда змушує його зректися ілюзій. Спаливши документи про «дворянство», Мартин

Боруля зізнається: *«Все згоріло, і мов стара моя душа на тім огні згоріла!.. Чую, як мені легко робиться, наче нова душа сюди ввійшла, а стара, дворянська, попелом стала».*

В образі головного героя втілено важливий, переважно внутрішній, психологічний конфлікт. Це протистояння різних життєвих цінностей і поглядів на людське призначення.

І хоча Боруля нарікає, що ось, мовляв, *«тисяча рублів згоріла»*, *«половина хазяйства пропала»*, та все ж таки він зберіг головне — родинну злагоду, любов і повагу близьких людей, підтримку приятелів.

Зрештою, і сам дістав добрий урок: не жемсь за примарним *«щастям»*, а навчайся цінувати те, що маєш.

Оточення головного героя

Усі персонажі більшою чи меншою мірою сприяють розкриттю образу Мартина Борулі. Адже саме він відіграє головну роль у вираженні ідейного змісту твору. Уявивши себе дворянином, герой оцінює інших людей за своєю викривленою міркою. Дружині наказує заводити в побуті панські порядки, дочці забороняє стосунки з її коханим, а синові потурає в його пустопорожньому побуті канцеляриста. Характер Мартина Борулі зображений повно і глибоко, інші ж змальовані узагальнено й навіть стереотипно. Марися нагадує головну героїню драми І. Котляревського «Наталка Полтавка». Вона так само добра, чесна й працююча, а головне — здатна на щирі й вірні почуття. Дівчина хоч і поважає батька, але не підтримує його планів щодо дворянства. Її коханий — типовий сільський парубок, а їхні взаємини немов списані

з народної ліричної пісні. Син Борулі Степан робить не свою справу, бездумно копіюючи документи в канцелярії. А його приятель Націєвський узагалі є втіленням найгірших рис чиновництва. За душевними й моральними якостями він зовсім не пара Марисі. Майже карикатурно зображений повірений Трандалев, який представляє в суді й Борулю, і його супротивника Красовського. Трандалев навіть не намагається приховувати свої на диво цинічні погляди: *«Чи виграв, чи програв, а грошики дай! Живи — не тужи!»*

Одне слово, уся образна система трагікомедії підпорядкована важливому завданню: повніше й виразніше розкрити характер головного героя — *«багатого шляхтича й чиншовика»* Мартина Борулі, який намірився стати справжнім дворянином.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Яка комедія Ж. Б. Мольєра вплинула на автора «Мартина Борулі»?
2. Які родинні обставини драматурга визначили задум «Мартина Борулі»?

Виявляємо літературну компетентність, обізнаність у сфері культури

1. Яку тему обрав драматург для п'єси «Мартин Боруля»? Який аспект цієї теми автор висвітлює?
2. Традиції яких світових та українських майстрів слова розвиває І. Карпенко-Карий у своєму творі?
3. Як він оцінив прагнення героя здобути вище соціальне становище?
4. У чому полягає морально-філософський підтекст твору?

Виявляємо літературну, інформаційно-цифрову компетентності

5. В електронному додатку до підручника знайдіть і перегляньте відео-лекцію про комедію «Мартин Боруля». Що нового ви дізналися із цієї лекції? Занотуйте основні тези лекції, які доводить авторка. Які тези вас найбільше зацікавили?

П'єса «ХАЗЯЇН»

Художній задум

Художній задум «Хазяїна» виник у драматурга ще під час його роботи над трагікомедією «Сто тисяч» (1889). Не випадково в ній уже наявні побіжні згадки про багатих землевласників Пузиря й Чобота. Та й в образах Герасима Калитки («Сто тисяч») і Терентія Пузиря («Хазяїн») знайдемо немало моральних і психологічних збігів. Це маніакальна жадоба грошей, нерозбірливість у засобах збагачення, надмірна ощадливість, що часто наближається до скупості, нехтування правом своїх дорослих дітей самостійно обирати супутників життя тощо. Авторіві знадобилося майже десять років, щоб усебічно осмислити

й сатирично зобразити новітнього «володаря життя». Роботу над п'єсою він завершив навесні 1900 року, у грудні того ж року одержав цензурний дозвіл, необхідний для сценічної вистави.

Уперше п'єсу було виставлено в січні 1901 року в Києві. Вона мала величезний сценічний успіх — не в останню чергу завдяки талановитим виконавцям. Адже головну роль виконав сам І. Карпенко-Карий, його брати Панас Сакс-ганський і Микола Садовський виступили в ролях економів Феногена й Ліхтаренка, а роль поміщика Золотницького виконав славетний корифей українського театру Марко Кропивницький.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Коли виник задум п'єси «Хазяїн»?
2. Коли автор завершив роботу над твором?
3. У якому році відбулася перша вистава за п'єсою «Хазяїн»?
4. Хто виконав головну роль у першій виставі?

Читаємо взірці української художньої літератури

Улітку ви мали прочитати твір **Івана Карпенка-Карого «Хазяїн»**. Звірте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника. В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

Життєва основа й жанрові особливості

П'єса написана на реальній життєвій основі. Після скасування кріпацтва відчутно зросла майнова нерівність у сільській громаді, а це призвело до низки негативних наслідків. Із колись однорідного середовища виділилися новітні багатії-землевласники, котрі в гонитві за наживою легко переступали традиційні моральні норми й нехтували громадськими інтересами. На селі назрівав гострий соціальний конфлікт, а талановитий драматург помітив його й відобразив у своїй комедії.

Для реалістичної літератури властиве таке явище, як типізація, тобто процес художнього узагальнення, спрямований на пошук закономірностей у житті людини й суспільства. Типізація поширюється на зображення характерів,

зокрема передбачає втілення в одному образі ознак, що властиві багатьом людям. У постаті центрального персонажа комедії автор подав риси нового й доволі поширеного суспільного типу. Не випадково глядачі впізнавали в образі Терентія Пузиря деяких тогочасних підприємців. А відомий письменник і критик І. Франко навіть зауважив, що постать цього сільського багатія *«представлена на фактичній основі українського мільйонера-мужика Харитоненка...»*.

Відомо, що комедія — це драматичний твір, у якому засобами гумору та сатири висміюються негативні явища дійсності. Головною ознакою жанру комедії має бути сміх. Однак сам драматург писав: *«Комедія ця дуже серйозна, і я боюся, що буде скучна для публіки,*

котра від комедії жде тільки сміху...». Авторський коментар посутньо уточнює жанрову своєрідність твору. Це справді «серйозна» комедія, яка не лише звеселяє, а ще й змушує

замислюватися над серйозними суспільними й морально-етичними проблемами. Трагікомедія — так визначають жанр п'єси «Хазяїн» у сучасному літературознавстві.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. У чому полягає життєва основа комедії?
2. Що таке соціальний тип? Як ви розумієте поняття типізації?
3. Який саме соціальний тип зобразив І. Карпенко-Карий?
4. Чому він визначив свій твір як «серйозну» комедію?
5. У чому особливість сатиричної комедії?

Тема і проблематика

Драматург узагальнено визначив тему твору. Для нього «Хазяїн» — це «зла сатира на чоловічу любов до стягання, без жодної іншої мети». Він зобразив героя, який належить до певного соціального, морального й психологічного типу. Такі люди переконані, що є господарями життя, хоча на ділі залишаються заручниками своєї хворобливої манії збагачення.

■ Портрет Павла Харитоненка із сином
(Пилип Малавїн, 1911)

Забути про все на світі, збирати гроші й не гребувати при цьому жодними засобами — такою є їхня доволі примітивна життєва філософія. Викриваючи цю філософію, автор порушив важливу проблему рівноваги між матеріальним і духовним у житті людини, указав на реальну небезпеку, що її несе неконтрольоване прагнення збагатитися за будь-яку ціну.

Драматург звернувся до започаткованої ще в трагікомедії «Сто тисяч» проблеми влади грошей і показав, що втрата моральної й духовної рівноваги призводить до виродження. Людина перестає бути вільною у своєму виборі й зрештою перетворюється на деталь у механізмі «хазяйського колеса». Тоді в жертву цьому ірраціональному поклику наживи приноситься все, що має для звичайної людини незаперечну вартість: любов до рідних і близьких, дружба і приятельські стосунки, культурний розвиток і духовне вдосконалення, мораль і порядність.

Одне слово, драматург доводить, що збагачення заради збагачення — це насправді шлях повільного самогубства, хворобливе саморуйнування особистості.

Окрім головної проблеми руйнівного впливу збагачення заради збагачення, автор порушив цілу низку інших проблем: суспільної дисгармонії й соціальної відповідальності, моралі й людського сумління, батьків і дітей, освіти й культури.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Як автор визначив тему комедії?
2. У якому творі він уперше розглянув проблему влади грошей?
3. Які ще проблеми автор порушив у творі?

Художня організація

«Хазяїн» — великий за обсягом драматичний твір на чотири дії. У центрі комедії — землевласник Терентій Пузир. Його образ складає композиційну основу твору. Інші персонажі більшою чи меншою мірою узгоджуються із цим образом, допомагають повніше його висвітлити.

Зміст твору розкривається переважно в діалогах і монологів персонажів. Ремарки дуже стислі. Вони вказують на місце дії або інформують про вихід дійових осіб та їхню поведінку на сцені. Події відбуваються впродовж кількох місяців — від літа до початку осені.

Роль експозиції виконують перші чотири яви. У них дається загальна характеристика землевласника Терентія Пузиря та його ділового оточення. У цьому оточенні привілейоване місце належить Феногену, правій руці «хазяїна». Пузир є для нього взірцем успішного підприємця, на якого слід рівнятися: *«Халат мільйонера! Бачите, як багатіють. Ще отакий є кожух, аж торохтить! Нового купувать не хоче, а від цього халата і від кожуха, повірите, смердить! Он як люде багатіють, учіться!»*. А від економа Зеленського Феноген бере гроші, обіцяючи заступництво перед Пузирем: *«А коли дають — бери! І сам хазяїн наш всіх навчає: з усього, каже, треба користь витягати, хоч би й зубами прийшлося тягнути — тягни! Так він робив і так робить від юних літ, а тепер має мільйони! Чом же мені не тягнути, щоб і самому стати хазяїном»*. Стає зрозуміло, що в оточенні Пузиря над усім панує дух наживи й нечесного підприємництва.

Зав'язка твору дає можливість краще висвітлити плани й наміри Пузиря. Він береться посприяти незаконній афері купця Петра

Михайлова. Задля наживи Пузир готовий навіть на кримінальний злочин. Він дуже жорстко пораджує у власному господарстві: на нараді з економами наказує *«зробити бідність»* та знизити платню селянам. Пузир та його оточення підтримують рух *«хазяйського колеса»*, що розчавлює слабких і незахищених, змушує людей працювати за копійки, не жити, а животіти.

Розвиток дії дає змогу повніше розкрити образ головного героя. Пузир допомагає удаваному банкруту переховувати майно від кредиторів — фактично стає посібником кримінального злочинця. Він відмовляється пожертвувати гроші на пам'ятник І. Котляревському, свариться через це з поміщиком Золотницьким. У господарстві через погане харчування страйкують робітники. Їхні протести підтримує дочка Пузиря Соня. Батько планує видати доньку заміж за сина сусіда-багатія Чобота, а сама вона закохана в учителя Калиновича. Найближчим часом Соня й Калинович збираються таємно повінчатися.

Кульмінаційні епізоди представлені наприкінці третьої та в четвертій дії. Аферу Петра Михайлова викрито, ведеться розслідування щодо співучасті Пузиря. Трапляється нещасний випадок: оглядаючи зібраний урожай, хазяїн одержує тяжку травму.

Розв'язка твору засвідчує повний крах планів Пузиря. З економії він одержує звістку про бунт невдоволених робітників. Тоді ж прибуває урядник з повісткою від слідчого й дізнається, що таки марно їхав: *«Скажіть слідователеві, що Терентій Гаврилович одібрав повістку від смерті і скоро дасть показаніє перед Богом»*.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Визначте роль монологів і діалогів у творі.
2. Знайдіть у тексті п'єси діалог, який можна вважати зав'язкою. Обґрунтуйте свої міркування.
3. Складіть план статті, за планом підготуйте повідомлення «Художня організація твору І. Карпенка-Карого «Хазяїн».

Виявляємо літературну компетентність, обізнаність у сфері культури

4. Знайдіть в Інтернеті телевізійний фільм за п'єсою Івана Карпенка-Карого «Хазяїн», знятий у 1979 р. за виставою Львівського академічного українського драматичного театру ім. М. Заньковецької (постановка Олекси Ріпка). Яке враження справила на вас вистава? Гра яких акторів вам сподобалася найбільше? Обґрунтуйте свою відповідь.

Образ Терентія Пузиря

Він власник величезного господарства, де випасаються численні отари овець та працюють сотні наймитів. Його володіння вражають: *«Іхали ми цілий день. Чия земля?» — питаємо. «Терентія Гавриловича Пузиря». На другий день знову питаємо: «Чия земля?» — «Терентія Гавриловича». І тільки на третій день, надвечір, почалась земля Гаврила Афанасійовича Чобота. Ха-ха! Княжество! Ціле княжество».*

А починав Пузир із малого: *«Ми були так собі хазяїни, з середнім достатком...»*. Доводилося жити в степу біля худоби, працювати без відпочинку. Та мрія про багатство змінила простого трудівника, змусила забути про мораль, людяність, порядність. Тільки так можна було зібрати мільйони — наживаючись на чужій біді, переступаючи через людей. Сам Пузир пригадує часи, коли не гребував нічим заради грошей: *«Перше йшов за баришами наосліп, штурмом кришив направо і наліво, плював на все і знати не хотів людського поговору...»*. А Марія Іванівна, дружина хазяїна, додає: *«Ми, дочко, ніколи не знали, що можна, а чого не можна; аби бариш, то все можна!»*.

Ось така вседозволеність, майже повна відсутність моральних обмежень і призвела до появи «хазяїна» — мільйонера «у смердючому кожусі». Драматург зобразив потворний соціальний тип багатія-нувориша із цілком відсутньою громадянською відповідальністю. Йому дивно, що є такі, кому не байдуже до інтересів суспільства: *«Чудні люде! Голодних годуй, хворих лічи, школи заводь, пам'ятники якісь став!.. Повигадують собі ярма на шию і носяться з ними, а вони їх муляють, а вони їм кишені продирають. Чудні люде!»*.

Драматург показав, яку соціальну загрозу становлять ті, котрі над усе цінують лише збагачення. Та він не перетворив свого персонажа

на монстра в людській подобі. В образі «хазяїна» збережено дещо й від заможного селянина, яким він колись і був. Пузир по-селянському кмітливий, наділений практичним розумом, поважає дружину, хай по-своєму, але ж бажає щастя дочці. Саме Соня змушує батька замислитись над своїм життям: *«Недурно казали в гімназії, що у нас людей годують гірше, ніж свиней; насміхались, я плакала і запевняла, що то неправда, а тепер сама бачу, і вся моя душа тремтить!»*. Ці слова таки зачіпають мільйонера за живе: *«...дочка тільки сказала, що над нею сміялися в гімназії, і мене аж серце кольнуло»*.

Висміюючи Пузиря, автор представив його в декількох майже анекдотичних епізодах. Чого варта хоча б історія з халатом, у якій розкривається дріб'язковість натури «хазяїна»! А його химерне честолюбство розкрито в епізоді про нагороду (фактично — купівлю за пожертву на притулок). Пузир навіть бороду підстриг, щоб усі бачили орден. Він і не замислюється, наскільки смішним і жалюгідним виглядає в цій ситуації. Та й фрагмент, що змальовує останні дні в житті мільйонера, будується на поєднанні серйозного й комічно-жалюгідного. Мати величезне багатство й померти через свою скупість! Мільйонер погнався за гускою, що скубла на хазяйському полі колоски, упав і забився. *«Беріть ті носилки, що гній виносять з конюшні, — наказує наймитам помічник Пузиря, — і бігом туди»*.

І. Карпенко-Карий досяг великої майстерності у змалюванні соціального типу сільського багатія, який виріс із заможного хлібороба до мільйонера, здобув величезні матеріальні статки, однак, підкоривши себе цілком збагаченню, утратив натомість чимало людських рис, а головне, так і не зрозумів, що не все в житті вирішується й купується за гроші.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. З якої соціальної верстви походить Пузир? Завдяки чому він розбагатів?
2. Як Пузир ставиться до громадських обов'язків?
3. Як він ставиться до дружини й доньки?
4. Які типові риси автор виділив в образі Пузиря?

Запрошуємо до дискусії

5. Дайте власну оцінку образу Пузиря. Чи є в цього персонажа позитивні риси?

Оточення «хазяїна»

Персонажі з оточення Терентія Пузиря становлять собою різні характери й соціальні типи. Економи Феноген і Ліхтаренко дуже подібні до свого господаря. Це справжні хижакі, здатні заради збагачення на все: *«Краще зробимо між собою договір: брать, де дають і де можна, а на менших звертатись!»*. Так і відбувається. Щоби приховати свої гріхи, Феноген обмовляє чесно-го працівника Зозулю й тим самим підштовхує його до самогубства. А Ліхтаренко із цинічною простотою та відвертістю виправдовує свою не-порядність: *«Всі рвуть, де тільки можна зірвать, а я буду дивитися та завидувати, як люде ба-гатіють? Я не такий!»*.

Дружина «хазяїна», Марія Іванівна, схоже, давно змирилася зі своєю долею. Вона занури-лась у щоденні турботи й не перечить чолові-кові. Із гіркотою зізнається дочці, яка підтримує робітників: *«І я така була, доню, не думай собі! А життя, знаєш, помалу перекрутило!»*.

Лише Соні вдається хоча б трохи вплива-ти на Пузиря, а проте і її доля опиняється під загрозою: батько хоче одружити її з нелюбом. Закохана в учителя Калиновича, Соня перейма-ється його ідеалами. Дівчина прагне бути корис-ною суспільству, її приваблюють слова коханого: *«Будущина в руках нового покоління, і чим більше*

вийде з школи людей з чесним і правдивим погля-дом на свої обов'язки перед спільною громадою, тим скоріше виросте серед людей найбільша сума справедливості!..».

Не тільки вчитель Калинович виступає опонентом «хазяїна», а й Петро Петрович Зо-лотницький, родовитий і багатий поміщик. Він представляє соціальний тип «культурного гос-подаря», якому не байдуже до громадських ін-тересів.

Сам Золотницький добре усвідомлює загро-зу для суспільства з боку таких, як Пузир. Він навіть намагається заохотити «хазяїна» до під-тримки культурних ініціатив, зокрема закликає надати пожертву на пам'ятник поетові Котля-ревському. А почувши відмову, обурено за-уважує: *«До земських діл тобі нема діла, луччих людей свого краю ти не знаєш, знати не хочеш і не ціниш, — я соромлюсь сидіти поруч з тобою за столом»*.

Усі згадані персонажі допомагають усебічно розкрити ключовий образ твору — соціальний тип хижака-багатія, який заради прибутку гото-вий переступити будь-які межі: порушити закон, знехтувати всіма моральними й суспільними нормами.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Які персонажі входять до найближчого оточення Пузиря?
2. Якими рисами автор наділив Феногена й Ліхтаренка?
3. Чого вимагали робітники й чому дочка Пузиря їх підтримала?
4. За кого «хазяїн» хоче видати свою дочку?
5. У кого вона закохана?
6. Який суспільний тип представлено в образі Золотницького?
7. Як Золотницький ставиться до Пузиря?

Запрошуємо до дискусії, виявляємо ініціативність

8. Об'єднайтеся в групи відповідно до запропонованих для дискусії питань. Презентуйте висновки, яких ви дійшли, працюючи в групах.

- Чи є актуальним образ Терентія Пузиря?
- Яку загрозу для суспільства становлять Феногени та Ліхтаренки?
- У чому полягає жанрова своєрідність «Хазяїна»?
- Якою є головна проблема п'єси «Хазяїн»?

■ Сцени з вистави «Хазяїн» у постановці Кіровоградського академічного обласного українського музично-драматичного театру ім. М. Л. Кропивницького (режисер-постановник — Євген Курман, 2013)

Значення творчості І. Карпенка-Карого

П'єси «Хазяїн», «Мартин Боруля» понад сто років живуть на українській сцені. Для багатьох глядачів вони стали улюбленими. У Київському драматичному театрі імені І. Франка в 1950 році роль Мартина Борулі виконав легендарний Гнат Юра, а через три роки на Київській кіностудії за цією виставою було знято фільм-спектакль.

Інші драматичні твори письменника успішно пройшли перевірку часом. Вони стали визнаючою класикою нашої літератури й театру. Нові покоління читачів і глядачів знаходять у них те, що змушує замислюватись над важливими суспільними й моральними проблемами.

Високо оцінюючи творчість драматурга, академік С. Єфремов писав: *«Можна іноді не згоджуватися з тим, як автор розв'язує питання, але ви раз у раз з інтересом його слухатимете. Це одно вже показує, що в особі Тобілевича маємо неабиякого художника, що вміє грати на струнах людської душі й держати її під чарами свого творчого натхнення. Твори його не перестаріли, та, певне, й довго ще не перестаріють, незважаючи на прудку зміну інтересів і подій у сучасному житті: є в них дещо таке, що виносить їх поза сферу біжучого життя з його хвилинними настроями та скороминущими інтересами».*

Готуємося до ЗНО

У зручній для вас формі (тексту, плану, схеми, таблиці) запишіть у зошит для підготовки до ЗНО відомості про життєвий і творчий шлях І. Карпенка-Карого, зазначте особливості жанру, сюжету, проблематики творів «Мартин Боруля», «Хазяїн».

Запрошуємо до бібліотеки

Щоб більше дізнатися про «театр корифеїв», ви можете завітати до віртуальної бібліотеки в електронному додатку до підручника й ознайомитися з творами І. Карпенка-Карого «Мартин Боруля», «Сава Чалий», «Наймичка».

Борис ГРІНЧЕНКО

(1863—1910)

Борис Дмитрович Грінченко народився 9 грудня 1863 року на хуторі Вільховий Яр на Харківщині у дворянській сім'ї. Здобувши початкову освіту, навчався в Харківському реальному училищі, з якого був відрахований за читання й поширення забороненої політичної літератури. Після двох місяців ув'язнення працював канцеляристом у Харківській казенній палаті. Через деякий час склав іспит на народного вчителя, викладав у школах на Харківщині та Катеринославщині. Одружився із сільською вчителькою Марією Гладиліною (писала твори під псевдонімом Марія Загірня).

Результатом майже десятирічної педагогічної праці стали дослідження Грінченка «Яка тепер народна школа на Україні», «Народні вчителі і українська школа» та ін.

Літературний шлях Б. Грінченка розпочався в 1881 році. У львівському журналі «Світ» за сприяння І. Франка були опубліковані його поезії. Учителюючи, невтомно працював як письменник, публіцист, критик. Виступав під псевдонімами Василь Чайченко, Б. Вільхівський, М. Тримач, Л. Яворенко. Опублікував поетичні збірки «Пісні Василя Чайченка», «Під сільською стріхою», «Нові пісні і думки Василя Чайченка», «Під хмарним небом». У прозі Б. Грінченко звертався до жанру оповідання, рідше — повісті.

Переїхавши в 1894 році до Чернігова, працював у губернському земстві, одночасно багато сил віддавав громадській роботі. Тоді опублікував книжки малої прози «Хатка в балці», «Оповідання», написав декілька драматичних творів. Вивчав фольклор та етнографію. Видав «Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській і сусідній з нею губерніях». Упорядковував збірки народної поезії «Пісні та думи», «Думи кобзарські», «Веселий оповідач» та ін.

У 1902 році письменник перебрався до Києва. Там майже два роки працював над підготовкою словника української мови. На основі матеріалів журналу «Київська старовина» Б. Грінченко уклав чотиритомний «Словар української мови». Активно виступав як журналіст. Зокрема, із 1905 року редагував першу українську щоденну газету «Громадська думка», а з 1906 року — журнал «Нова громада». За ініціативою письменника була створена Всеукраїнська учительська спілка. Він сам виступав за народну освіту українською мовою. У 1906 році Б. Грінченко організував і очолив товариство «Просвіта». Постійно працював над книжками для народної освіти та виховання. Підготував «Українську граматику до науки читання й писання», книжку для читання в школі рідною мовою «Рідне слово» (у співавторстві з дружиною) та ін.

Напружена праця спричинила загострення хвороби легень. У вересні 1909 року письменник виїхав на лікування до Італії. Помер Б. Грінченко 6 травня 1910 року в Італії. Його поховали в Києві на Байковому кладовищі.

■ Борис Грінченко

■ Борис Грінченко з дочкою Настею та дружиною Марією

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

- У зручній для вас формі (схеми, таблиці, плану, тексту) запишіть відомості про життєвий шлях Бориса Грінченка.

Прочитайте оповідання **Бориса Грінченка «Без хліба»**. Звірте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника. В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

Проблема моралі («Без хліба»)

Більшість прозових творів Б. Грінченка присвятив зображенню українського народу. Письменника цікавили соціальні процеси й моральна проблематика. Розглядав він і питання, що стосувались народної освіти та виховання.

В оповіданні «Без хліба» (1884) автор зосередився на вивченні особистісного профілю українського селянина — носія й виразника народної етики. Він показав, наскільки важливими в житті людини є засвоєні ще з дитинства моральні норми й цінності.

Селяни Горпина й Петро вже три роки як побралися, мають маленьку дитину, та все ніяк не облаштують власне господарство. Несприятливим видався й останній рік, а на весну не стало хліба.

Петро шукав роботу, та й тут не пощастило. Лишилася надія позичити хліб із громадських запасів, що зберігаються в гамазеї (складському приміщенні). Адже й Петро разом з іншими селянами свого часу складав туди зерно! Та коли звернувся до старости, то зустрів лише нерозуміння й байдужість до своєї біди.

Письменник детально розкрив психологічні стани селянина, доведеного до відчаю. Петра глибоко обурює ставлення сільської влади: *«Вони крастимуть наше добро, а ти з голоду вмирай і дитина нехай умирає!»*. Лише розпач, загроза голоду й убоління за рідних змушують чоловіка зважитися на крадіжку. Він приходить до цього не одразу, а поступово: довго

переконає самого себе, у душі відбувається гостра боротьба.

Про вчинену Петром крадіжку не дізнаються односельці, але вона швидко руйнує сімейну злагоду, стає причиною болючих моральних переживань. Горпині сумно та соромно — вона не хоче чоловіка-злодія. Та й самого Петра гризе сумління. Він бачить, як його вчинок позначився на родинному житті. Терпіти муки совісті вже несила, і селянин щиро просить вибачення в громади: *«Люди добрі! Простіть мене, бо я злодій!»*.

Важливим і показовим є зображення морального рівня громади. Письменник розрізняє простих хліборобів і сільську владу. Якщо староста й писар не допомогли Петрові, то звичайні односельці виявили людяність та виступили проти його арешту. Автор вірить у справедливість організованої сільської громади, яка покладається на традиційну народну мораль. Люди дали шанс на виправлення, а селянин, заробивши чесною працею, повернув украдене. Петро відродив не лише повагу односельців, а й прихильність коханої дружини і власний душевний спокій.

Оповідання нагадує народну соціально-побутову казку: герой хоч і робить хибний крок, та, одержавши підтримку родини й «добрих людей», гідно виправляє свою помилку. А фінал твору щасливий — теж як у казці. Та й сама історія, попри свою зовнішню простоту, сприймається немов корисне практичне повчання, що передає часточку народної мудрості.

Виявляємо літературну компетентність

1. Коли автор написав оповідання? Хто є героями твору?
2. Чому герой оповідання зважився на крадіжку?
3. Доведіть, що цей учинок Петра є психологічно мотивованим.
4. Що змусило героя зізнатись у скоєному?
5. Як громада поставилась до селянина? Чи виправив він свою помилку?

Запрошуємо до дискусії

6. «Без хліба» Б. Грінченка — реалістичний твір чи літературна казка?

Прочитайте оповідання **Бориса Грінченка «Сам собі пан»**. Звірте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника. В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

На захист людської гідності («Сам собі пан»)

Як і «Без хліба», оповідання «Сам собі пан» (1902) дуже нагадує соціально-побутову казку чи й навіть анекдот. Воно цілком спирається на народну етику, адже у фольклорі знайдемо немало творів, де гостро висміюється чванливе й зарозуміле панство та обстоюються моральна перевага й гідність простої людини.

Сама історія подається як така, що справді була почута «з народних уст». Автор познайомився з нею, коли подорожував у поїзді третім класом — разом із селянами. Тоді літній селянин Данило й розповів про свою пригоду, як колись «панського права добувався».

Маючи справу в місті, вирішив їхати поїздом у вагоні першого класу. Дуже вже хотів дізнатися, *«чи можна якось так, щоб і мужик в одній хаті з паном сидів»*. Придбав недешевий квиток і попрямував до «панського» вагона.

Чи не все оповідання будується на відтворенні того, як на присутність «мужика» реагують ті, хто зараховує себе до еліти суспільства. У такий спосіб автор викрив цілу низку негативних стереотипів, носіями яких виступають нібито освічені й цивілізовані люди, котрі на ділі схвалюють соціальну дискримінацію. На тлі «вершків суспільства» дуже виразно виглядає звичайний селянин зі своїми уявленнями про

виховання, людську гідність і мораль. Лише деякі з панів підтримують селянина, але таких усе ж таки меншість.

У місті Данило дуже швидко вирішив свої справи. Хотів хоч раз у житті в театрі побувати, та в той день був лише концерт у «дворянському зібранні». Придбав найдорожчий білет до першого ряду, але довго там не втримався. Як і в поїзді, панів обурило присутність «мужика».

Розгніваний поліцейський чин наказав вивести геть непроханого відвідувача. А коли Данило показав білет і став доводити свої права, то ще й гірше сталося. Відправили в супроводі солдата до поліції, ледь утік. Ось така пригода, смішна й сумна водночас. Удома сміялися односельці, мовляв, даремно *«панського права добувався»*.

«А воно й неправда: не панського, а таки людського. Та де воно в нас є». У цих словах міститься вказівка на основне питання, що його порушив автор. Це проблема соціальної дискримінації й того приниження, що зазнає проста людина, обстоюючи свої громадянські права в несправедливому суспільстві. Автор розглянув також і важливі моральні проблеми: самоповаги, внутрішньої людської культури й виховання.

Виявляємо літературну компетентність

1. Коли було написане оповідання? Як зветь героя твору?
2. Які ситуації зобразив автор? Чи нагадують вони анекдотичні?
3. Як ставилися пани до «незвичної» поведінки селянина?

Запрошуємо до дискусії

4. Яку проблему порушив автор оповідання? Чи актуальна вона сьогодні?

Виявляємо творчі здібності

5. Напишіть рецензію на одне з оповідань Б. Грінченка.

Громадянська лірика

Творчість Б. Грінченка тісно пов'язана з темою громадської і просвітницької праці. На його думку, література мусить вирішувати суспільні завдання, закликати народ до боротьби за краще майбутнє. *«Література інша не має права бути, — писав поет, — і через те я так ненавиджу всі ті твори, які пригнічують нам дух, псувають нам ясність душевного погляду, убивають надію й бажання боротися і досягти кращого».*

Для Б. Грінченка поезія була дієвою формою громадської, національної й культурної активності. Тому й писав він переважно про народні страждання та соціальну несправедливість, закликав до рішучих громадських змін. Не дивно, що деякі ліричні твори поета позначені декларативністю, тобто надмірною прямою й піднесеністю вислову, а іноді навіть закликом, майже агітаційним характером. До таких належать вірші «Доки?», «До праці», «До народу».

Назва поезії «Доки?» (1881) покликана пробудити в читачів гостре неприйняття життя без надії. Тривають довгі роки неолі, здається, немає тому кінця: *«І доки будемо так жити? / Ніхто не скаже — все мовчить!»* Ліричний герой

і сам болюче переживає такий кризовий стан, і своїм читачам нагадує про неприпустимість громадської пасивності й рабської покорності.

А щоб досягти бажаної свободи, слід долати пасивність і братися до роботи. Лише вона відкриє шлях до майбутнього. Таким є провідний мотив поезії «До праці» (1881). Виклад у ній має піднесену інтонацію. Це вірш-заклик до ідейних однодумців: не покладаючи рук, виступати на «довгий той шлях і важкий» та здобувати «щастя» й «долю» хоча б і для наступних поколінь: *«Сміливо ж, браття, до праці ставайте, — / Час наступає — ходім!».*

Але боротьба за народне майбуття, довготривала й невдячна, може викликати сумніви, розчарування, втрату ілюзій. Саме через це пройшов ліричний герой поезії «До народу» (1884): *«І зникли рожевих тих мрій і сліди...».* Та перші розчарування не змінили переконань, сумніви вдалося подолати, а віра в прийдешню перемогу зросла і зміцніла. Вагання і страх уже в минулому: *«Я силу нову почув у руках, / Щоб зло і темноту бороти».* Ніколи не миритися з неправдою, лише наполегливо працювати, долаючи зневіру, — таким є переконання ліричного героя поезії Б. Грінченка.

Читацький практикум

Прочитайте зразки громадянської лірики Б. Грінченка.
Виконайте завдання.

До праці

Праця єдина з неолі нас вирве:
Нумо до праці, брати!
Годі лякатись! За діло святее
Сміло ми будемо йти!

Праця єдина нам шлях уторує,
Довгий той шлях і важкий,
Що аж до щастя і долі прямує:
Нумо до праці мерщій!

Праця не згине між людьми даремне:
Сонце засвітить колись,
Дякою нас тоді люди згадають —
Нум же! До праці берись!

Хоч у неолі й нещасті звікуєм —
Долю онукам дамо!
Ми на роботу на світ народились,
Ми для борні живемо!

Сміливо ж, браття, до праці ставайте, —
Час наступає — ходім!
Дяка і шана робітникам щирим!
Сором недбалим усім!

1881

Доки?

Минає час, минають люди;
Ми всі ждемо того, що буде,
І кажем всі: давно вже час,
Щоб воля та прийшла й до нас,
А все її нема, не йде, —
А час не жде, а час не жде!..
А час не жде, а час летить,
А серце змучене болить,
Бо довгий гніт минулих днів
Його украй вже пригнітив,

І тяжко так, що, може, ми
Гіркими плакали б слізьми,
Якби не гніт цей днів тяжких,
Щоб нас за довгий час усіх
І одслід навіть з мук навчив
Ховать в душі без сліз і слів.
І так на світі живемо,
На плечах лихо несемо.
І доки будемо так жить?
Ніхто не скаже — все мовчить!

1881

До народу

Були ті часи, як тобі я до ніг,
Убогий народе, схилявся.
І в думках улюблених чистих моїх
У дні ті щасливі мрій молодих
Мені божеством ти здавався.

Любив я тебе почуванням палким,
Бажав я на тебе робити,
І праці віддавсь цілим серцем моїм,
І тільки для тебе й тобою самим
Хотів я і на світі жити.

І певна надія у мене була,
Що ти привітаєш, народе,
Ту душу, що тільки тобою й жила,
Що в мріях у сійво тебе повила,
Й зазнаєм ми братньої згоди.

Але я побачив не те, чого ждав,
І що сподівався, що побачу,
Бо той ідеал ти щодня зневажав,
Який я у мріях собі малював,
Мав інший ти звичай і вдачу.

Замість ідеалу я вдрів на селі
Зубожений люд занімілий.
Темнота й незгода у нашій землі,
Здавалося, скрізь панували й жили
І люд той безщасний гнітили.

Чи я працювати для тебе не вмів,
Чи ти не діймав мені віри,
Та вкупі зо мною ти йти не схотів,
На працю мою ти з невірством глядів,
Мов бачив нещирі заміри.

І поглядом іншим я глянув тоді
На тебе, народе коханий.
І зникли рожевих тих мрій і сліди,
Неначе од сонечка краплі з води, —
Ти знову мені був незнаний.

Але ж я не кидав і далі робить,
Робив, бо якісь надії
На те, що розрада тяжка ця на мить,
Що знову у згоді ми будемо жить, —
Були ще хоч трохи у мрії.

Що більше і важче невтомно робив,
Що більш віддавався я роботі,
То більше мені все твій образ яснів
І в поті чола я того зрозумів,
Хто сам працювать звик у поті.

Чи той — я спитався — кому засягти
Ти дав і культури, й освіти,
Братався з тобою, схотів принести
Тобі свого світла у темні хати,
Щоб міг ти свій шлях зрозуміти?

Ні! здавна хто світло в руках своїх мав —
Не йшов він до тебе світити,
І той тільки в хату до тебе вступав,
Що заздро на працю твою зазіхав
І вмів тебе тільки гнітити.

Не дивно ж, що темрява — доля твоя,
Що, темними йдучи лісами,
Забув навіть власне своє ти ім'я,
Забув, що існує з народів сім'я,
Що рівний ти в їй із братами.

Як міг ти, пригнічений вниз до землі,
Недавній ще раб в своїй хаті
І наймит часами на власній ріллі,
Тепер, після всіх, що дурить тебе йшли,
Як друзів ти міг упізнати?

Я це зрозумів. І вагання, і страх —
Все зникло, і знов до роботи
Іду я, і певний лежить мені шлях,
Я силу новую почув у руках,
Щоб зло і темноту бороти.

І вже чи дійду до своєї мети,
Чи зламаний вму серед шляху,
Але не покину до неї іти,
За правду, за волю все зможу знести —
І жити, і вмерти без страху!..

1884

Виявляємо літературну компетентність

1. Які риси властиві громадянській ліриці?
2. Зверніться до творів і поясніть, чи наявні вони в поезіях «Доки?», «До праці», «До народу»?
3. Який вірш громадянської лірики поета зацікавив вас найбільше? Визначте найяскравіші риси ліричного героя цього вірша.

Філософські роздуми («Моє щастя»)

У творі «Моє щастя» органічно поєдналися філософське, особисте і громадянське переживання. Частково вірш перегукується з філософським роздумом українського мислителя Г. Сковороди «Всякому місту — звичай і права»: мандрівний філософ демонструє байдужість до всіх спокус світу і протиставляє їм чисте сумління як найвищу цінність.

У поезії Б. Грінченка теж осмислюються людські цінності. Три перші строфи стосуються багатства, влади і слави. Вони поєднані за допомогою анафори — кожна строфу розпочинають однакові слова: «Хай люди женуться...».

Ліричний герой цілком байдужий до того, за чим «женуться люди». Для нього багатство,

слава і влада — фальшиві цінності. Усе це герою готовий віддати «за милої погляд ласкавий», «за кохання хвилини святі». Здається, це і є справжнє щастя: «Без влади, без слави, без втіх золотих — / Я знаю — в хвилини палкого кохання / Я дужчий, щасливіший буду за всіх».

Можна подумати, що нарешті герой визначив для себе найвищу цінність, однак це не так. У нього є щось набагато важливіше — щастя любові до батьківщини. Саме воно становить ту цінність, «що вище од влади, од слави й кохання...». Навіть обираючи між особистим почуттям і патріотичним обов'язком, ліричний герой віддає перевагу патріотизму: «Але ж я віддав би усе на цім світі / За змогу умерти за рідний свій край!».

Читацький практикум

Прочитайте твір. Виконайте завдання.

Моє щастя

Хай люди женуться за втіхами світу!
Женуться за брязкотом злота дзвінким,
Затоптану душу, багном оповиту,
Востанне затопчуть нехай перед їм.

Хай люди женуться за владою в світі,
Вганяють за правом веліти страшним,
І хай Рубікони, всі кров'ю політі,
Не страшно для його проходити їм.

Хай люди женуться за славою в світі
І за фіміамом її запашином
І в йому знаходять нехай, немов діти,
Усе, що бажали, що марилося їм, —

Те право веліти і сяйво від слави,
А з їм і ті гори усі золоті
Віддам я за милої погляд ласкавий,
Віддам за кохання хвилини святі.

Віддам я за милої карії очі,
За погляд, за усміх, як щастя ясний,
Віддам за ті райські місячні ночі
І за поцілунок, як сонце палкий.

Віддам, не жалівши, віддам без вагання:
Без влади, без слави, без втіх золотих —
Я знаю — в хвилини палкого кохання
Я дужчий, щасливіший буду за всіх.

Але ж і ті очі ясні, що кохаю,
Але ж і рожеві ті пишні уста
І те раювання солодке без краю,
Що дасть нам кохання доба золота,

Але ж я усе це віддам без вагання
За те, чого краще ніколи не знав,
Що вище од влади, од слави й кохання,
Що раз тільки й мав би, якби я придбав.

І хоч після того не міг би я жити,
І хоч я на мить тільки й бачив би рай,
Але ж я віддав би усе на цім світі
За змогу умерти за рідний свій край!

1886

Виявляємо літературну компетентність

1. Від яких цінностей відмовляється герой твору?
2. Що в його житті означає кохання?
3. Яка цінність є для нього головною?
4. Поясніть, чому поезію «Моє щастя» вважають зразком філософської лірики поета.

Виявляємо творчі здібності

5. У довільній формі напишіть коротке есе «Моє щастя».

Мотив весняного оновлення («Весняні сонети»)

Принцип зображення емоційних станів людини через картини навколишнього світу є дуже давнім. Він активно застосовувався в народній ліриці, звідки й прийшов до літератури.

Зіставлення природи та людських переживань здійснюється за подібністю або контрастом. Такий прийом визначають як психологічний паралелізм. З різними порами року в літературі ототожнюються різні емоції: наприклад, весняна пора, що супроводжується пробудженням природи від зимового сну, зазвичай викликає радісні почуття.

Оптимістичним настроєм перейнятий цикл Б. Грінченка «Весняні сонети» (1888). У ньому чотирнадцять творів, об'єднаних між собою мотивами весни, радісного весняного оновлення в природі й передчуттям оновлення в житті народу.

У «Весняних сонетах» поєдналися ознаки пейзажної, інтимної і громадянської лірики. Поет звернувся до мотивів весни, надії, краси природи, кохання, щастя, правди й волі, праці-боротьби.

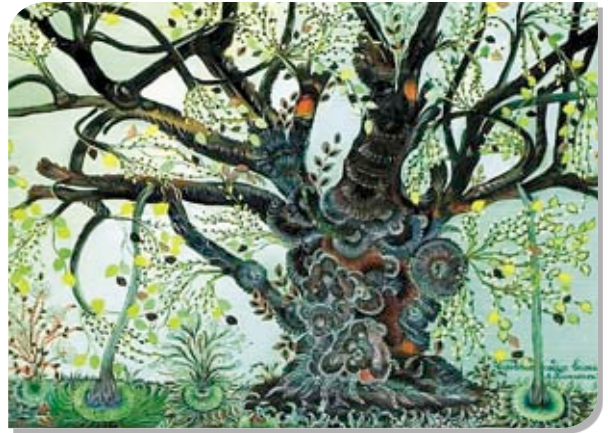

■ Весняний день
(Федір Манайло, 1970)

Весняне оновлення довілля погоджується з надією на пробудження народної сили. Важливими є й контрастні картини: Дніпро навесні переможно рветься з-під криги,

■ Весняна пісня
(Марія Буряк, 1980)

■ Чарівний подих весни
(Марфа Тимченко, 1997)

а поряд — покірний підневільний «нікчемний люд» («Весна іде! Її дихання чую...»).

У циклі звучить заклик навчатись у природи, не втрачати надії на краще майбутнє. Символом прийдешнього оновлення виступає сонце. Воно здатне «осушити» людські сльози, відродити втрачене відчуття волі («Як вільно дишуть груди...»). Воно також упевнено пермагає «сірий туман», що загрожує заповонити світ («Скоріш! Скоріш! Од сірого туману...»). З утвердженням весняної сили відбуваються чарівні життєдайні метаморфози: «І світ почув: воскресни і живи!».

Весна — це ще й пора, коли хлібороби засівають ниву в очікуванні доброго врожаю. Й у «Весняних сонетах» постають алегоричні образи трудівників: «Колись і ти, сівачу правди

й волі, / На рідний степ повинен ще прийти» («І світ воскрес! І, працівник великий...»).

Майже монументального вигляду набуває алегоричний образ трудівника, який закликає всіх небайдужих «на працю неліниву» («Та де вона? Невже її й не мати?»).

А завершується цикл просто й уже без будь-якого інакомовлення: «Працюй, борись, аж поки буде сила, / І всіх людей до праці закликай!».

Для Бориса Грінченка тема громадської роботи була визначальною. Невтомний трудівник усі свої життєві сили віддавав суспільній праці на користь народу. Література стала важливою ланкою у цій праці-боротьбі. Тож і не дивно, що в його творах навіть інтимні, психологічно-особистісні мотиви чи не завжди тісно поєднуються з громадянськими, патріотичними.

Читацький практикум

Прочитайте сонет. Виконайте завдання.

Весна іде! В повітрі молодому
Далекий крик мандрівних журавлів
Вже розітнувся: ключем вони додому
У рідний край летять з чужих країв.

Весна іде! Веснянки задзвеніли,
Лунає спів по луках і гаях —
Мов устають нові могутні сили
В людських серцях, придавлених серцях.

І в грудях знов солодкі бажання,
І в грудях знов устали поривання,
І встала знов надія молода.

О, весно, йди! Всі ждуть тебе, кохана:
І небо жде, і жде весна приспана,
І ліс, і степ, і скована вода.

1888

Виявляємо літературну компетентність

1. У чому полягає жанрова своєрідність сонету?
2. Який образ циклу «Весняні сонети» є ключовим?
3. Що таке психологічний паралелізм?
4. З якою метою його використав автор? Наведіть приклади.
5. Визначте мотиви сонета «Весна іде!..».

Виявляємо творчі здібності

6. Який твір Б. Грінченка сподобався вам найбільше? Напишіть на нього відгук. Презентуйте відгук у класі або соціальній мережі.

Запрошуємо до бібліотеки

Щоб дізнатися більше про українську літературу другої половини XIX ст., прочитайте твори І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський», Панаса Мирного «Лихі люди», «Повія», Б. Грінченка «Каторжна», М. Старицького «Облога Буші», «Молодість Мазепи».

ПОВТОРЮЄМО ТА УЗАГАЛЬНЮЄМО

Щоб перевірити свої знання з розділу **«Українська література другої половини XIX ст.»**, виконайте завдання в підручнику та пройдіть тест в електронному додатку до нього.

Виберіть правильний, на вашу думку, варіант відповіді.

1. Прочитайте уривок.

Та й робоча ж ваша дочка! Що за золота в вас дитина. Там так пильнує коло роботи, що й не розгинається.

Укажіть, хто й кого вихваляє в уривку

A Довбишиха Мотрю

B Омелько Мотрю

B Кайдашиха Мотрю

Г Кайдашиха Мелашку

2. Прочитайте уривок.

Не сказавши нікому й слова, Мотря вхопила ... за ногу, витягла з борщу та й дала драла з хати.

На місці крапок треба вставити слово

A кабана

B курку

B порося

Г півня

3. Прочитайте уривок.

В волості присудили або дати ... десять різок, або заплатити матері п'ять карбованців, як тільки ... не перепросить матері й не помириться з нею.

Яке ім'я слід уставити на місці крапок?

A Балаш

B Лаврін

B Омелько

Г Карпо

4. Прочитайте рядки з твору «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».
- Одно невеличке слівце «Дін», як молотком, ударило її в голову... Пам'ять у неї зразу прокинулась і нагадала, що вже раз прийшла була до неї лиха година з Дону, котра перевернула все її життя, та й кинула бідувати на старість...*
- В уривку йдеться про таку подію:
- А** повернення до Пісок Івана Вареника
 - Б** звістка про смерть Чіпчиного батька
 - В** звістка про відбирання Мотриної хати
 - Г** зазіхання Луценкового небожа на Чіпчину землю
5. Установіть відповідність між персонажами і їхніми репліками.
- Персонаж*
- 1** Мотря Жуківна
 - 2** Грицько Чупруненко
 - 3** Христя
 - 4** Чіпка Вареник
- Репліка*
- А** Своя сорочка ближча до тіла...
 - Б** Ведіть у волость!.. та зв'яжіть, щоб не втік бува!
 - В** Хто ж винуватий у вашому лихові?.. Мабуть, чи не самі?..
 - Г** Скільки я літ працювала... А тепер — рідна дитина все по шинках розносила!..
 - Д** А правда де? Де її поділи?
6. Хто і кому говорить: «...хіба ми крадемо? Ми своє одбираємо...»?
- А** Максим Гудзь Галі
 - Б** Чіпка матері
 - В** Максим Гудзь Явдошці
 - Г** Чіпка Галі
7. Речення «Коли б усі люди були такі щасливі, як ми з тобою, тоді б нам ще краще жилося, ще веселіше!» передає життєву філософію
- А** Галі
 - Б** Христі
 - В** Грицька
 - Г** Чіпки

Дайте розгорнуті відповіді на запитання, виконайте завдання.

- 1.** За яких умов розвивалась українська література другої половини XIX ст.?
- 2.** Які українські організації опікувались національно-культурним розвитком?
- 3.** У чому полягають особливості реалізму як літературного напрямку?
- 4.** Які українські автори писали реалістичні твори?
- 5.** До яких основних тем зверталися реалісти?
- 6.** Які риси реалістичного твору властиві повісті «Кайдашева сім'я», роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»?
- 7.** Коли в Російській імперії дозволили українські вистави?
- 8.** Хто з відомих акторів і драматургів належав до «театру корифеїв»?
- 9.** Які твори М. Кропивницький і М. Старицький написали для театру?

Ви опрацювали розділ «**УКРАЇНЬКА ЛІТЕРАТУРА другої половини XIX ст.**». Яких успіхів у навчанні ви досягли? Як розширилася ваша літературна компетентність?

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Матеріал цього розділу відкриває перед вами широкі можливості для усвідомлення гуманізму як основи світоглядних переконань розвиненої особистості, оптимізму й життєствердження як важливих духовних цінностей буття; розуміння благотворного впливу на людину краси природи; усвідомлення рівності жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного життя як необхідної умови розв'язання актуальних політичних, соціально-культурних та психологічних проблем.

Опрацьовуючи матеріал розділу, ви маєте змогу набути та виявити такі компетенції:

літературну — уявлення про модерністські тенденції в українській літературі; знання творчих біографій І. Франка, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаника, Лесі Українки, В. Винниченка, П. Тичини, Б. Лепкого, І. Гаспринського; вміння аналізувати імпресіоністичну, неромантичну, експресіоністську поетику;

ключові — вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями твору; висловлювати власну думку про українську ментальність, національний характер, народну мораль і етику; застосовувати набуті знання для порівняння творів української та зарубіжної літератур; зіставляти специфіку розкриття теми в різних видах мистецтва; визначати роль і місце української літератури у світовому контексті.

Титан духу і думки

Іван ФРАНКО (1856—1916)

■ Іван Франко
(Михайло Жук, 1925)

■ Могила Івана Франка
на Личаківському
цвинтарі у Львові

Іван Якович Франко народився 27 серпня 1856 року в селі Нагуєвичі на Львівщині. Його батько був ковалем, мати походила зі збіднілого шляхетського роду. Від батька успадкував любов до праці та життєвий оптимізм. *«На дні моїх спогадів, — зізнавався письменник, — і досі горить маленький, але міцний огонь. Це огонь із кузні мого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною на далеку мандрівку життя»*. Після батькової смерті родиною опікувався вітчим, людина уважна й турботлива. Коли Франкові було шістнадцять років, померла його мати.

Одержавши початкову освіту, хлопець продовжив навчання в так званій «нормальній» школі в Дрогобичі, а згодом вступив до Дрогобицької гімназії. Саме тоді по-справжньому захопився літературою, організував літературний гурток, почав писати поетичні твори. Закінчивши гімназію, у 1875 році став студентом філософського факультету Львівського університету. Там провадив літературну й громадську працю, друкував свої твори в журналі «Друг». Був заарештований і через це мусив перервати навчання. Згодом продовжив університетські студії, а повну вищу освіту здобув у 1890—1891 роках у Чернівецькому університеті.

Публіцистичні, літературно-критичні та художні твори І. Франка раз у раз з'являлися на сторінках періодичних видань. Він співпрацював із журналами «Громадський друг», «Світ», «Товариш», «Народ», «Житє і слово», «Літературно-науковий вісник», підтримував творчі контакти з багатьма іншими часописами.

Письменник невтомно працював у Науковому товаристві ім. Шевченка, очолював філологічну секцію та етнографічну комісію. Він мріяв ще й про викладацьку працю, однак після успішного захисту докторської дисертації не дістав посади у Львівському університеті. Та це не применшило його високого наукового авторитету. За видатні заслуги в галузі словесності його обрали почесним доктором Харківського університету.

І. Франко також брав активну участь у громадському й політичному русі, балотувався до галицького сейму та австрійського парламенту від Русько-української радикальної партії (РУРП).

Узимку 1907—1908 років здоров'я І. Франка відчутно погіршилося. Письменника знесилювали матеріальні нестатки й виснажлива праця. У 1915 році хвороба загострилася, а через кілька місяців 28 травня 1916 року видатний майстер слова пішов із життя. Його поховали на Личаківському цвинтарі у Львові.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Розкажіть про життєвий і творчий шлях І. Франка.
2. Які факти біографії письменника вас зацікавили? Пропонуємо задовольнити свою цікавість, здійснивши віртуальну екскурсію до Державного історико-культурного заповідника «Нагуєвичі».

Праця на ниві української словесності

Обдарування І. Франка було всебічним, а його діяльність — без перебільшення титанічною. Він і поет, і прозаїк, і драматург, і перекладач, і літературний критик. Він також і науковець: дослідник літератури, фольклорист, етнограф, філософ. І. Франко є автором кількох тисяч творів, а весь його доробок міг би скласти близько ста томів. За внеском в українську культуру І. Франка можна порівняти хіба що з одним його попередником. На думку відомого вченого Д. Чижевського, його роль в українській словесності *«була так само визначна, як і роль Шевченка»*.

З ліричною поезією І. Франка читачі знайомі за збірками «Баляди і розкази», «З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Мій Ізмарагд», «Semper tiro», «Давне й нове», «Із літ моєї молодості». Чимало творів залишились поза збірками. Йому належать поеми «Смерть Каїна», «Лісова ідилія», «Похорон», «Іван Вишенський», «Мойсей» та багато інших. Уміння надати громадянським мотивам вселюдського звучання, майстерне розкриття найтонших відтінків особистісних переживань, увага до філософської проблематики забезпечили поетові почесне місце серед класиків нашої літератури.

І. Франко створив прозові твори різних жанрів. Серед них багато оповідань і новел, повісті «Захар Беркут», «Voа constrictor», романи «Борислав сміється», «Перехресні стежки», «Для домашнього вогнища», «Лель і Полель». Творчий манері прозаїка властиві реалістичне зображення життя, увага до соціальної проблематики, психологізм.

Драматургічна спадщина І. Франка здійснила помітний вплив на розвиток сценічного мистецтва. Серед його творів вирізняється психологічна драма «Украдене щастя», уперше виставлена театром товариства «Руська бесіда» в 1893 році. Вона й до сьогодні залишається окрасою українського театрального репертуару. Драму двічі екранізували (у 1952 та 1984 роках), а за її мотивами у 2004 році зняли сучасний телесеріал.

Письменник не раз наголошував на особливій ролі світових літературних шедеврів у розвитку національної культури. Він сам перекладав із чотирнадцяти мов. Йому належать переклади творів Софокла, Горація, Вергілія, В. Шекспіра, Й. В. Гете, П. Б. Шеллі, А. Теннісона, Дж. Байрона, А. Міцкевича, А. Франса, Марка Твена, Г. Ібсена та багатьох інших майстрів слова.

■ Іван Франко

■ Іван Франко
(Іван Труш, 1930)

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Дайте короткі відповіді на запитання.
 - У яких галузях реалізувався талант І. Франка?
 - Якими збірками представлена поетична спадщина І. Франка?
 - Які відомі поеми написав І. Франко?
 - Яким є прозовий доробок письменника?
 - Яка драма І. Франка набула найбільшої популярності?
 - Твори яких світових письменників перекладав І. Франко?

Виявляємо обізнаність у сфері культури

2. В одному з випусків телевізійного проекту «Великі Українці» (2008) Святослав Вакарчук розповідає про Івана Франка. Знайдіть у мережі Інтернет цей фільм. Поміркуйте, чим сучасного поета, музиканта приваблює постать Івана Франка.

Виявляємо обізнаність у сфері культури, соціальну та громадянську компетентності

■ Уляна Кравченко

- ✿ 3. У листі до молодої української поетеси Уляни Кравченко Іван Франко писав: *«Мені дуже було б жаль, якби Ви з своїм талантом мусили марно пропадати в нужді і надмірній та невдячній роботі. І ще одно — як гадаєте? Не буде се нечемно з моєї сторони, якби я предложив Вам від себе яку невеличку поміч? Правда, средства мої невеликі, але потребую дуже мало, так що міг би Вам, може, дечим прислужитися, чи то газетами, чи книжками, чи й [грішми]. Надіюсь, що Ви не прогніваєтесь на мене за се предложення, пливуче з щирого серця...»* (Біля 25 листопада 1883 р., Львів).

Поміркуйте, які риси характеру І. Франка розкриваються в словах, звернених до молодої поетеси.

Збірка «3 ВЕРШИН І НИЗИН»

Лірична поезія Івана Франка

■ Ольга Хоружинська та Іван Франко після одруження (1886)

Важливим етапом у творчості Івана Франка стала поетична збірка «3 вершин і низин». Перше видання з'явилося у Львові в 1887 році. Це була невелика книжечка, що містила двадцять три твори. Збірка мала присвяту *«моїй любій дружині Ользі з Хоружинських»*. Згодом поет підготував друге видання, що вийшло в 1893 році. Воно було набагато більшим за обсягом: містило вірші за цілих двадцять років творчої праці.

Щоб надати новому виданню «артистичної суцільності», автор відмовився від хронологічного порядку подання творів. Натомість об'єднав їх за мотивами або жанрами в окремі цикли. Унаслідок подальшого групування постали більші структурні одиниці збірки — частини «De profundis», «Профілі і маски», «Сонети», «Галицькі образки», «Жидівські мелодії», «Панські жарти», «Легенди». Вони різні за обсягом і жанрами: перші три частини складаються з ліричних поезій, решта — із ліро-епічних.

Зазвичай ключовим компонентом збірки виступає початковий вірш, що виконує роль прологу й задає загальний напрям читацької думки. У книжці «3 вершин і низин» таким твором стала поезія «Гімн» («Замість пролога»).

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

Письмово складіть і заповніть для збірки «3 вершин і низин» анкету, у якій мають бути такі графи:

- назва збірки;
- присвята;
- рік виходу першого та другого видань, відмінності між ними;
- назви циклів;
- твір, що відкриває збірку.

Громадянська декларація поета

У назві твору, що відкриває поетичну збірку «З вершин і низин», уже наявна вказівка на жанрову своєрідність. Цей жанр має давнє релігійне походження. Він відомий ще з античних часів.

Гімн — піднесена, урочиста пісня з яскравими образами, що єднає людей і може навіть виступати програмою їхнього буття. Основне завдання такої пісні — викликати емоційне піднесення, заохотити до сповідання і втілення в життя певних принципів. Гімн може мати світський характер, як, наприклад, національний або державний гімн. Іноді він відображає революційні настрої окремої групи людей або всього суспільства. Такі революційні настрої виразно звучать у поезії Івана Франка. Його «Гімн» сповнений нездоланного оптимізму й глибокої віри в народне оновлення. Мотив боротьби за кращу долю пронизує весь твір. Заклик *«не ридать, а добувати»* складає позитивну ідейну програму.

Вічний революціонер — авторська художня знахідка, яскравий символічний образ. Це не лише *«дух, що тіло рве до бою»*, а й *«наука,*

думка, воля», тобто продуктивний дух творення. У цьому символі поєдналися значення боротьби й побудови нового життя.

Мотив боротьби поширюється на всю художню організацію твору. Низка образів складає ключову антитезу: з одного боку, потужний і нестримний революційний рух уперед, а з іншого — усе, що уособлює темне минуле: *«тюремні царські мури»* та *«війська муштровані»*. З одного боку, *«сльози, сум, нещастя»*, а з іншого — *«сила»* й *«завзяття»*. З одного боку, *«зла руїна»*, а з іншого — *«лавина змін»*.

Твір І. Франка — натхненний гімн майбутньому і тим людям, які власними зусиллями творять духовний поступ. У часи, коли українці боролися за свої національні права, заклик *«не ридать, а добувати»* виявився вельми актуальним. Читачі сприйняли його як громадянське гасло та спонукання до дії. Не випадково вірш І. Франка, покладений на музику композитором М. Лисенком, став сприйматися як гімн українського національного відродження.

Читацький практикум

Прочитайте вірш. Виконайте завдання.

Гімн

Вічний революціонер —
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю,
Він живе, він ще не вмер.
Ні попівській тортури,
Ні тюремні царські мури,
Ані війська муштровані,
Ні гармати лаштовані,
Ні шпійонське ремесло
В гріб його ще не звело.

Він не вмер, він ще живе!
Хоч від тисяч літ родився,
Та аж вчора розповився
І о власній силі йде.
І простується, міцніє,
І спішить туди, де дніє:
Словом сильним, мов трубою.
Міліони зве з собою, —
Міліони радо йдуть,
Бо се голос духа чуть.

Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По верстатах ремісницьких,
По місцях недолі й сліз.
І де тільки він роздається,
Щезнуть сльози, сум, нещастя.
Сила родиться й завзяття —
Не ридать, а добувати
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.

Вічний революціонер —
Дух, наука, думка, воля
Не уступить пітьмі поля,
Не дасть спутатись тепер.
Розвалилась зла руїна,
Покотилася лавина,
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огонь,
Розвидняючийся день?

1880

Виявляємо літературну компетентність

1. У чому полягає жанрова своєрідність поезії «Гімн»? Які традиції світової літератури використав І. Франко, визначаючи жанр свого твору?
2. Який настрій переважає у творі? Якими художніми засобами цей настрій твориться?
3. Який заклик є ключовим? Обґрунтуйте свої міркування.
4. Що символізує «вічний революціонер»? Аргументуйте свою відповідь.
5. Яку роль у творі відіграє мотив боротьби?

Досліджуємо самотійно

6. Знайдіть у творі антитетичні образи. Що вони позначають? Розкрийте роль антитези в поезії.

На шляху боротьби («Каменярі»)

Поет написав «Каменярів» у 1878 році. Того ж року твір вийшов в альманасі «Дзвін», а згодом потрапив до збірки «З вершин і низин».

Вірш має форму сновидіння («Я бачив дивний сон...»). У такий спосіб автор посилив художню умовність зображуваної картини. Він відзначив, що у творі представлено «алегоричний образ громади працівників...». Алегорія, або інакомовлення, передбачає наявність ширшого тлумачення образу каменярів. Перед нами люди, які долають спротив «височенній гранітній скелі» та невпинно працюють заради народного майбуття.

Ліричний герой усвідомлює себе одним із багатьох трудівників, скутих важкими залізними ланцюгами у єдину непереможну силу. Злагодженими ударами молотів відповідають вони на громовий заклик: «Лупайте сю скалу». Це голос долі, що нагадує про їхнє життєве покликання — прокладати шлях до нового життя. «Я» ліричного героя зливається з колективним «Ми» борців із міцною «скелею» — відсталістю, тиранією, суспільним консерватизмом — тобто

з усім, що перешкоджає розвиватися, змінюватися на краще, рухатись уперед.

Автор створив динамічну картину праці-боротьби, що хоч виснажує та забирає сили й здоров'я, проте не стримує рвучкого духу й не спиняє поступу. Поет залучив чимало зорових і звукових образів («мов водопаду рев», «мов битви гук кривавий»), що відчутно увиразнюють драматизм зображуваного.

Каменярі — «невольники», які «...добровільно взяли / На себе пута». Не випадково їх парадоксальним чином означено «рабами волі»: «Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі, / І щастя всіх прийде по наших аж кістках».

У цих яскравих образах помітні деякі титанічні риси — передусім у гіперболізації як фізичних, так і духовних сил і можливостей. Каменярі виступають носіями ідеї незламності в боротьбі й відданості життєвій місії.

Для автора ця місія полягала в самозреченому громадському служінні. За аналогією до художнього образу, створеного поетом, І. Франка нерідко характеризують як поета-Каменяра.

Коментар фахівця

Каменярі (не герої, прості робітники) прокладають у скелях брукований шлях — «гостинець». Тисячі молотів підіймаються в їх руках і тисячі відривків скелі падають на полотна дороги. Багато трудівників знаходять собі смерть під уривками каменю, але це не ламає віри всіх інших, — вони сподіваються: їм суджено проложити шлях новому добру і новій правді.

М. Зеров, критик, історик літератури

Каменярі

Я бачив дивний сон. Немов передо мною
Безмірна, та пуста, і дика площа
І я, прикований ланцем залізним, стою
Під височенною гранітною скалою,
А далі тисячі таких самих, як я.

У кожного чоло життя і жаль порили,
І в оці кожного горить любові жар,
І руки в кожного ланці, мов гадь, обвили,
І плечі кожного додолу ся схилили,
Бо давить всіх один страшний якийсь тягар.

У кожного в руках тяжкий залізний молот,
І голос сильний нам згори, як грім, гримить:
«Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас! Зносьте і труд, і спрагу, й голод,
Бо вам призначено скалу сесю розбити».

І всі ми, як один, підняли вгору руки,
І тисяч молотів о камінь загуло,
І в тисячні боки розприскалися шути
Та відривки скали; ми з силою розпуки
Раз по раз гримали о кам'яне чоло.

Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий,
Так наші молоти гриміли раз у раз;
І п'ядь за п'ядею ми місця здобували;
Хоч не одного там калічили ті скали,
Ми далі йшли, ніщо не спинювало нас.

І кождий з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні пам'яті в людей за сей кривавий труд,
Що аж тоді підуть по сій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють.

Та слави людської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не богатири.
Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе пута. Ми рабами волі стали:
На шляху поступу ми лиш каменярі.

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

І знали ми, що там далеко десь у світі,
Який ми кинули для праці, поту й пут,
За нами сльози ллють мами, жінки і діти,
Що други й недруги, гнівнії та сердиті,
І нас, і намір наш, і діло те кленуть.

Ми знали се, і в нас не раз душа боліла,
І серце рвалося, і груди жаль стискав;
Та сльози, ані жаль, ні біль пекучий тіла,
Ані прокляття нас не відтягли від діла,
І молота ніхто із рук не випускав.

Отак ми всі йдемо, в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
І щастя всіх прийде по наших аж кістках.

1878

Виявляємо літературну компетентність

1. Яке враження справив на вас твір?
2. Пригадайте, коли автор написав своїх «Каменярів». До якої збірки ввійшов твір?
3. З якою метою автор використав образ сну героя?
4. Які літературні асоціації викликала у вас перша строфа твору?
5. У чому полягає алегоричний зміст твору?
6. Чому каменярів названо «рабами волі»?

Досліджуємо самостійно

7. Знайдіть у тексті твору зорові образи. Які картини породжують ці образи у вашій уяві?
8. Знайдіть у тексті звукові образи. Поміркуйте, з якою метою використовує їх автор.

Виявляємо творчі здібності, обізнаність у сфері культури

- 9. Уявіть, що вам запропонували створити ілюстрації до поезії І. Франка «Каменярі». Опишіть картини, які ви хотіли б намалювати. Які кольори переважали б на ваших ілюстраціях? Обґрунтуйте свій вибір кольорової палітри.
- 10. У фонотеці електронного додатка до підручника знайдіть добірку музичних творів. Який із цих творів, на вашу думку, співзвучний загальному настрою та ідеї поезії І. Франка «Каменярі»?
- 11. Музику яких композиторів ви використали б для мелодекламації твору І. Франка «Каменярі»?

Ділимося думками та враженнями

- 12. Висловте власний погляд на образ, створений І. Франком.
- 13. Чому Франка характеризують як поета-Каменяра?

Краса материнства

Материнство належить до світових, або вічних, тем. До цієї теми зверталися художники, скульптори, музиканти, письменники. Жіночий ідеал часто розкривався через образ Богородиці. Цей образ неодноразово осмислювала давня українська література. Ушанування Богородиці стало частиною української народної традиції. Материнство є наскрізним мотивом поезії Т. Шевченка. Автор збірки «3 вершин і низин» теж працював над розкриттям вічної теми.

Його захопили гуманістичні ідеали епохи Відродження, а надто вразила досконалість «Сікстинської Мадонни» Рафаеля Санті. Полонило те, що в образі героїні художник гармонійно поєднав щирі релігійні переживання та риси звичайної людини. Висока краса материнства привабила українського поета й навіяла роздуми, що втілились у формі сонета.

Сонет — лірична поезія, що має чотирнадцять рядків п'ятистопного або шестистопного ямба та чітку строфічну організацію: зазвичай складається з двох катренів (чотирирядкова строфа) та двох терцетів (строфа на три рядки)

Сонет виник в італійській поезії. До нього зверталися визначні майстри слова Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарка, Джованні Боккаччо. В епоху Відродження він був провідним жанром лірики, утвердився в усіх європейських літературах. Сонети писали П. Ронсар, М. Сервантес, В. Шекспір. Українська література засвоїла сонет

у XIX ст.: цю поетичну форму використовували О. Шпигоцький, Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Шашкевич, Ю. Федькович. Чимало сонетів створив І. Франко (цикли «Вольні сонети» й «Тюремні сонети» зі збірки «3 вершин і низин»).

Сонет — жанр ліричної поезії. Він має чотирнадцять рядків п'ятистопного або шестистопного ямба та чітку строфічну організацію: зазвичай складається з двох катренів (чотирирядкова строфа) та двох терцетів (строфа на три рядки). Існує, правда, і менш поширений варіант строфічної будови: три чотиривірші та дистих. Деякі митці дотримувалися правила, яке, однак, не є обов'язковим. Воно стосується композиції розвитку авторської думки за визначеною схемою: *теза — антитеза — синтез — розв'язка*.

У «Сікстинській Мадонні» І. Франко в цілому витримав сонетну композицію. У першому катрені спірна теза ще обговорюється («*Хто смів сказати, що не богиня ти?*»), однак у другому катрені вона вже остаточно заперечується авторським визнанням: «*Так, ти богиня! Мати...*». Синтезом виступає узгодження різних поглядів: сумніву («*О Бозі, духах мож ся сумнівати...*») і ствердження («*Та ти й краса твоя — не казка, ні!*»). Нарешті, настає розв'язка: колись «*світ покине / Богів і духів, лиш тебе, богине, / Чити́ть буде вічно — тут, на полотні*».

Думки поета про минуле й вічне доволі суб'єктивні. З ними можна погоджуватись або ні. Та як не перейнятися щирою вірою поета у вічність краси, явленої на полотні безсмертним витвором людського генія?

Сікстинська Мадонна

Хто смів сказати, що не богиня ти?
Де той безбожник, що без серця дрозі
В твоє лице небесне глянуть може,
Неткнутий блиском твоєї краси?

Так, ти богиня! Мати, райська роже,
О глянь на мене з свої висоти!
Бач, я, що в небесах не міг найти
Богів, перед тобою клонюсь тоже.

О Бозі, духах мож ся сумнівати
І небо й пекло казкою вважати,
Та ти й краса твоя — не казка, ні!

І час прийде, коли весь світ покине
Богів і духів, лиш тебе, богине,
Чтить буде вічно — тут, на полотні.

1881

■ Сікстинська Мадонна
(Рафаель Санті, 1513—1514)

Виявляємо літературну компетентність, обізнаність у сфері культури

1. Хто втілює ідеал материнства в християнській традиції?
2. Наведіть приклади використання цього образу в ліричній поезії італійських поетів доби Відродження.
3. Хто зі світових майстрів слова писав сонети?
4. У чому своєрідність віршової та строфічної організації сонета?
5. Пригадайте, який за будовою сонет використовував Франческо Петрарка. Яку строфічну організацію мали сонети Вільяма Шекспіра?
6. Коли сонет засвоїли українські поети?
7. Які українські автори писали сонети?
8. Поміркуйте, що привабило І. Франка в картині Рафаеля Санті.
9. Поміркуйте, чому поетичні роздуми про минуле й вічне І. Франко втілив у форму сонета. Як розвивається авторська думка в «Сікстинській Мадонні»? Обґрунтуйте свої міркування.

Виявляємо обізнаність у сфері культури

10. «Сікстинська Мадонна» Рафаеля — картина, що була створена для церкви монастиря святого Сікста в П'яченці, нині зберігається в Дрезденській картинній галереї. Це величезне полотно завбільшки приблизно два на два з половиною метри. Уважно роздивіться картину на ілюстрації. Які деталі ви помітили? Що вас найбільше вражає на цій картині?

Виявляємо творчі здібності

11. Напишіть есе на тему «Роздуми про вічність краси в сонеті «Сікстинська Мадонна».

Збірка «ЗІВ'ЯЛЕ ЛИСТЯ»

Співець «кохання і настроїв»

Збірка «Зів'яле листя» відчутно збагатила мотиви Франкової творчості. Молодший сучасник автора М. Коцюбинський після виходу книги навіть вагався, кому ж в особі І. Франка віддати перевагу: «...поетові боротьби чи поетові-лірикові, співцеві кохання і настроїв».

■ Ілюстрації до збірки І. Франка «Зів'яле листя»
(Андрій Чебикін, 2006)

І. Франко видав «Зів'яле листя» в 1896 році, але перед цим дуже довго, майже десять років, писав свої твори й готував їх до виходу у світ. Вони багато в чому автобіографічні, бо віддзеркалюють історію почуттів самого автора.

Біографи згадували про трьох жінок, у яких у різний час І. Франко був закоханий. Якраз про це його поезія «Тричі мені являлася любов». Першим було ще юнацьке захоплення дочкою священика Ольгою Рошкевич. Удруге поет закохався в сестру свого гімназійного товариша

Юзефу Дзвонковську, яка рано пішла з життя через сухоти. Третім, але невзаємним, було кохання І. Франка до польки Целіни Журовської. Сам поет не бажав коментувати можливу автобіографічність своєї поезії: «Давати ключ до пояснення поодиноких із тих віршів не бачу потреби; мені здається, що й без автобіографічного ключа вони мають самостійне літературне значення». У підзаголовку І. Франко визначив свої поезії як «ліричну драму», а в передньому слові згадав, що основою збірки став щоденник його приятеля, який покінчив життя самогубством.

Приховування авторства — відомий літературний прийом, «літературна фікція», як писав сам поет. Це давало йому змогу дистанціюватися від переживань: вистражданий «людський документ» перетворити на книжне, суто літературне явище. До речі, міркуючи, чи варто публікувати «щоденник самогубця», автор висловив і таке сподівання: «Може, образ мук і горя хорої душі вздоровить деяку хору душу в нашої спільності?».

«Зів'яле листя» складається з авторської передмови та трьох частин, або «жмутків». Назва одразу ж налаштовує на певне емоційне сприйняття ліричної драми. Зосередившись на одній темі, автор майстерно варіює її, вдається до її деталізації та нюансування.

Надія на взаємність водночас із тим відчай, розчарування, розпач — такі емоційні стани переважають. Ліричному герою властиві зміни настрою, емоційні підйоми і спади, тривожні передчуття, іноді надмірне піднесення аж до афектації. І в цьому насправді немає нічого дивного, адже збірку, відповідно до авторського задуму, навмисне стилізовано під «щоденник самогубця».

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Коли вийшла збірка «Зів'яле листя»?
2. Яким є провідний мотив збірки?
3. Чи мають твори збірки автобіографічну основу?
4. Чому автор подав збірку як «щоденник самогубця»?
5. Яким є підзаголовок збірки?
6. Скільки частин у збірці? Як автор назвав ці частини?
7. Які емоції переважають у душі ліричного героя збірки?

Виявляємо обізнаність у сфері культури

8. За серію ілюстрацій до збірки «Зів'яле листя» народний художник України Андрій Чебикін здобув звання лауреата Національної премії України імені Т. Шевченка. Розгляньте ілюстрації художника на с. 84. Яке враження вони на вас справили? Які особливості поетичного світу збірки І. Франка відтворив художник?

На народній основі

У «Зів'ялому листі» І. Франко використав художній досвід українського фольклору. Його вірш «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» перегукується з народною ліричною піснею «Ой ти, дівчино, горда та пишна».

Не лише зовнішня краса гордої дівчини, але і її незалежний характер («серденько — колюче терня») зображені автором у фольклорному дусі. Вплив народної пісні надав монологу ліричного героя, збентеженого байдужістю коханої, м'якого ліризму й простоти.

Ефект душевності досягається завдяки використанню слів у зменшено-пестливих формах («серденько», «устонька») та деяких

фольклорних порівнянь. Зовнішність і вдачу дівчини ліричний герой сприймає суб'єктивно, відповідно до власних емоційних реакцій, які узагальнюються, осмислюються в останніх, сповнених драматизму рядках: «Тебе видаючи, любити мушу / Тебе кохаючи, загублю душу». Твір сприймається як зізнання героя, котрий перебуває в полоні сердечних почуттів і щирим словом намагається здобути прихильність неприступної обраниці.

Фольклорні впливи та авторський талант забезпечили інтерес читачів до цієї поезії. Покладена на музику відомим композитором А. Кос-Анатольським, вона стала народною піснею.

Читацький практикум

Прочитайте вірш. Виконайте завдання.

Ой ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько — колюче терня?

Чом твої устонька — тиха молитва,
А твоє слово остре, як бритва?

Чом твої очі сяють тим чаром,
Що то запалює серце пожаром?

Ох, тії очі темніші ночі,
Хто в них задивиться, й сонця не хоче!

І чом твій усміх — для мене скрута,
Серце бентежить, як буря люта?

Ой ти, дівчино, ясная зоре!
Ти мої радощі, ти моє горе!

Тебе видаючи, любити мушу,
Тебе кохаючи, загублю душу.

1886

■ Українська дівчина
(Володимир Маковський,
1879)

Виявляємо літературну компетентність

1. Яке враження справила на вас поезія? Які емоції викликала?
2. Визначте мотиви поезії «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...». Поміркуйте, який мотив є провідним у творі І. Франка.
3. Як автор використав фольклорний досвід? Наведіть приклади застосування у вірші традиційних для фольклору поетичних засобів.
4. Поміркуйте, як автор зображує почуття — статично чи в розвитку. Аргументуйте свою думку.
5. Якими рисами наділена кохана ліричного героя? Поміркуйте, чи є образ дівчини в поезії об'єктивним. Обґрунтуйте свої міркування.

Кохання без надії

У поезії «Чого являєшся мені...» химерним чином переплелися сон і реальність. Та й мовлог героя уривчастий, дещо хаотично організований, що вказує його граничне, майже хворобливе нервово напруження. Він у полоні сильних почуттів, що лиш виснажують і викликають сердечний біль.

Уява охопленого пристрастю героя породжує уві сні жаданий образ, а зболіле серце прагне хоча б найменшого знаку взаємності. «Чому уста твої німі?» — як у житті, так і в сновидіннях гордовита красуня не промовляє й слова. Її мовчання ще більше нагнітає переживання неподілених почуттів, і зрештою кохання ліричного героя перетворюється на майже хворобливе обожнення тієї, котра стала недосяжним ідеалом. Його кохання породило лише пісні — «ридання голосні».

Стражденне серце ліричного героя не в змозі попрощатися з нав'язливою пристрастю, тож він і надалі згоден існувати в оманливому плетиві снів і реальності: «Являйся, зіронько, мені / Хоч в сні!».

Образ коханої представлений скупими, але досить виразними штрихами: це «очі» та «уста», найбільше очі як «дзеркало душі» — «чудові очі ті ясні, сумні». Вони «немов криниці дно студене», тобто холодні й непривітні, але все-таки кохані.

Інтонаційної виразності ця поезія набуває завдяки алітераціям і асонансам, — повторам приголосних і голосних звуків. Сполучаючись, вони формують такий звукопис, що увиразнює інтимний характер поезії, допомагає побачити широко палітру настроїв ліричного героя.

Читацький практикум

Прочитайте вірш. Виконайте завдання.

Чого являєшся мені
У сні?
Чого звертаєш ти до мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні,
Немов криниці дно студене?
Чому уста твої німі?
Який докір, яке страждання,
Яке несповнене бажання
На них, мов зарево червоне,
Займається і знову тоне
У тьмі?
Чого являєшся мені
У сні?
В життю ти мною згордувала,
Моє ти серце надірвала,
Із нього визвала одні
Оті ридання голосні —
Пісні.
В життю мене ти й знать не знаєш,
Ідеш по вулиці — минаєш,
Вклонюся — навіть не зирнеш

І головою не кивнеш,
Хоч знаєш, знаєш, добре знаєш,
Як я люблю тебе без тями,
Як мучусь довгими ночами
І як літа вже за літами
Свій біль, свій жаль, свої пісні
У серці здавлюю на дні.
О, ні!
Являйся, зіронько, мені
Хоч в сні!
В життю мені весь вік тужити —
Не жити,
Так най те серце, що в турботі,
Неначе перла у болоті,
Марніє, в'яне, засихає,
Хоч в сні на вид твій оживає,
Хоч в жалоощах живіше грає,
По-людськи вільно віддихає,
І того дива золотого
Зазнає, щастя молодого,
Бажаного, страшного того
Гріха!

1886

Виявляємо літературну компетентність

1. Яке враження справила на вас поезія?
2. Визначте провідний мотив твору. Поміркуйте, як цей мотив розвивається у творі «Чого являєшся мені...».
3. Знайдіть у тексті повтори риторичних запитань. Поміркуйте, як змінюється емоційний стан ліричного героя після кожного повтору. Означте словом кожен із цих станів (печаль, сум, жаль, журба, туга, смуток, погорда, презирство, байдужість, образа, зневага, шал, безумство, злість, захват, запал, завзяття, натхнення тощо).
4. Знайдіть у тексті риторичне заперечення. Поміркуйте, чи є логічним його виникнення. Обґрунтуйте свої міркування.
5. Як змінюється емоційний стан героя в останній частині поезії? Доберіть слова, щоб схарактеризувати цей стан.
6. Як зображено дівчину, у яку закоханий ліричний герой? Чи є в ліричного героя хоча б надія на взаємне кохання?
7. Порівняйте образи коханих у поезіях «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» і «Чого являєшся мені...». Який із цих образів має більше конкретних рис? У якому образі виявилось більше суб'єктивного сприйняття коханої ліричним героєм?
8. Порівняйте ліричних героїв цих поезій. Який із них вам ближче? Чому?

Досліджуємо самостійно

9. Знайдіть у поезії алітерації й асонанси. Яку роль вони відіграють у творі?

Виявляємо обізнаність у сфері культури, громадянську, соціальну, інформаційно-цифрову компетентності

- 10. Знайдіть і перегляньте в Інтернеті відео, де солістка популярного українського гурту ONUKA читає вірш І. Франка «Чого являєшся мені...». Чи набуває вірш нового звучання в сучасному виконанні?
- 11. Знайдіть інформацію про арт-проект #СЛОВА, у межах якого записано це відео. У цьому проєкті відомі люди читають улюблені вірші українських поетів. Поміркуйте, у чому його актуальність. Організуйте подібну акцію у своїй школі.

Поетичне кредо («Декадент»)

Твори «Зів'ялого листя» зацікавили читачів і критиків. На вихід збірки відгукнувся відомий критик Василь Щурат. У статті «Літературні портрети. Іван Франко» він високо оцінив «Зів'яле листя» та зауважив, що книжку можна вважати об'явом декадентизму в українсько-руській літературі.

І. Франка дуже обурила ця характеристика. У відповідь він написав вірш «Декадент» (1896), який присвятив В. Щуратові. Це була не лише гостра відповідь критику, а й водночас мистецька декларація поета.

Декадансом (від французького слова *decadence* — занепад) вважають кризові явища в мистецтві, що виникли наприкінці XIX ст.

Представники літератури декадансу плекали песимістичні настрої: сум, безнадію, розчарування. Вони відмовлялися від громадянських мотивів, натомість оспівували красу, індивідуалізм, поетизували слабкість і згасання. Риси декадансу наявні у творах відомих письменників Ш. Бодлера, П. Верлена, А. Рембо, С. Малларме, О. Уайльда, М. Метерлінка, С. Пшибишевського.

■ Куток стола (Анрі Фантен-Латур, 1872)
(Портрет поетів. Сидять: Поль Верлен, Артур Рембо, Леон Валаде, Ернест Д'Ервільї, Каміль Пельтан; стоять: П'єр Ельзеар Боньє, Еміль Блемон, Жан Екар)

Саме песимістична тональність «Зів'ялого листя» дала підстави В. Щурату говорити про декаданс у творах І. Франка. Однак критик не врахував, що ця збірка не була для поета визначальною. Адже насправді І. Франко рішуче заперечував антигромадську позицію декадентів, а свою творчість мислив як важливу

духовну зброю в боротьбі за народне визволення. Не дивно, що «Декадент» має полемічний характер. Поет не уникнув категоричності й, можливо, навмисне вдався до використання зниженої лексики («Який же я у біса декадент?»). У такий спосіб, завдяки стилізованій грубуватості, він дистанціювався від властивого декадентам витонченого викладу думки. Він підкреслив власну простоту й органічний зв'язок із народним життям: «Я є мужик...», «Не паразит я, що дуріє з жиру...».

У своїй полеміці поет емоційний, запальний і декларативний. Навіть, може здатися, занадто грубо звертається до свого опонента на «ти» («Ти взяв один з мого життя момент...»). Однак стає зрозумілим, що така фамільярність припускає, бо обговорення ведеться з колегою (згодом автор називає його вже «брате мій»). Поет усе чітко пояснює й аргументовано переконує, проголошуючи свої аж ніяк не декадентські ідеали: «Мій поклик: праця, щастя і свобода...».

Одне слово, у вірші представлено образ поета з яскраво вираженим почуттям громадянської відповідальності. Це людина активна й діяльна, завжди готова обстоювати свої життєві цінності й творчі ідеали.

Читацький практикум

Прочитайте вірш. Виконайте завдання.

Декадент

Я декадент? Се новина для мене!
Ти взяв один з мого життя момент,
І слово темне підшукав та вчене,
І Русі возвістив: «Ось декадент!»

Що в моїй пісні біль, і жаль, і туга —
Се лиш тому, що склалось так життя.
Та є в ній, брате мій, ще нута друга:
Надія, воля, радісне чуття.

Я не люблю безпредметно тужити,
Ні шуму в власних слухати вухах;
Поки живий, я хочу справді жити,
А боротьби життя мені не страх.

Хоч часто я гірке й квасне ковтаю,
Не раз і прів, і мерз я, і охрип,
Та ще ж оскомини хронічної не маю,
Катар кишок до мене не прилип.

Який я декадент? Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в льох.
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я є мужик, пролог, не епілог.

Я з п'ющими за пліт не виливаю,
З ідцями їм, для бійки маю бук,
На празнику життя не позіваю,
Та в бідності не опускаю рук.

Не паразит я, що дуріє з жиру,
Що в будні тільки й дума про процент,
А для пісень на "шрррум" настроїть ліру.
Який же я у біса декадент?

1896

■ Хайме Сабартес як поет-декадент
(Пабло Пікассо, 1900)

Виявляємо літературну компетентність

1. Яке враження справив на вас твір?
2. Чому І. Франка назвали декадентом? Твори яких зарубіжних авторів вважали декадентськими?
3. У зручній для вас формі (тексту, плану, схеми) викладіть історію створення поезії «Декадент».

Досліджуємо самостійно

4. У якій формі побудовано вірш «Декадент»? На вашу думку, до кого звертається ліричний герой твору?
5. Знайдіть у тексті приклади антитези. Поміркуйте, з якою метою використовує цей прийом автор.
6. Знайдіть у тексті твору приклади використання емоційно забарвлених слів. Як ці слова увиразнюють образ ліричного героя?
7. Які зорові образи постають у творі? Які картини породжують ці образи у вашій уяві? З якою метою створює їх автор?
8. У яких рядках, на вашу думку, поет виявляє своє поетичне кредо? Аргументуйте свою думку.

Виявляємо творчі здібності, обізнаність у сфері культури, інформаційно-цифрову компетентність

9. Знайдіть у мережі Інтернет записи виразного читання вірша І. Франка «Декадент». Хто із читців, на вашу думку, найяскравіше передав пафос вірша? Підготуйте виразне читання поезії, візьміть участь у конкурсі читців.

Збірка «МІЙ ІЗМАРАГД»

Філософські роздуми про безсмертя

Поема «Легенда про вічне життя» увійшла до збірки І. Франка «Мій Ізмарагд» (1898). Пояснюючи назву, автор писав: *«Ізмарагдом» звався в старій Русі збірник статей та притч, почасти оригінальних, а почасти повибраних із грецьких писань отців церкви, підібраних так, щоби цілість становила неначе повний курс практичної християнської моралі».*

Письменник скомпонував свій «Ізмарагд», узявши за основу відомі у світовій літературі мотиви («...я здавна збирав потрохи або намічував собі для пізнішого вжитку поодинокі камінчики...»). У збірці він висловив власні погляди на важливі в людському житті морально-філософські проблеми.

Легенда зазвичай розповідає про щось чудесне, фантастичне. У часи Середньовіччя це був найпоширеніший жанр. Очевидно, рівнячись на середньовічний «Ізмарагд», І. Франко деякі свої твори називав легендами. Але насправді «Легенда про вічне життя» — це епічна морально-філософська поема, написана на основі легендарного матеріалу. Вона також має виражений повчальний характер, що відчутно наближає її до притчі.

Серед героїв поеми є й історичні особи — видатний полководець Александр¹ Македонський, засновник великої держави часів античності, його дружина Роксана, воєначальник Птолемей. Однак усі вони постають не в історичному, а в притчовому, філософському

контексті. Автор «змушує» їх пройти через *«випробування вічністю»*, для чого використовує мотив *«божественного дару»*.

Спочатку через випробування проходить аскет-пустельник: він одержує від богині *«чудодійний горішок»*, що дарує вічне життя, однак усвідомлює марність безсмертя й передає свій шанс Олександру Великому. Але й могутній володар не прагне вічності без коханої Роксани: *«Що без неї життя? Сонце? Небо? Сам рай? / З нею жити! Або радше ти сам умирай!»*.

Та серце красуні Роксани належить воєначальнику Птолемею — йому й дістається горішок вічного життя. А далі символ безсмертя потрапляє до куртизанки, у яку без тям закоханий сам Птолемей. Зрештою чарівний горішок повертається до царя: закохана куртизанка готова на все, щоб завоювати його прихильність. В останні передсмертні хвилини Олександр рішуче кидає символ вічності в огонь, бо не уявляє свого життя без кохання Роксани: *«Не для нас, о богине, твій божеський дар! / Хоч над світом я цар, та над серцем не цар»*.

Провівши своїх героїв через *«випробування вічністю»*, автор поєднав проблему безсмертя з проблемою щастя. Можна жити вічно, володіти світом, але не душею й серцем іншої людини. Вічність без кохання й щастя втрачає всі свої принади. Життя і смерть, сенс людського існування, справжні цінності — саме про це змушує замислитися «Легенда про вічне життя».

Читацький практикум

Прочитайте поему. Виконайте завдання.

Легенда про вічне життя

1

Олександр Великий весь світ звоював
І отсе в Вавілоні мов бог раював.
А побожний аскет вік в пустині прожив
І молитвою й постом богині служив.
Наче сонце, що разом прогонює тьму,
Так богиня в опівніч явилась йому.

¹ У тексті твору І. Франка — Олександр.

Прихилилась і мовить: «Мій вірний слуго,
Чим тебе вдовольнить? Чи бажаєш чого?»

Аскет мовить:

«Хоч яке се життя і трудне, і сумне,
Дай, щоб старість і смерть оминули мене».

Богиня мовить:

«Ну, як се в тебе дар найцінніший з усіх,
На ж тобі сей малий золотистий горіх.
Одну нічку не спи, один день промовчи
І, очистивши ум, сей горіх розтовчи.
Шкаралющу в огонь, а розкусиш зерно,
Дасть тобі молодим вічно жити воно».

2

Цілий день промовчав, і не спав усю ніч,
І готовивсь аскет на великую річ.
Ось огонь розпалив із пахучих полін,
І кадило в огонь щедро кидає він,
І закони Господні проходить умом,
Щоб очистити ум, не схибити притьмом.
Та ось сумніви в серці повстали страшні:
«Вічно жить — молодим — ну, пощо се мені?
Чи вертати у світ, де панує борба?
Чи ось тут вічно жить? Се ж безумство хіба!
О богине, прости! Я згрішив, бачу сам!
Та безцінний твій дар комусь іншому дам.
У нас цар молодий, богорівний наш цар!
Богорівним зовсім його зробить твій дар.
Мільонам він сонце, життя є нове,
Для добра мільонів хай вічно живе».

3

Олександр Великий весь світ звоював,
Та дівчини рабом себе він почував.
Персіянки Роксани предивна краса
В його серці горить, мов пожар, не згаса.
У обіймах його та красуня горда
Наче тає, на груди його припада;
Та хвилина мине, і він чує, що ось
В її серці вороже ворухиться щось,
І в очах, ще вогких від любови і жаги,
Дикі іскри горять, наче злі вороги.
З її уст вилітають бажання страшні —
Се бажання пожарів, убійства, різні.
Їй опертись король не здоляє й на мить:
Там згорів Персеполь! Завтра Суза згорить!
Кліта вбив при вині! Чи любов се, чи чад?..
День у день із небес його кидає в ад.

4

Олександр Великий богині моливсь:
 «Дай, богине, щоб нині весь світ провалився!
 Або дай, щоб скінчилася мука моя,
 Щоб я знав, чи богиня вона, чи змія?
 Чом міняється так, кільки є в дні годин?
 І чи в серці її я паную один?»
 В тій хвилині аскет перед ним опинивсь
 І покірно царю до землі поклонивсь.
 «Вічно жий, царю мій! Хай твої вороги
 Згинуть! Ось тобі дар від твогого слуги.
 Не згордуй! Сей малий золотистий горіх —
 Від богині се дар! Моя гордість, мій гріх». —
 І він все розповів, відки має сей плід,
 Що робить, щоб богині сповнить заповіт.
 «Міліонам ти сонце, добродій еси, —
 Будеш жить вічно юний, як плід сей з'їси».

5

«Вічно жить! Молодим! Справді, божеський дар!»
 І великим, безсмертним почув себе цар.
 «Вічно жить! Молодим! А вона? А вона?
 Постаріє, зів'яне, мов квітка марна!
 Що без неї життя? Сонце? Небо? Сам рай?
 З нею жить! Або радше ти сам умирай!»
 Вже й не думає цар, до Роксани біжить:
 «Серце, ось тобі дар: вічно в юності жить!»
 І сказав їй усе, відки має сей плід,
 Що робить, щоб богині сповнить заповіт.
 «Коли любиш мене, моє сонце ясне,
 Дасть безсмертя обом нам зерно те дрібне.
 А не любиш... — урвав. — Кого хочеш люби!
 Ось тобі сей горіх! Що захочеш — роби!»
 Зчервоніло дівча, в личко вдарила кров, —
 Олександр не ждав її слова — пішов.

6

Гей, Роксано, красуне, що думаєш ти?
 Чи про те, щоб з царем до безсмертя дійти?
 Не про те! Інший жар в її серці горить!
 Інший бог там живе! Інший цар там царить.
 Він мета її мрій, осолода очей,
 Над усіх милий їй генерал Птолемей.
 Хоч не любить її і холодний, як лід,
 Вона рада свій вік дати за сам його вид.
 «Вічно жить молодій, а без нього? О ні!
 Краще він хай живе, дасть безсмертя й мені!
 Ну ж, допоможе сей плід його серце здобуть!
 А як ні, то мені краще в світі не бути».

Птолемея знайшла і дала йому плід,
І сказала, який в нім лежить заповіт.
А як ніч надійшла, вона тихо пішла,
Олександр у вино трути-зілля влила.

7

Занедужав король, важко стогне, кричить,
А Роксана при нім не ридає, мовчить.
Головами хитають старі лікарі,
І тривога, як ніч, залягла у дворі.
По всім краю йде вість, наче змора та сон,
І сумує весь край, і рида Вавілон.
Ось у строях, білилах, рум'янах ціла,
В Олександрів покій куртизана ввійшла.
«Вічно жий, царю мій, на потіху для всіх!
Ось від мене тобі чудодійний горіх!
Се богині є дар. Як з'їси те зерно,
Вічно жить тобі дасть вічно юним воно».
Спалахнув Олександр: «Нещасна, дрижи!
Від кого маєш плід сей? По правді скажи!»
Та дівча не дрижить, не спускає очей:
«Мені дав його твій генерал Птолемей».

■ Довіра Александра Македонського до лікаря Філіппа.
(Генріх Семирадський, 1870)

8

Олександр у болях жорстоких лежав
І в руці своїй плід чудодійний держав.
«Вічно жить і любити! День за днем! День від дня!
А життя — то борня! А любов — то брехня!
Вічно жить у борні! Битися в сітях брехні!
День за днем! День за днем! Без кінця! Ні, ох, ні!
Не для нас, о богине, твій божеський дар!
Хоч над світом я цар, та над серцем не цар.
Міліони людей можу вбити, погубить,
Та чи змушу кого мене вірно любить?
Вічно жить! О богине, се жарти, се сміх!
Вічне щастя чи дасть сей чудовий горіх?
А без щастя, без віри й любові внутрі
Вічно жить — се горіть вік у вік на кострі!
Ні, богине! Візьми свій дарунок назад!
Я в нірвану волю, чи в Олімп, чи у ад!»

9

Серед болю в постелі підводиться цар,
І побожно цілує чудовий той дар,
І в тріскучий огонь із пахучих полін
Чудодійний горіх бистро кидає він.
І здалось, що вже біль не так люто палив,
Мовби в збурену кров охолоди налив.
Прояснів його ум, серце збулось химер,
А в опівніч саму Олександр умер.

Виявляємо літературну компетентність

1. До якої збірки ввійшла «Легенда про вічне життя»?
2. У чому полягає жанрова своєрідність твору?
3. Що споріднює «Легенду про вічне життя» з притчею?
4. Який фантастичний образ є у творі?
5. Які герої складають систему персонажів твору?
6. Чому всі вони відмовляються від вічного життя?
7. Які філософські проблеми порушив автор?

Досліджуємо самостійно

8. Звернувшись до тексту, поясніть, як пов'язані між собою проблеми безсмертя, щастя й сенсу життя.
9. Доведіть, що «Легенда про вічне життя» — епічна, морально-філософська поема.

Філософська поема «МОЙСЕЙ»

Художній задум

У 1904 році І. Франко побував в Італії. Його вразила скульптура біблійного пророка Мойсея, створена видатним Мікеланджело. Споглядання одного із шедеврів світового мистецтва та навіяні ним роздуми підказали поетові філософський шлях художнього пошуку. Уплинули на нього й революційні події 1905 року — вони засвідчили гостру потребу змін у житті українців.

■ Мойсей
(Мікеланджело Буонаротті, 1515)

Роботу над поемою І. Франко завершив у 1905 році, тоді ж видав її у Львові.

Свою позицію автор розкрив у пролозі, що виконує роль ліричного вступу та громадянської декларації. А в передмові до другого видання уточнив: *«Основною темою поеми я зробив смерть Мойсея як пророка, не признаного своїм народом. Ся поема в такій формі не біблійна, а моя власна, хоч і основана на біблійнім оповіданні»*.

Поети здавна сприймали Біблію як джерело натхнення. Вони не раз запозичували з неї образи та мотиви.

Геніальний Т. Шевченко у своїй творчості теж вдавався до біблійних аналогій.

До традиції використання біблійного матеріалу приєднався й І. Франко. Його привабила оповідь про вихід єврейського народу з єгипетського рабства.

Особливо зацікавила митця особа пророка Мойсея. Тривалу й виснажливу багаторічну мандрівку до омріяної Палестини поет осмислив як символ тернистого шляху до національної свободи. А біблійний сюжет допоміг авторові відійти від суспільної конкретики й зосередитися саме на філософському розкритті сенсу українського народного буття.

Прочитайте поему **Івана Франка «Мойсей»**. Зверте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника.

В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

Роль прологу

У пролозі до поеми «Мойсей» єднаються дуже різні авторські емоції — пекучий біль через народне приниження та палка віра в нове вільне майбуття. За емоційною насагою пролог поділяється на дві частини. У першій через гострі й докірливі риторичні запитання розкривається духовна вбогість національної пасивності й покори. Та вже зовсім по-іншому, натхненно й окрилено звучить друга частина прологу: вона сповнена оптимізму й передчуття народного відродження.

Авторська позиція чітка й декларативна. Від визнання національної кризи й моторошного образу «народу-паралітика» він переходить до життєствердного: «О ні! Не самі

сльози і зітхання / Тобі судились! Вірю в силу духа / І в день воскресний твого повстання».

Поет переконаний, що, хай і в історичній перспективі, нові покоління («не нам тебе провадити до бою») приведуть народ до гідного майбуття: «Та прийде час, і ти огнистим видом / Засяєш у народів вольних колі...».

У пролозі художнє мовлення організоване в терцини — трирядкові строфи, у яких перший рядок римується з третім, а середній — із першим і третім рядками вже наступної строфи. Остання строфа складається з одного рядка, який римується з другим віршорядком передостанньої строфи. Така строфічна будова відчутно посилює загальну урочисту тональність прологу.

Філософська проблематика

Проблеми життя і смерті, добра і зла, пошуку істини та людського щастя традиційно вважаються філософськими. До них належить і вкрай важлива проблема сенсу людського існування. А якщо ця людина — лідер і духовний провідник? Чи завжди його слово знаходить відгук і визнання?

Це питання відіграє ключову роль в авторських художніх пошуках. Можливо, у драматичній долі головного героя поеми віддзеркалилися громадянські переживання самого автора, навіяні багаторічним діалогом зі своїм народом?

Нелегким і відповідальним є дар пророка, духовного лідера. Він має принести в жертву все особисте, мусить також бути готовим до недовіри

й незаслуженої ворожості. Невдачі й розчарування супроводжують пророка, провокуючи на переоцінку пройденого шляху. Він може сумніватися в ідеалах, яким присвятив своє життя.

Автор доводить, що сумніви і зневіра людини не лише можливі, а й передбачувані, просто неминучі. Натомість підкреслює, що понад усі сумніви й розчарування однієї особистості підноситься хоч і не завжди прямий, але невпинний рух народу до вищої мети.

У поетичних роздумах І. Франка проблема сенсу людського існування набуває значно більшого філософського масштабу, вона поширюється не лише на окрему людину, а й на буття всього народу.

Сюжет і композиція

Поема складається з прологу й двадцяти розділів, або пісень. Сюжетна частина твору і ліричний пролог слугують утіленню основної ідеї — віри в народне майбуття.

Автор спирався на біблійний сюжет, однак узяв із нього лиш один важливий епізод — останні дні старозавітного Мойсея, коли

після конфлікту зі зневіреним народом пророк усамітнюється в пустелі. А згодом через свої сумніви в доцільності вищої волі він дістає суворий присуд. Йому самому не доведеться побачити омріяної Палестини, а народ прямуватиме до «обітованої землі» з новим провідником. У поемі є декілька драматичних моментів:

конфлікт Мойсея з юрбою, що погрожує побити його камінням, момент зневіри пророка («Одури́в нас Єгова!») та розв'язка — коли табір мандрівників, подолавши сумніви, вирушає в похід.

Компонуючи свій твір, автор використав вставні притчі, важливі для реалізації ідейного задуму. Це «казка» про терен та античний міф про Оріона. У першій притчі Мойсей розкрив народові його місію. Пророк розповів про вибори короля дерев. Небажаний для інших тягар правителя взяв на себе непримітний колючий терен, бо лише він готовий жертвувати собою заради громади, захищати її спокій: *«Щоб росли ви все краще, а я / Буду гинуть на шляху»*. Пророк розтлумачує людям прихований зміст притчі: як терен жертвує собою заради вищої мети, так і обраний народ призначений Богом на нелегке служіння духовній істині: *«Щоб він був мов світило у тьмі, / Мов скарбник його слова»*.

Притча про терен допомагає втілити й авторський погляд на роль лідера, місія якого полягає в самовідданому служінні народним інтересам. Мов колючий терен, він покликаний

оберігати свій народ від небезпек, вести до кращого життя, хоча сам приречений *«гинуть на шляху»*.

Про сліпого гіганта Оріона Мойсей почув від Азазеля. Незрячий герой давнього міфу Оріон вірив, що коли наблизиться до сонця, то чудодійні промені повернуть йому втрачений зір. Та на лихо, хлопчик-поводир скеровував мандрівця в різних напрямках, а це змарнувало немалі зусилля: сліпець так і не зумів наздогнати небесне світило.

Оріон позначає «людськість», яка вибудовує грандіозні фантастичні плани й уперто рухається, немов за сонцем, за своєю мрією. Однак часто сподівання розчаровують, а всі зусилля «людськості» витрачаються марно: *«І жартує з тих планів її / Хлопчик — логіка фактів»*. Поет своєрідно переосмислив давній міф. У нього це притча про драматичну розбіжність амбітної мрії й суворої реальності. Ця притча дала змогу авторові глибше розкрити переживання пророка, який витратив свій вік на досягнення «обітованої землі» й опинився зрештою на межі зневіри перед сумною «логікою фактів».

Образ головного героя

■ Десять заповідей Мойсея
(Антон Лосенко, XVIII ст.)

Мойсей — один із відомих біблійних персонажів, старозавітний пророк. Він уславився служінням рідному народові. Саме він очолив вихід співвітчизників з єгипетського полону, вселивши в їхні серця віру у вільне майбутнє на своїй землі. Біблійний Мойсей увійшов до кола загальнолюдських образів. До розкриття цього образу зверталися митці різних епох та багатьох національних культур.

Такі образи, у яких утілилися важливі загальнолюдські риси та цінності, називають «вічними». Зберігаючи певний зв'язок із першоджерелами, вони вже давно живуть цілком самостійним життям. Вони мають узагальнене, часто символічне значення. Наприклад, Прометей став символом самопожертви й нескореності. У такому значенні його зображено в поемі Т. Шевченка «Кавказ». Образ пророка Мойсея втілює самовіддане служіння народові. До нього зверталися ще давні українські автори. На честь лідера національно-визвольної війни Богдана Хмельницького складали вірші й промови, у яких гетьмана іменували українським Мойсеєм.

І. Франко зберіг визначальні риси цього образу, однак відчутно його ускладнив. Поет зобразив свого героя в час важкої духовної кризи, розкрив драму людини, яку відштовхнули зневірени співвітчизники.

Найбільше І. Франка зацікавили взаємини пророка з громадою та особливо — пов'язані із цим переживання. Вони сповнені щирої турботи за долю людей. Мойсей у них виявляє себе як патріот, який приймає свій народ з усіма його вадами: *«Бо люблю я тебе не лише / За твою добру вдачу, / А й за хиби та злоби твої, / Хоч над ними і плачу»*.

Пророк може сумніватися навіть у вищій волі, але не має сумніву у своїх патріотичних почуттях. Найвищою цінністю для Мойсея є його самовіддана любов до співвітчизників. *«Я люблю тебе дужче, повніш, / Ніж сам Бог наш Єгова»*, — у словах, звернених до народу, розкриті

розуміння сенсу всього життя пророка Мойсея. Виразні паралелі між єврейським і українським народами, накреслені в поемі, залучили цей образ до актуального національного контексту. Подолання духовного рабства і шлях до свободи на час виходу твору залишались основними завданнями українців. Саме тому автор наголосив на патріотизмі як головному мотиві служіння Мойсея. Місія справжнього народного провідника — нагадувати людям, навіть попри їхню зневіру й байдужість, про необхідність руху вперед задля вищої мети.

Після появи твору І. Франка українські митці ще не раз зверталися до осмислення «вічного образу» пророка Мойсея. Наприклад, відомий письменник Г. Хоткевич зобразив його в повісті «Авірон». А сучасний композитор М. Скорик за поемою І. Франка написав оперу «Мойсей».

Коментар фахівця

Франко мав рацію, коли писав, що він «ще не песиміст». І хоч який трудний шлях життєвий йому випав, але в кінцевім акорді його творчості не чути цього жалібного деренчання ослабленої струни: навпаки, останні розділи «Мойсея» повні тупотом копит і звуками сурем — музикою перемоги...

М. Зеров, критик, історик літератури

Читацький практикум

Прочитайте поему. Виконайте завдання.

Мойсей

Поема

(Уривки)

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожжю,
Людським презирством, ніби струпом, вкритий!

Твоїм будучим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізних
Палитиме, заснути я не можу.

Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних?

Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоєм

Тебе скував і записяг на вірність?
Невже тобі лиш те судилось діло,
Що б виявило твоїх сил безмірність?

Невже задарма стільки серць горіло
До тебе найсвятішою любов'ю,
Тобі офірюючи душу й тіло?

Задарма край твій весь политий кров'ю
Твоїх борців? Йому вже не пишаться
У красоті, свободі і здоров'ю?

Задарма в слові твому іскряться
І сила й м'якість, дотеп і потуга,
І все, чим може вгору дух піднятися?

Задарма в пісні твоїй ллється туга,
І сміх дзвінкий, і жалоці кохання,
Надій і втіхи світляная смуга?

О ні! Не самі сльози і зітхання
Тобі судились! Вірю в силу духа
І в день воскресний твого повстання.

О, якби хвилю вдать, що слова слуха,
І слово вдать, що в хвилю ту блаженну
Вздоровлює й огнем живущим буха!

О, якби пісню вдать палку, вітхенну,
Що міліони порива з собою,
Окрилює, веде на путь спасенну!

Якби!.. Та нам, знесиленим журбою,
Роздертим сумнівами, битим стидом, —
Не нам тебе провадити до бою!

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,

Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Прийми ж сей спів, хоч тугою повитий,
Та повний віри; хоч гіркий, та вільний,
Твоїй будущині задаток, слізьми злитий,

Твоєму генію мій скромний дар весільний.

20 липня 1905

I

Сорок літ проблукавши, Мойсей,
По арабській пустині,
Наблизився з народом своїм
О межу к Палестині.

Тут ще піски й червоні, як ржа,
Голі скелі Моава,
Та за ними синіє Йордан,
І діброви, й мурава.

По моавських долинах марних
Ось Ізраїль кочує:
За ті голі верхи перейти
Він охоти не чує.

Під подертими шатрами спить
Кочовисько ледаче,
А воли та осли їх гризуть
Осети та будячче.

Що чудовий обіцяний край,
Що смарагди й сапфіри
Вже ось-ось за горою блистять, —
З них ніхто не йме віри.

Сорок літ говорив їм пророк
Так велично та гарно
Про обіцяну ту вітчину,
І все пусто та марно.

Сорок літ сапфіровий Йордан
І долина пречудна
Їх манили й гонили, немов
Фата-моргана злудна.

І зневірився люд і сказав:
«Набрехали пророки!
У пустині нам жить і вмирать!
Чого ще жадать? І доки?»

І покинули ждять, і бажать,
І десь рвуться в простори,
Слать гінців і самим визирать
Поза ржавії гори.

День за днем по моавських ярах,
Поки спека діймає,
У дрантивих наметах своїх
Весь Ізраїль дримає.

Лиш жінки їх прядуть та печуть
В грані м'ясо козяче,
А воли та осли їх гризуть
Осети та будячче.

Та дрібна дітвора по степу
Дивні іграшки зводить:
То воює, мурує міста,
То городи городить.

І не раз напівсонні батьки
Головами хитають.
«Де набрались вони тих забав? —
Самі в себе питають. —

Адже в нас не видали того,
Не чували в пустині!
Чи пророцькі слова перейшли
В кров і душу дитині?»

II

Лиш один з-поміж сеї юрби
У шатрі не дрімає
І на крилах думок і журби
Поза гори літає.

Се Мойсей, позабутий пророк,
Се дідусь слабосилий,
Що без роду, без стад і жінок
Сам стоїть край могили.

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї.

Із неволі в Міцраїм свій люд
Вирвав він, наче буря,
І на волю провадив рабів
Із тіснин передмур'я.

Як душа їх душі, підіймався
Він тоді многі рази
До найвищих піднебних висот
І вітхнення, й екстази.

І на хвилях бурхливих їх душ
У дні проби і міри
Попадав він із ними не раз
У безодню зневіри.

Та тепер його голос зомлів
І погасло вітхніння,
І не слухає вже його слів
Молоде покоління.

Ті слова про обіцяний край
Для їх слуху — се казка;
М'ясо стад їх, і масло, і сир —
Се найвищя ласка.

Що з Міцраїм батьки і діди
Піднялись до походу,
На їх погляд, се дурість, і гріх,
І руїна народу.

Серед них Авірон і Датан
Верховодять сьогодні;
На пророцькі слова їх одвіт:
«Наші кози голодні!»

І на поклик його у похід:
«Наші коні не куті».
На обіцянки слави й побід:
«Там войовники люті».

На принади нової землі:
«Нам і тут непогано».
А на згадку про Божий наказ:
«Замовчи ти, помано!»

Та коли загрозив їм пророк
Новим гнівом Єгови,
То йому наказав Авірон
Богохульні промови.

А на зборі Ізраїля синів,
Чесць віддавши Ваалу,
Голосистий Датан перепер
Ось яку ухвалу:

«Хто пророка із себе вдає,
І говорить без зв'язку,
І обіщує темній юрбі
Божий гнів або ласку,

Хто до бунту посміє народ
Накликати, до зміни,
І манити за гори, настрить
Кінцевої руїни, —

Той на пострах безумцям усім
Між отсим поколінням
Найопльований буде всіма
І побитий камінням».

[Увечері в таборі мандрівників пожвавлення — Мойсей промовляє до людей. Він застерігає всіх від відступництва та нагадує про необхідність вирушати в дорогу. Щоб розкрити вище призначення народу, пророк розповідає «казку» про те, як дерева обирали короля.]

Зареклися ви слухати слів
 Про Єговину ласку,
 Тож, мов дітям безумним, я вам
 Розповім одну казку.

Як зійшлися колись дерева
 На широком роздоллі.
 «Оберімо собі короля
 По своїй вольній волі.

Щоб і захист нам з нього, і честь,
 І надія, й підмога,
 Щоб і пан наш він був, і слуга,
 І мета, і дорога».

І сказали одні: «Вибирать —
 На одно всі ми звані.
 Най царює над нами вовік
 Отой кедр на Лівані».

І згодилися всі дерева,
 Стали кедра благи:
 «Ти зійди з своїх гордих висот,
 Йди до нас царювати».

І відмовив їм кедр і сказав:
 «Ви чого забажали?
 Щоб покинув я сам ради вас
 Свої гори і скали?

Щоб покинув я сам ради вас
 Блиски сонця й свободу,
 Бувши вольним — пустився служити
 Збиранині народу?

Ви корону мені принесли?
 Що мені се за шана!
 Я й без неї окраса землі
 І корона Лівана».

І вернулися всі дерева,
 Стали пальму благи:
 «Ти між нами ростеш, нам рідня,
 Йди до нас царювати».

І сказала їм пальма: «Браті,
 Що се вас закортіло?

Царювати й порядки робить —
 Се моє хіба діло?

Щоб між вами порядки робить,
 Чи ж я кинути в силі
 Свої квіти пахучі та свій
 Плід — солодкі дактилі?

Мало б сонце даремно мій сік
 Вигрівати щоднини?
 Мого плоду даремно шукать
 Око звіра й людини?

Хай царює хто хоче у вас,
 Я на троні не сяду,
 Я волю всім давать свою тінь,
 І поживу, й розраду».

І погнулися всі дерева
 Під думками важкими,
 Що не хоче ні пальма, ні кедр
 Царювати над ними.

Нумо рожу благи! Та вона
 Всьому світові гожа,
 Без корони — цариця ростин,
 Преподобниця Божа,

Нумо дуба благи! Та дуб,
 Мов хазяїн багатий,
 Своім гіллям, корінням і пнем,
 Жолудьми все зайнятий.

Нум березу благи! Та вона,
 Панна в білому шовку,
 Розпуска свої коси буйні,
 Тужно хилить головку.

І сказав хтось, неначе на жарт,
 Оце слово діточе:
 «Ще хіба би терна нам просить,
 Може, терен захоче».

І підхопили всі дерева
 Се устами одними,
 І взяли просити терна,
 Щоб царем був над ними.

Мовив терен: «Се добре вам хтось
 Підповів таку раду.
 Я на вашім престолі як стій
 Без вагання засяду.

Я ні станом високий, як кедр,
 Ні, як пальма, вродливий,

І не буду, як дуб, самолюб,
Як береза, тужливий.

Здобуватиму поле для вас,
Хоч самому не треба,
І стелитися буду внизу,
Ви ж бувайте до неба.

Боронитиму вступу до вас
Спижевими шпичками
І скрашатиму всі пустирі
Молочними квітками.

І служитиму зайцю гніздом,
Пристановищем птаху,
Щоб росли ви все краще, а я
Буду гинуть на шляху».

VI

У глибокім мовчанні сю річ
Вухом ловлять гебреї...
«Се вам казка, — промовив Мойсей, —
Ось вам виклад до неї.

Дерева — се народи землі,
А король у їх колі —
Божий вибранець, син і слуга
Господевої волі.

Як народи Єгова создав,
Мов літорослі в полю,
Заглядав всім у душу й читав
З неї кожного долю.

Заглядав їм у душу, яка
Їх удача й причина,
І шукав, кого з них би собі
Обібрати за сина.

І не взяв отих гордих, грімких,
Що б'ють в небо думками
І підносять могутню п'яту
Над людськими карками.

І не взяв багачів-дукачів,
Що всю землю плондрують,
Людським злотом і потом собі
Домовини мурують.

І не взяв красунів-джигунів,
Що на лірах брязкочуть
І свій хист у мармурі, в піснях
Віковічнити хочуть.

■ Сцена з опери «Мойсей» на музику Мирослава Скорика (режисер-постановник Збігнєв Хшановський, Львівська національна опера)

Згордував усю славу, весь блиск
І земне панування,
І всі пахощі штук, і усе
Книжкове мудрування.

І, як терен посеред дерев,
Непоказний на вроду,
І не має він слави собі
Ані з цвіту, ні з плоду, —

Так і вибраний Богом народ
Між народами вбогий;
Де пишнота і честь, там йому
Зависокі пороги.

Між премудрими він не мудрець,
У війні не войовник,
У батьківщині своїй він гість
І всесвітній кочовник.

Та поклав йому в душу свій скарб
Серцевідець Єгова,
Щоб він був мов світило у тьмі,
Мов скарбник його слова.

На безмежну мандрівку життя
Дав йому запомогу,
Заповіти й обіти свої,
Наче хліб на дорогу.

Але заздрий Єгова, наш Бог,
І грізний, і сердитий:
Те, що він полюбив, най ніхто
Не посміє любити!

Тож на вибранця свого надів
Плащ своєї любові,
Недоступний, колючий, немов
Колючки ті тернові.

■ Сцена з опери «Мойсей» на музику Мирослава Скорика (режисер-постановник Збігнєв Хшановський, Львівська національна опера)

І зробив його острим, гризьким,
Мов кропива-жеруха,
Аби міг лише сам він вдихать
Аромат його духа.

І посольство йому дав страшне
Під сімома печатями,
Щоб в далеку будучину ніс,
Ненавиджений братами.

Горе тому нездарі-послу,
Що в ході задрімає
Або, Божу зневаживши річ,
І печать розламає!

Вийме інший посольство страшне
Лінохові з долоні,
Побіжить, і осягне мету,
І засяє в короні.

Та щасливий посол, що свій лист
Понесе скоро й вірно!
Дасть вінець йому царський Господь
І прославить безмірно.

О Ізраїлю, ти той посол
І будущий цар світу!
Чом не тямив посольства свого
І його заповіту?

Твоє царство не з сеї землі,
Не мирська твоя слава!
Але горе, як звабить тебе
Світова забава.

Замість статися сіллю землі,
Станеш попелом підлим;
Замість всім з'єднать ласку, ти сам
Станеш ласки не гідним.

Замість світ слобонити від мук,
І роздору, і жаху,
Будеш ти мов розчавлений черв,
Що здихає на шляху».

[Авірон закликає поклонятися іншим богам — Ваалу й Астарті. Він виступає проти походу до Палестини. Датан, якого підтримує зневірений натовп, звинувачує Мойсея у зраді: мовляв, вивів людей із Єгипту за намовою фараона, щоб вони загинули в пустелі. Тож Датан закликає побити пророка камінням. Не насмілившись підняти руку на Мойсея, люди постановляють вигнати його з табору.]

X

Добігало вже сонце до гір,
Величезне, червоне,
І було мов герой і пливак,
Що знесилений тоне.

По безхмарному небі плила
Меланхолія тьмяна,
І тремтіло шакалів виття,
Мов болючая рана.

Затремтіло щось людське, м'яке
В старім серці пророка,
І понизила лет свій на мить
Його дума висока.

Чи ж все бути йому кар вістуном
І погрозою в людях?
І, мов хоре, голодне дитя,
Щось захлипало в грудях.

«О Ізраїлю! Якби ти знав,
Чого в серці тім повно!
Якби знав, як люблю я тебе!
Як люблю невимовно!

Ти мій рід, ти дитина моя,
Ти вся честь моя й слава,
В тобі дух мій, будуще моє,
І краса, і держава.

Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незламнім завзятті, —
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духу печаттю.

Але ні, не самого себе
Я у тобі кохаю;
Все найкраще, найвище, що знав,
Я у тебе вкладаю.

О Ізраїлю, не тям ти сього
Богохульного слова:
Я люблю тебе дужче, повніш,
Ніж сам Бог наш Єгова.

Міліони у нього дітей,
Всіх він гріє і росить, —
А у мене ти сам лиш, один,
І тебе мені досить.

І коли з міліонів тебе
Вибрав він собі в слуги,
Я без вибору став твій слуга,
Лиш з любові і туги.

І коли він для себе бере
Твою силу робочу,
Я, Ізраїлю, від тебе собі
Нічогосько не хочу.

І коли він жадає кадил,
І похвали, й пошани,
Я від тебе невдячність прийму,
І наруги, і рани.

Бо люблю я тебе не лише
За твою добру вдачу,
А й за хиби та злоби твої,
Хоч над ними і плачу.

За ту впертість сліпую твою,
За ті гордощі духа,
Що, зійшовши на глухий свій шлях,
Навіть Бога не слуха.

За брехливість твого язика,
За широке сумління,
Що держиться земного добра,
Мов ціпкеє коріння.

За безсоромність твоїх дочок,
За палке їх кохання,
І за мову й звичаї твої,
За твій сміх і дихання.

О Ізраїлю, чадо моє!
Жалься богу Шаддаю!
Як люблю я безмірно тебе,
А проте покидаю.

Бо вже близька година моя,
Та остатня, незнана,
А я мушу, я мушу дійти
До межі Канаана.

Так бажалось там з вами входить
Серед тубного грому!

Та смирив мене Бог, і ввійти
Доведеться самому.

Та хоч би край Йордана мені
Зараз трупом упасти,
Щоб в обіцянім краю лише
Старі кості покласти.

Там я буду лежать і до гір
Сих моавських глядіти,
Аж за мною прийдете ви всі,
Як за мамою діти.

І пошлю свою тугу до вас,
Хай за поли вас миче,
Як той пес, що на лови у степ
Пана свого кличе.

І я знаю, ви рушите всі,
Наче повінь весною,
Та у славнім поході своїм
Не питайте за мною!

Най наперед іде ваш похід,
Наче бистрії ріки!
О Ізраїлю, чадо моє,
Будь здоровий навіки!»

[Розчарований, пророк залишає табір. Уночі він лишається в пустелі на самоті. Згадує сорокалітню подорож, роздумує, чому випала така доля. Мойсей чує в пустелі голос демона Азазеля, який навіть сумніви. Пророк питає себе: чи не краще було б народові лишитись у єгипетській неволі? Чи не через власну гординю повів він людей у небезпечні мандри, чи не власний план, замість Божого, запропонував народові? Мойсей марно просить підтримки й поради в Єгови. На ранок люди з табору помічають пророка на вершині гори — у молитві він звертається до неба. Лише з настанням ночі знесилений Мойсей падає на землю. Йому здається, що чує голос матері, яка розповідає притчу про Оріона.]

XVI

Про Оріона пісню ти чув,
Про гіганта сліпого,
Що, щоб зір відзискать, мандрував
Аж до сонця самого?

А на плечах поводиря ніс,
Сміхованця-хлопчину,
Що показував шлях йому — все
Інший в кожду годину.

■ Сцена з опери «Мойсей» на музику Мирослава Скорика (режисер-постановник Збігнєв Хшановський, Львівська національна опера)

«Ти до сонця води мене, хло!»
Той вів рано до сходу,
А на південь в полудне, під ніч, —
До західного броду.

А Оріон іде все та йде,
Повний віри в те сонце,
Повний спраги за світлом, що ось
Йому блисне вже конче.

Через гори і море свій хід
Велетенський простує,
А не зна, що на плечах його
Хлопчик з нього жартує.

Сей Оріон — то людськість уся,
Повна віри і сили,
Що в страшному зусиллі спішить
До незримої цілі.

Неосяжнеє любить вона,
Вірить в невідоме;
Фантастичнеє щоб осягнуть,
Топче рідне й знайоме.

Строїть плани не в міру до сил,
Ціль не в міру до актів,
І жартує з тих планів її
Хлопчик — логіка фактів.

І, як той дивовижний сліпець,
Що чужим очам вірить,
Все доходить не там, куди йшла,
В те трапля, в що не мірить.

А ти молишся! Бідне дитя!
Де твій розум, де сила!
Ти ж хапаєшся піну благать,
Щоб ріку зупинила!»

[Мойсей розуміє, що то промовляла не матір, а демон пустелі Азазель, який все-ляє сумніви. Пророк наказує демонові відступити. Натомість Азазель показує йому Палестину — маленьку й зовсім не схожу на рай. Але Мойсей не втрачає віри. Тоді демон розповідає, що саме чекає на мандрівників у Палестині: боротьба за місце під сонцем, війна, навала чужинців, біди й горе.]

Сумніваєшся? Віри не ймеш?
О, ймеш віру, я знаю!
Се той рай, що жде плем'я твоє
У обіцянім краю!

Ти для нього трудився! Скажи,
Було за що трудиться?
Щоб наблизився він, може, ще
Схочеш палко молитися?»

І поник головою Мойсей.
«Горе моїй недолі!
Чи ж довіку не вирваться вже
Люду мому з неволі?»

І упав він лицем до землі:
«Одурив нас Єгова!»
І почувся тут демонський сміх,
Як луна його слова.

[Грім і блискавка викликають страх у душі Мойсея. Він чує грізний голос Єгови.]

Ось де ваш обітований край,
Безграничний, блистячий,
І до нього ти людям моїм
Був проводир незрячий.

Ось де вам вітчизна осяйна,
З всіх найкраща частина!
Лиш дрібненький задаток її
Вам отся Палестина.

Се лиш спомин вам буде, лиш сон,
Невгасаюча туга,
Щоб, шукавши її, став мій люд
Паном земного круга.

А що ти усумнився на момент
Щодо волі моєї,
То, побачивши сю вітчину,
Сам не вступиш до неї.

Тут і кості зотліють твої
На взірець і для страху
Всім, що рвуться весь вік до мети
І вмирають на шляху!»

XX

Ходить туга по голій горі,
Мов туман по пустині,
Сіє думи й бажання свої
По широкій країні.

Сипле квіти й листки, що давно
Вже зів'яли й пожовкли,
Підіймає в душі голоси,
Що давно вже замовкли.

Що ще вчора байдужне було,
Нині любе й шановне;
Що ще вчора топтав, оплював,
Нині святості повне.

У гебрейському таборі ніч
Проминула в тривозі;
Скоро світ, всі глядять: він ще там,
На скалистій віднозі?

Ні, нема! І було те «нема»,
Мов жах смерті холодний,
Чули всі: щезло те, без чого
Жить ніхто з них не годний.

Те незримо, несхопне, що все
Поміж ними горіло,
Що давало їм смисл життєвий,
Просвітляло і гріло.

І безмежна скорбота лягла
На затвердле сумління,
І весь табір мов чаром попав
В опустіння й зомління.

Одні одним у лица бліді
Поглядали без впину,
Мов убійці, що вбили у сні
Найдорощчу людину.

Чути тупіт. Чи вихор в степу?
Чи збуваєсь пророцтво?
Се Єгошуа, князь конюхів,
І за ним парубоцтво.

■ Мойсей на горі Синай
(Жан-Леон Жером, 1900)

Гонять стада, кудись-то спішать...
Чи де напад ворожий?
Всіх їх гонить безіменний страх,
Невідомий перст Божий,

Голод духу і жах самоти
І безодні старої...
А Єгошуа зично кричить:
«До походу! До зброї!»

І зірвався той крик, мов орел,
Над німою юрбою,
Покотився луною до гір:
«До походу! До бою!»

Ще момент — і прокинуться всі
З остовпіння тупого,
І не знатиме жаден, що вмить
Приступило до нього.

Ще момент — і Єгошуї крик
Гірл сто тисяч повторить;
Із номадів лінивих ся мить
Люд героїв сотворить.

Задуднять — і пустині пісок
На болото замісять.
Авірона камінням поб'ють
І Датана повісять.

Через гори полинуть, як птах,
Йордан в бризки розкроплять,
Єрихонські мури, мов лід,
Звуком трубним розтоплять.

І підуть вони в безвість віків,
Повні туги і жаху,
Простувать в ході духові шлях
І вмирати на шляху...

1905

Виявляємо соціальну та громадянську, літературну компетентності

1. Під впливом яких подій і вражень виник задум поеми «Мойсей»? Коли поема була видана?
2. Пригадайте авторське трактування теми твору. На вашу думку, чи вдалося І. Франкові розкрити заявлену тему?
3. Поема починається зверненням до народу. Яким автор бачить сучасний йому стан українців? Яким він уявляє народ у майбутньому?
4. Поміркуйте, який настрій переважає в пролозі до поеми.
5. Схарактеризуйте строфічну будову прологу.
6. Який епізод біблійної оповіді про Мойсея використав автор?
7. Визначте роль вставних притч у розумінні ідейного змісту поеми.
8. У чому суть «казки» про терен?
9. Як автор осмислив міф про Оріона?
10. Яким Мойсея зображено в Біблії? Чому цей образ відносять до вічних?
11. У чому авторська своєрідність трактування образу Мойсея в поемі І. Франка?
12. Поміркуйте, як головний герой поеми ставиться до свого народу. Аргументуйте свою відповідь.
13. Чи можна подолати духовне рабство? Як розв'язує цю проблему І. Франко в поемі? Висловіть власну точку зору на проблему.

Досліджуємо самостійно

14. Визначте найбільш драматичні епізоди твору. Обґрунтуйте свою думку, звернувшись до тексту.

Запрошуємо до дискусії

15. До чого має бути готовий пророк, виконуючи свою місію?
16. Чи має право пророк на сумніви?

Виявляємо літературну, інформаційно-цифрову компетентності

17. В електронному додатку до підручника знайдіть і перегляньте відео-лекцію про поему І. Франка «Мойсей». Що нового ви дізналися із цієї лекції? Запишіть основні тези, які доводить авторка лекції.

Новела «СОЙЧИНЕ КРИЛО»

Прозова творчість І. Франка

Прозова творчість І. Франка вражає своїм масштабом. Він є автором багатьох романів, повістей, оповідань, новел і нарисів. Прозаїк порушував різні теми: соціальні, історичні, особистісні. Починав із реалізму: зображував громадські конфлікти, змальовував переважно звичайних людей. Згодом його захопили ідеї засновника натуралізму Е. Золя. В одній із критичних статей І. Франко писав: *«Роман, на думку Золя, має бути протоколом з життя, має бути історичним документом про його сучасників»*.

Однак І. Франко розумів, що література весь час розвивається, з'являються нові покоління читачів зі своїми культурними запитамі. Саме на початку ХХ ст. у європейському мистецтві пройшли процеси оновлення. Хоча вони й не відзначалися однорідністю, а проте дістали узагальнену назву — модернізм.

Модерністи відійшли від реалістичних принципів і соціальних тем. Їх привабили неординарні персонажі зі складним і суперечливим внутрішнім світом. У своїх пошуках вони

звернулися до людської психіки, зокрема до нелогічних, ірраціональних її проявів. І. Франко теж не лишився осторонь від новочасних літературних змін. Йому сподобалися деякі виражальні можливості модернізму, а найбільше імпонувала

перспектива глибшого аналізу людської особистості. Цими можливостями І. Франко скористався в роботі над новелою «Сойчине крило». Свій твір він завершив у 1905 році й тоді ж видав у збірці «На лоні природи».

Читаємо взірці української художньої літератури

Прочитайте новелу **Івана Франка «Сойчине крило»**. Звірте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника.

В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

Проблемно-тематична основа

До теми кохання І. Франко звертався не раз і розглядав її по-різному. У «Легенді про вічне життя» вона набула філософського трактування, а в «Зів'ялому листі» кохання постало як складна душевна драма.

У новелі «Сойчине крило» ця тема розкривається в мелодраматичному ключі, тобто з надмірною емоційністю, немов у сентиментальному творі. Почуття проходить випробування нерозумінням, легковажністю, розлукою, численними особистісними втратами, і лише після цього герой і героїня усвідомлюють його справжню цінність. Те, що вже стало в нашій літературі тематичним загальником, а саме «тяжка жіноча доля», набуло в новелі І. Франка новітньої інтерпретації. Розрив у стосунках автор пояснив

не соціальною нерівністю чи фатальним втручанням долі, а суто особистісними, значною мірою ірраціональними душевними проблемами самих героїв. Через це тема кохання збагатилася у творі І. Франка новими цікавими нюансами.

Новою за своєю складністю є також морально-етична специфіка твору. Що таке вірність у коханні? Чи може жінка її зберігати, коли, хай і через несприятливі обставини, змушена жити з багатьма іншими чоловіками? Щодо своєї героїні автор дав ствердну відповідь: для неї все було не справжнім життям, а лише «страшним сном», який вона сподівається забути.

Морально-етичний зміст новели збагачується аналізом інших важливих проблем — відповідальності, довіри, щирості в стосунках.

Виявляємо літературну компетентність

1. Яке враження справив на вас твір «Сойчине крило»?
2. Як можна визначити тему новели? Які проблеми порушив автор?

Особливості сюжету й композиції

Новела відзначається доволі складною організацією. Герой напередодні Нового року одержує неочікуваного листа від колишньої коханої, яку не бачив уже майже три роки. Лист-сповідь становить композиційну основу твору. Читання листа переривається спогадами та коментарями, з яких і вимальовується загальний перебіг драматичної історії.

Саме три роки тому сталося те, що змінило життя закоханих. Була розмова про почуття, якій бракувало щирості. Наслідком стало імпульсивне рішення героїні втекти з іншим чоловіком,

котрий виявився злочинцем. Далі були спроби героїні вбити себе, було життя, немов уві сні, з нелюбими чоловіками, а також багато душевних страждань і, нарешті, сповідь та повернення.

Ця історія нагадує сентиментальний сюжет. Вона доводить, що справжніми є лише ті почуття, які долають усі перешкоди на шляху до щастя. Але не менш важливим у новелі є інший сюжет — психологічний. Він реалізується в уявному діалозі розлученої пари та в тих докорінних змінах, що відбулися в душах закоханих і сприяли їхньому примиренню.

Конфлікт між «розумом» і «серцем» (образ Хоми-Массіно)

Підзаголовок «Із записок відлюдька» не лише вказує на організацію оповіді (записки, особистий щоденник), але й попередньо характеризує героя, відносить його до певного людського типу.

Його філософія не надто мудра: «Жити для себе самого, з самим собою, самому в собі!». Задля заробітку він ходить на службу, але вдома — його справжній світ і його «поезія життя». Навіть щоденному побуту герой надав естетичної досконалості. Музика, книги, мистецтво — це комфортний урівноважений і раціонально впорядкований світ самотника. Однак він не завжди був таким. Три роки тому герой, людина дуже розсудлива й раціональна, навіть був закохався.

Розчарування в коханні перетворило його на відлюдька і скептика. Для нього краще лишатися самому, ніж іще раз пережити щось подібне. Одержавши листа, він від початку налаштований недовіркою і скептично до колишньої коханої: «Говори собі, пиши собі!». Його розум опирається спогадам про давнє кохання. Та все не так із серцем і душею.

Автор у деталях відтворює суперечливі внутрішні стани героя. Наприклад, Массіно читає

листа й не хоче визнати свого хвилювання, але тіло підказує інше: «...руки тремтять — невже серце не забуло її?». Мимоволі оживають спогади про дочку лісника Марію, яка стала його Манюсею. Це вона «перехрестила» його з українського Хоми на італійського Томассо. Потім називала його Томасіно і зрештою скоротила це ім'я до Массіно. Так і тепер у листі звертається: «Не сердься на мене, мій Массіно, не сердься на мене!».

Лист навіює роздуми про останню зустріч із коханою. Массіно не забув тієї розмови. Тепер він усвідомлює, що дівчина чекала на щире освідчення, та він, розсудливий скептик, цього не зрозумів: «О, я дурень! О, я засліплений егоїст! Естетик убив у мені живого чоловіка...».

Письменник розкриває складний психологічний конфлікт у душі свого героя: між «естетиком» і «живим чоловіком». Його розум таки відступив перед голосом серця. Почуття зрештою зруйнувало захисну стіну, яку Массіно роками вибудовував між собою і світом: «Де мої естетичні принципи? Де моє тихе задоволення? Пропало, пропало все!».

Образ героїні

Чому автор не звинувачує свою героїню? Адже є за що: злегковажила коханням та спричинила смерть батька, який після втечі дочки пішов із життя. Героїню докорінно змінив її страдницький досвід, навчив по-справжньому цінувати близьких людей. Тому в листі вона благає Массіно не засуджувати, а вислухати і зрозуміти.

Образ Марії-Манюсі найбільш повно виявляється у її емоційній сповіді. У листі до коханого вона пояснює, чому саме вони розійшлися: «Не я кинула тебе, а ти не зумів удержати мене».

Розповідь Марії-Манюсі про втечу й поневіряння після неї доволі стисла, майже пунктирна.

Чоловіки, з якими її зводила доля, зображені схематично. Вони не лишили жодного сліду в її серці. Це все другорядні персонажі, а деякі з них просто епізодичні.

У своїй сповіді героїня розповідає й про спроби самогубства, пише про страх, зневіру й байдужість до життя. Здається, лише спогади про кохання надавали їй сил у скрутні часи й живили її надію на повернення.

Автор утримався від прямих оцінок своєї героїні. А чи потрібні в цьому випадку однозначні авторські характеристики й оцінки?

Засоби художнього увиразнення

У новелі надмір емоцій, і це не дивно, бо мова йде про кохання. Для розкриття любовної теми автор використав форму щоденника та листа-сповіді. Це допомогло досягти ефекту щирості й інтимності у викладі основних етапів

любовної драми. До того ж вдало дібрані художні деталі дещо урізноманітнили емоційний зміст твору.

Художня деталь — це зображена у творі подробиця, наділена особливим змістом. Вона

означає значно більше, ніж проста життєва реальність. Художня деталь здатна уточнювати задум автора, увиразнювати психологічну характеристику персонажа, упливати на емоційну специфіку твору.

У новелі таких деталей чимало. Найпомітніша — крило птаха, яке додала до свого послання героїня. Листа ще не прочитано, а герой уже знає, від кого він надійшов. Сойчине крило має й символічне значення. Адже героїня не випадково зберегла пташині крила. Одне вона надіслала своєму коханому: *«Здається мені, що се летить до тебе половина моєї душі. А як одна половина залетить, то від твоєї душі буде залежати, чи прилетить і друга. Коли в твоєму серці є ще хоч іскра любові до мене, хоч крапельночка бажання — побачити мене, то се буде та сила, яка притягне й друге крило, другу половину моєї душі до тебе»*.

Ще одна деталь — сукня, у якій була героїня під час останнього побачення з Массіно. Одягнувши її знову, Марія дає зрозуміти, що тривала розлука не змінила її почуттів.

До важливих деталей належать і сльози героя: вони віддзеркалюють його внутрішній конфлікт — боротьбу «живого чоловіка» з розчарованим скептиком. Так, дочитавши листа, він спершу промовляє *«глупа, романтична дівчина*

■ Сойки
(Джон Гулд, 1862)

повидумувала...», а потім зауважує: «А я сиджу над сим листом і весь замочив його сльозами».

Такі художні деталі увиразнюють психологічні портрети закоханих героїв та посилюють загальну мелодраматичну тональність новели І. Франка.

Читацький практикум

Прочитайте уривки твору. Виконайте завдання.

Сойчине крило

Із записок відлюдька

Новела

(Уривки)

Завтра Новий рік і zarazом сорокові роковини моїх уродин. Подвійний празник. А бодай подвійний пам'ятковий день. І я надумав стрітити його незвичайно, празнично.

Ха, ха, ха! Празнично! Що таке празничне стрічання Нового року? Шумне товариство, молоді жіночі голоси, мов срібні дзвоники. Старші панове гудуть, мов дуби в теплому вітрі. Світло салону. Звуки фортеп'яна. Хор, пісні, сола... Декламація, брава, оплески. Жарти. «Кришталева чаша, срібная криш...» Наближається північ. Починає бити дванадцята.

Всі підносять чарки, вихиляють душком, а батько родини кидає свою додолу. Нехай так пропадає всяка турбота! Бреннь! І раптом гаснуть світла. Всі запирають у собі дух. Бам... бам... бам... Числять до дванадцяти. Най жие Новий рік! Най сяє нове щастя! Світла! Музика. Пісні. Нові чарки, нові тости. Поцілуї. Радість і стиски рук... Діти, діти!

Та що балакати! І я там був, мід-пиво пив. І я колись стрічав отак сю врочисту хвилю, сміявся і радувався назустріч тій примані, що зветься Новим роком. І до мене простягалися

теплі руки, сміялися блискучі очі, шептали солодкі слова не одні малинові уста. І я вірив, мріяв, любив. Тонув душею в рожевім тумані, будував золоті замки на вітрі, вважав окрасою життя те, що було лише конвенціональною брехнею...

Минулося. Сороковий рік життя, так як і тридцять дев'ятий, і тридцять восьмий, починали зовсім інакше. Відлюдьком, самотником. Та сим разом поспробую празничніше, краще, гармонійніше розпочати його, як двох попередніх років.

Поперед усього до чорта меланхолію!

Двох попередніх років я ще був новачком у твердій школі самоти. Ще не порвав усіх ниток з минулим і теперішнім. Ще щось тягло мене кудись. У душі ще не вмерла була та мала дитинка, що плаче до мами. Тепер се вже скінчилося. Давні рахунки замкнені, давні рани загоєні. Де колись хвилювало та бушувало, тепер тихо та гладко.

Сьогоднішній празник буде zarazом перший тріумф мого нового світогляду, нової життєвої норми. А ся норма — старе Горацієве: *Aequam sruare mentem!*¹

Без оптимізму, без зайвих надій, бо оптимізм — се признак дитячої наївності, що бачить у житті те, чого нема, і надіється того, чого життя не може дати.

Без песимізму, бо песимізм — се признак хоробливої малодушності, се *testimonium paupertatis*², яке сам собі виставляє чоловік.

Без зайвої байдужості і без зайвого ентузіазму! Без зайвого завзяття та жорстокості в життєвій боротьбі, але й без недбальства та слямазарності. У всьому розумно, оглядно, помірковано і поперед усього спокійно, спокійно, як годиться сорокалітньому мужеві.

Дурень, хто на порозі сорокового року життя не пізнав ціни життя, не зробився артистом життя!

Я пройшов важку школу і, здається, навчився в ній дечого. Я погубив багато цвітів по життєвій дорозі, похоронив багато ілюзій та охоронив коштовний плід і виніс його зі всіх катастроф, як Камоєнс свою епопею з кораблекрушення, а се, власне, ту вмілість жити і насолоджуватися життям.

Жити для себе самого, з самим собою, самому в собі!

Життя — се мій скарб, мій власний, одинокий, якого найменшої частинки, одної мінутки не гідні заплатити мені всі скарби світу. Ніхто не має права жадати від мене найменшої жертви з того скарбу, так, як я не жадаю такої жертви ні від кого.

Суспільність, держава, народ! Усе се подвійні кайдани. Один ланцюг укований із твердого заліза — насилля, а другий паралельний із ним, виплетений із м'якої павутини — конвенціональної брехні. Один в'яже тіло, другий душу, а оба з одною метою — опутати, прикрутити, обезличити і упідлити високий, вольний витвір природи — людську одиницю.

Живе, реально живе, працює, думає, терпить і бореться, паде й тріумфує тільки одиниця. І моя скромна одиниця доходить до того, щоб тріумфувати по многих і болючих упадках. Тріумфувати не шумно, со тимпани і органи, щоб шарпати слухи ворогів і будити зависть зазидуючих. Се тріумф дикунів, негідний освіченого чоловіка. Мій тріумф тихий і ясний, як погідний літній вечір. Мій тріумф не має ворогів і не будить нічиєї зависті. Та він правдивий, глибокий і тривкий. Він не моментальний, не вислід шаленої боротьби і зусилля. Се моє щоденне життя, але піднесене до другого ступеня, осяяне подвійним сонцем, напоєне красою і гармонією.

Я витворив собі оте життя як нездобуту твердиню, в якій живу й паную, з якої маю широкий вигляд на весь світ та яка, проте, не стоїть нікому на заваді, не дразнить нікого своїм видом і не манить нікого до облоги. Ся твердиня побудована в моїй душі.

Світові бурі, потреби, пристрасті, мов щось далеке і постороннє, шумлять наді мною, не доходячи до моєї твердині. Я даю тому зверхньому світові свою данину, посвячую йому частину свого життя в заміну за ті матеріальні і духовні добра, що потрібні мені для піддержання свого внутрішнього життя. Я працюю в однім бюро, зайнятий працею, що напружує мій розум, але не торкає серця. Я поводжуся зі своїми зверхниками і товаришами по бюро та іншими знайомими чемно, навіть дружньо, але здержано. Всі вони поважають мене, але ніхто з них не має доступу до мого «святая святих», нікому я не відкриваю

¹ Зберегти рівновагу духу! (Лат.)

² Свідectво вбожества. (Лат.)

своїї душі, та й, сказати по правді, ніхто з них не виявляє надмірної охоти заглядати в мою душу. Таких надмірно цікавих я вмію швидко висунути поза клямру своєї знайомості.

І ніхто з тих, що кланяються мені на вулиці, стискають мою руку в каварні, радяться зо мною в бюрі, ані не догадується, що у мене поза тим конвенціональним, шаблоновим життям є своє, інше, окреме. Ніхто не підозріває в тім сухім формалісті та реалісті духового сибарита, артиста, що плекає одну штуку для штуки — вмілість жити.

Ось тут, у тім затишнім кабінеті, обставленим хоч і не багато, та по моїй уподобі, я сам свій пан. Тут світ і поезія мого життя. Тут я можу бути раз дитиною, другий раз героєм, а все самим собою. Зо стін глядять на мене артистично виконані портрети великих майстрів у штуці життя: Гете, Емерсона, Рескіна. На полицках стоять мої улюблені книги в гарних оправах. На постаменті в кутику мармурова подоби́зна старинної статуї хлопчика, що витягає собі терен із ноги, а скрізь по столиках цвіти — хризантеми, мої улюблені хризантеми різних кольорів і різних відмін. А на бюрку розложена тека з моїм дневником. А обік бюрка столик, застелений, уквітчаний — їй-богу, сьогодні не лише листки барвінку, але й сині його квітки! Штукар мій Івась, се він таку несподіванку придумав для мене. Знає, що я в тім пункті забобонний, вірю, що цвіт барвінку на Новий рік приносить щастя.

Вірю — або не вірю, а так собі. Приємно колисатися в такій надії, мов у гамаці.

А на столику вся холодна кухня. І яблука, і помаранчі, і фіги. І кілька бутельок вина. Самі добірні марки. І два келишки! Ха, ха, ха! Збиточник Івась! Думав, що й вона буде! Що без неї й празник не празник і Новий рік не Новий рік. Помилився, хлопче! Минулося моє гречане. Тепер «вона» вже не манить мене до себе, хоч би й яка була. Попробуємо обійтися без неї. І думаю, що моя радість буде не менша, та в усякім разі глибша, чистіша, як би була з нею. А то хто її вгадає! Здається, й гарна дівчина, і говориш із нею, як із другом, а тут на тобі, з її рожевих усток вилетить якесь брутальне слово, якийсь цинічний натяк або й те ні, а по її лиці мигне якась тінь, щось таке погане, огидливе, і попусує тобі весь вечір, прожене всю радість, розвіє всю поезію.

Від часу моєї останньої романтичної історії, тої там, у лісничівці, перед трьома роками, на мене не раз знаходить дивне чуття. Коли до мене сміється, зо мною говорить, залицяється молода дівчина, особливо брунетка, мені все здається, що шкіра, і м'ясо, і нерви на її лиці робляться прозорчасті і до мене вишкіряє зуби страшна труп'яча голова. Іноді в такій хвилі мене всього обдасть морозом. Чи се знак, що я старіюся, чи, може, щось інше?

Та гов! Який-то денний порядок нинішнього вечора я уложив собі? На такі празничні вечори я все укладаю собі наперед денний порядок, з тою, одначе, умовою, що вільно мені зовсім не держатися його. <...>

Перша точка: Россінієва увертюра до «Вільгельма Телля», виконана на фісгармонії. Моя улюблена композиція — вводить мене звичайно в поважний та при тім бадьорий настрій. Потім оглянемо хризантеми, обнюхаємо геліотропи та туберози в салоні — вони, бідні, давно ждуть мене і сьогодні, як навмисно, порозцвіталися в повній красі. Потім вип'ємо й закусимо. Потім прочитаємо новий номер «Nene deutsche Rundschau», а властиво Уальдову статтю про Христа — що то такий майстер стилю і такий хоробливо-новочасний чоловік сказав нового на сю тему? Потім — ах, а яка тепер година?

Сьома! Ну, до дванадцятої на все се буде час. Іще переглянемо свіжі ілюстрації — і «Jugend», і «Liberum veto», і «Артистичний вісник». Дбають добрі люди за нас, грішних, щоб ми не нудьгували. <...>

Отже, потім почне бити дванадцята година, і тоді...

Дзінь-дзінь-дзінь!

А се що? Дзвінок у передпокою? В сю пору? До мене хтось? Се не може бути! Ну, розуміється, нікого не приймаю. Хто має право сьогодні вдиратися до мене, і заколючувати мені мій порядок, і позбавляти мене моїх тихих, чесно зароблених і без нічиєї кривди осягнених радощів?

Тихі кроки в салоні.

— Се ти, Йвасю?

— Я.

— А хто там дзвонив?

— Листонос. Лист до пана радника.

— До мене?

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Напередодні якого свята відбуваються події новели? Як герой ставиться до цього свята?
2. Герой зазначає, що це свято — «перший тріумф мого нового світогляду». Викладіть основні положення світогляду героя. З якими положеннями його життєвої філософії ви могли б погодитися? Які положення «нового світогляду» викликають у вас заперечення?
- 3. У «денному порядку нинішнього вечора» героя є місце для читання «Уальдової статті» про Христа. Поміркуйте, чому І. Франко згадує автора роману «Портрет Доріана Грея». Чи є щось спільне між героєм Уайльда і героєм І. Франка? Аргументуйте свою думку. Поміркуйте: «стаття про Христа» — подробиця чи художня деталь? Обґрунтуйте свої міркування.

* * *

Ось він у мене в руках, той лист. Не лист, а чималий пакет. Адресований недоладно. Моє ім'я і прізвище — і Львів. Щастя, що нема нікого другого, що називався б так само, як я. А правда, і «др» напереді. А проте видно, що пише хтось...

Та що се? Марка російська і штемпель Порт-Артур! Із Порт-Артура? Се що за диво? Хто там, у Порт-Артурі, може мати інтерес до мене? Кому там, у Порт-Артурі, цікаво доносити мені щось? А може, то не до мене? Може, яка помилка? Може, всередині є друга коверта і лист призначений для передачі комусь іншому?

Розкрити коверту і переконатися — се була би найпростіша річ. Та ні. Нехай іще хвилюку полежить. Ось тут передо мною. Запечатаний лист на твоє ім'я, з невідомого місця, писаний невідомою тобі рукою, — се все-таки якась тайна, містерія, загадка. Люблю такі містерії, бо моє життя тепер не має ніяких. Моє життя — як проста, широка, вигідна, гарними деревами висаджена алея, що веде...

Тьфу! Що се я? З якої речі буду сьогодні згадувати про те, що лишається на кінці тої алеї, на кінці кожної життєвої дороги, чи вона проста алея, чи крута, камениста та вибоїста стежка? Лишімо се, воно нас не мине, а самохить літати туди нема ніякої потреби.

Але лист! Що в ньому може бути так багато напакковано? Кореспонденція до газети, чи дневник якогось полководця, чи якісь урядові донесення, чи розпорядок остатньої волі якого землячка, загнаного долею аж на край світу та застуканого там війною?

Адресовано, очевидно, жіночою рукою, але се не значить нічого. Такі жіночі адреси криють не раз дуже мужеські інтереси.

Щось тверде всередині. За грубістю верств паперу годі домагатися, що воно таке. Ключик не ключик, монета не монета... ну, відчинимо та й побачимо.

Де ножиці? А може, не відчиняти? Може, сей лист, що тепер лежить іще так спокійно і лише принадний своєю таємницею, по відчиненні стратить увесь свій чар, зробиться коробою Пандори, з якої поповзуть гадюки, що затруять моє життя, знівечать мою твердиню, а щонайменше збентежать і розворушать моє нинішнє свято? Адже такий здоровий пакет паперу — то, певно, не голий папір. Скільки там слів написано! І подумай собі, що іноді досить одного слова, щоб убити чоловіка, щоб навіки або на довгі літа зробити його нещасливим!

Я здавна боюся всяких листів і сам не пишу їх, хіба дуже рідко, в урядових або ділових справах. Кожний лист — се бомба. Може показатися іноді, що се шоколадова бомба, але з верхнього вигляду ніхто не може пізнати, чи та бомба не наладована мелінітом і чи не розірве тебе в найближчі хвили.

Моя рука тремтить! Якесь холодне чуття пробіга по всьому тілі...

Стій! Се нехибний знак, що лист має якийсь фатальний зміст. Стій! Не руш його! Якби я тепер узяв і, не розпечатавши, кинув його в огонь? Він згорів би і поніс би всі свої тайники в безмірний простір, назад туди, відки прийшов. А я лишився б з утаєним у душі почуттям іще одної нерозв'язаної

загадки — та й годі. Нерозв'язана загадка цікавить, навіває жаль або тугу — все те приємні почуття. Розв'язана може зранити або вбити. <...>

Так і є! Се якийсь фатальний лист! Без виразного наказу моєї волі, якимось механічним відрухом рука відчинила його. Тонесенький пасочок з краю відкритий. Загадка відкрита — і коли у тебе є ще який арсенал оружжя против мене, доле, коли ти якраз сьогодні, перед Новим роком, із другого кінця світу, з далекого Порт-Артура, навела ворожі батареї на мене, то стріляй! Поборемося!

Лист відчинений!

* * *

Лист. Не ждана кореспонденція. Нема окремої коверти і ніякої передачі. Значить — до мене. Хто се може писати? Датовано з Порт-Артура в вересні, — якраз чверть року пройшло. Міг би сей пакетик оповісти дещо, як то йому було перебиратися через японську оболугу. Але хто пише?

Підпис: «Твоя Сойка». Що се значить? Ніякої Сойки — Боже мій! І сойчине крило в листі!.. Та невже би? Невже вона, та, яку

я від трьох літ споминаю між помершими? Та, якої нагле і загадкове щезнення ввігнало в гріб її батька, а мене випхнуло з кипучої течії громадської праці і загнало в отсю тиху, відлюдну пристань? Вона в остатніх днях нашого товаришування любила називати себе сойкою і все дразнила мене тою сойкою, що гніздилася перед моїм вікном, поки вона не вбила її. Невже се з тої самої сойки крило?..

Мої руки тремтять ще дужче, як уперед. У грудях ще більший неспокій, голова крутиться. Чого ти, дурне серце? Що тобі? Невже ти не оплакало, не похоронило її? Невже одна поява отих кількох аркушів, записаних її рукою, одного засушеного крильця давно вбитої пташини може вивести тебе з рівноваги?

А втім — є ще рада. В огонь з отсим листом! Від покійників кореспонденцій не приймаю.

Дурню, дурню! Мелеш язиком таке, чого не можеш сповнити! Хіба ти здобувся б на те, щоб тепер, зараз спалити сей лист, її писання, не прочитавши його?

Фаталізм! Лист прочитаю, хоч би моє серце мало тріснути з гніву, з жалю чи з обурення.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. На вашу думку, чому герой вагається — відкривати конверт чи ні?
2. Яке враження справив на героя підпис адресантки та її подарунок? Поміркуйте, чим може бути викликаний такий стан героя. Аргументуйте свою гіпотезу.

* * *

«Чи тямиш мене?

Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Тямиш мій сміх? Ти колись любив його слухати. Чув його здалека і приходив до мене. Чи чуєш його тепер через океани, та степи, та гори? Чи тремтить він у твоїм вусі разом з шумом вітру? Чи мерехтить разом із промінням заходового сонця? Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Чи тямиш мене?

Тямиш ту весну з її пурпуровими сходами сонця, з її теплом і ясністю, з її бурями, мов сварки закоханих, з її громами, мов крики любих дітей, що пустують у широких покоях? Се я була.

Тямиш той ліс із його полянами і гущавинами, з його стежками й лініями, з його

зрубамі та хащами, де стояли високі квітки з тужливо похиленими головками, де до сонця грали тисячі сверщків, а в повітрі бриніли мільйони мушок, а в затишках гніздилися рої співучих пташок, а по полянах паслися ясноокі серни, а скрізь розлита була велична гармонія, і життя йшло рівним могутнім ритмом, що передавався душам людським? Тямиш той ліс, мій рідний ліс, якого нема другого в світі? Се не був ліс, се я була.

Чи тямиш мене?

Тямиш ту лісничівку в самій середині того лісу? До неї сходилися всі лісові дороги, як артерії до сонця, а з неї виходив лад, і порядок, і сильна воля на всі окраїни лісу. А в ній кублилося тихе, відлюдне життя старого батька і молодої дівчини. Лунали голосні, різкі,

з золотого серця пливучі мужеські слова і ще голосніші, дзвінкіші сміхи і співи дівчини-пес-тійки. Тямиш її? Се я була.

Чи тямиш мене?

Тямиш ту поляну, де ми уперве здибалися? Я була в зеленій стрілецькій куртці, з лефošівкою через плече, з готуром¹ свіжо застріленим у торбі, з свиставкою в губах. Тямиш, як ти витріщив на мене очі, побачивши мене? А я розреготалася, побачивши твоє зачудування. А ти був у простій блузі, підперезаний ремнем, блідий іще від недавно відсидженої тюрми, з утомленим, помарнілим лицем, з крисатим капелюхом, насуненим на чоло. А почувши мій регіт, ти стрепенувся нараз, і зняв капелюх, і наблизився, і почав звинятися, що без дозволу ходиш по лісі, але тобі веліли лікарі... а ти тільки що вчора приїхав... і власне мав намір представитися таткові... і пригадуєш собі мене ще маленькою панночкою... і тямиш мою маму... і вибачайте, що на перший ваш вид так зачудувався... і не сподівався застати вас таким Німродом. А я подала тобі руку, і ти поцілував її, і я чула, як твої уста під чорними вусами тремтіли і горіли, і гадала, що се у тебе гарячка, і просила тебе провести мене додому... а ти запитав, що я застрілила, і я показала тобі готура, і ти здивувався, відки тут узявся готур, і заявив, що ти прожив у тім лісі всю свою молодість, і ночував тут не раз з кіньми, і вештався скрізь по лісі ранками й вечорами і ніколи не видав ані не чував готура. А я сміючися сказала, що се задля мене завелися тут готури, зваблені моїм сміхом і моїм свистом, і що я чарівниця і прошу тебе берегтися мене. Ха, ха, ха! Пригадуєш тепер? Се я була!

О, я знаю, що ти тямиш мене! Мусиш тямити! Неможливо, щоб ти забув мене! Я ж сконцентрувала всю силу своєї волі, весь огонь своєї пристрасті, всі чари своєї душі й тіла, щоб навіки, незатертими буквами вписатися в твою тямку. Як добрий режисер, я брала до помочі все, що було під рукою: сонце й ліс, пурпури сходу, чари полудня і меланхолію вечора. Оповідання батька і шум лісу. Рев бурі і тихі шептіння дружньої розмови. Все, все те була штафажа, були декорації для моєї ролі, яку я хотіла відіграти перед тобою, щоб

лишити в твоїй душі незатерте, незабутнє, високоартистичне вражіння, таке вражіння, де ілюзія ані на волосок не різнилася від найпоетичнішої дійсності. Ха, ха, ха, пане артисте, вдячний ти мені за мою роллю?»

Годі читати! Сього занадто!

Чи ти ворона, що дереш горло своїм ненастанним: «чи тямиш? чи тямиш?» І сама знаєш, що тямлю. Та, мабуть, не знаєш, як тямлю. Гарнесенько зібрав усі спомини, як кісточки зі спаленого покійника, зложив їх у штучно точену урну з карнеолу і поставив далеко в куток свого серця. Нехай стоїть, нехай буде як оздоба, а не як завада в житті.

А ти з далекого краю простягаєш свою демонську руку, підіймаєш свій воронячий голос і витягаєш ту урну з глибокого закутка душі, відчиняєш і перебираєш кісточку за кісточкою, одіваєш її м'ясом і шкірою, наливаєш кров'ю і соками і надихаєш своїм огняним, демонським духом. І ще й регочешся, мов упирця, і показуєш мені ті постаті, і верещиш при кожній своє ненависне: «Чи тямиш мене? Се я була!»

Женцино, демоне! Чого тобі треба від мене? Чого ти завзялася мучити мене? Чи я в своїм житті зробив тобі яке лихо? Я віддав тобі все, що було найкраще в моїй душі, без домішки хоч би атоміка низького, підлого, брудного, а ти погралася моїми святощами і кинула їх у болото. Я вірив у тебе, як у себе самого, а ти кажеш, що лише роллю грала передо мною. Я вкладав усе своє життя, всю свою душу в кожній свій погляд, у кожне своє слово до тебе, а ти хотіла лишити мені лише незабутнє артистичне вражіння!

Женцино, комедіантко, прокляття на тебе! Всі твої слова, і сміхи, і сльози — все комедія, все роля, все ошука!

Та годі! Я тепер expertus Robertus².

Тепер ти дармо граєш передо мною свою роллю, бо я знаю, яка її ціна й яка її вартість. Тепер я міцніше узброєний на твої стріли. Тепер я й сам сиджу за естетичними заборолами, що, мов шліфована сталь, відкидають від себе всі кулі та гранати фальшивих слів, і сліз, і сміхів.

Говори собі, пиши собі, що хочеш! Я тепер дивлюсь на все оком естетика, розпізнаю

¹ Готур (діалект.) — глухар.

² Досвідчений Роберт. (Лат.)

■ Дівчина в червоному капелюсі
(Олександр Мурашко, 1902)

■ Жіночий портрет
(Ян Ціонглінський, 1901)

кожний момент фальшивої гри. І де ти сміятимешся, я байдужно здвигну раменами. І де ти плакатимеш, я засміюся і скажу: «Ні, дитино! Се не так! Тут іще того й того треба

до досягнення повної ілюзії». І де ти впадеш у пафос, там я скривлю уста і скажу: «Тфі, се вже зовсім злий смак!»

Говори собі! Пиши собі! А я почитаю далі.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Яке враження справляє на вас героїня новели? Якою ви її уявляєте?
2. Чому героїня переконана, що герой мусить її пам'ятати?
3. Як ви вважаєте, чи могла б ця героїня дотримуватися принципів життєвої філософії головного героя?
4. Поміркуйте, чому героїня порівнює себе з режисером, а героя — з актором.
5. Яким постає герой у цьому фрагменті?
6. Подумки звертаючися до героїні, герой називає її то комедіанткою, то демоном. На вашу думку, які почуття охоплюють героя? Аргументуйте свої міркування.

* * *

«Не сердься на мене, мій Массіно, не сердься на мене!

Тямиш, як я з руського Хоми перехрестила тебе на італійського Томассо, а сього здрібнила на Томассіно, а сього вкоротила

на Массіно? І як ти тоді сердився на мене за те, що я протягом одної години, між трьома серіями поцілуїв і пестошів, тричі перехрестила тебе?

Ти все сердився на мене. Твоя любов виявлялася головню сердитістю. Була немов

мимовільна, силувана концесія для твоєї пророцької чи апостольської гідності.

Ха, ха, ха! Тямиш, яким пророком і апостолом я пізнала тебе? Як ти не говорив, а благовістив, не кланявся, а снисходив? І се дразнило мене. І я нищечком постановила собі стягти тебе з п'єдесталу — іронією, кпинами, сміхом, жартами. А коли ці способи не помагали, бо в тебе в душі були заборолі перебутого терпіння, то я пустила в діло інші способи — сердечність, щирість і, нарешті, остатній, найсильніший — свою любов. І ти не міг опертися їй, і я побідила. А ти, почувавши свою безсильність супроти мене, супроти того людського, мужеського, що було в твоїй натурі, — сердився на мене, на себе самого, бурчав — і плив за течією. Тямиш се все, Массіно мій?

А проте не сердься, навіть тепер не сердься, коли нас розлучили отсі три роки небачення. Не докоряй мені комедіанством! Не докоряй тим, що я грала роллю перед тобою! Хіба ж я могла інакше?

Ти любиш цвіти? А приглядався ти їм коли уважно? Пробував вникнути в їх душу, в їх психологію? Ти вчений, вдумливий чоловік, ти повинен би частенько робити се.

Хіба ж ти не знаєш, що цвіт — се кокотерія рости, що всі оті рожі, геліотропи, хризантеми та туберози те тільки й роблять, що кокетують, грають ролю, б'ють на ефект — а все в одній цілі. Ти знаєш у якій. <...> Вдумайся в їх психологію, Массіно, і докори їм, вони грають ролю, що кокетують, що виставляють себе в фальшивій красоті. Хіба ж вони можуть інакше?

Хіба ж жінщини можуть інакше? Те, що вам, твердішим, тупішим, видається кокотерією, комедією, се у них найінтимніший, несвідомий вияв їх натури, се у них таке просте, і конечно, і неминуче, як дихання легкими і ходження ногами.

Не сердься на мене, Массіно мій! Я не винувата, що ти в моїм житті був тим палким сонцем, яке змушує квітку розвинути, і розпуститися, і відкрити свою чашечку, і розлити свої найкоштовніші пахощі.

І признайся одверто, перед самим собою, чи ти тоді не був щасливий? Чи я не була квітчастим оазисом у твоїм житті? Чи ти в нашій лісничівці не пережив найкращого літа, яке взагалі випало тобі на долю на твоїм віці?

Ти сам говорив мені се тоді. А тепер, по трьох роках розлуки, що скажеш?

Чи осмілишся проклясти те літо за те тільки, що воно минуло? А ти ж як хотів? Щоб одно лише твоє щастя зробило виїмок із усього на світі і не минуло ніколи?

Чи осмілишся кинути каменем на мене за те, що я покинула тебе? Гай, гай, Массіно, в такому разі камінь упав би на тебе самого. Не я покинула тебе, а ти не зумів удержати мене. От що, небоже! Ти мав часу шість місяців і не зробив нічогосінько для того. Хіба ж я тому винна, що інший за шість неділь упорався зо мною краще?

Се я, Массіно, я мала би право нарікати на тебе, проклясти тебе. Адже признайся по щирості перед собою самим: ти не вірив у мене, в мою щирість, у мою любов. Ти приймав мої пестоці, всі вияви мого розбурханого молодого чуття з пасивністю сибарита — нехай і так, що ніжно, вдячно, але не виходячи з-поза заборолі свого успокою, свого егоїзму. І я відчула се. Як мене боліло те, того ти не знав і не відчуєш ніколи, ти, поганий егоїсте й сибарите! Але маєш за се кару! Я покарала тебе, і, коли у тебе є хоч шматочок людського серця в грудях, ти мусив відчути ту кару і мусиш іще не так, не так відчути її!

Та проте, Массіно, не сердься на мене! Я, караючи тебе, потерпіла сто, тисячу разів дужче, як ти, і за моє терпіння...»

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Фрагмент починається згадкою про те, як героїня тричі змінила ім'я героя. Пригадайте його справжнє ім'я. Який фразеологізм пов'язаний із цим іменем? Що він означає? Які нові імена дістав герой? Скориставшись пошуковою системою мережі Інтернет, з'ясуйте значення імен героя. Якого символічного змісту набувають ці зміни?
2. У чому героїня звинувачує героя? Як ви розумієте її слова: «Не я покинула тебе, а ти не зумів удержати мене»?

«Посилаю тобі сойчине крило. Тямиш ту сойку, що гніздилася на смереці перед самим вікном тої лісової хати, в якій ти проводив літо?

З моєї намови. Я хотіла мати тебе близько себе.

Я щоранку зі стрільбою на плечі прибігала до твоєї хати, щоб сказати тобі добрий день крізь вікно. І щоранку ота сойка, що гніздилася на смереці проти самого вікна, своїм скрекотом упереджала тебе про мій прихід.

Я зразу полюбила її. Вона була немов моя повірниця, моя служка. Задля неї я щадила весь сойчиний рід у лісі, бо боялася, щоб, стріляючи, не застрелити її.

Тямиш, як ми не раз обнявшись перед хатою сиділи мовчки, в щасливім забутті, і дивилися на спокійне порання сеї сойки в гнізді? Як вона, вичистивши гніздо, сідала в ньому і тихими розумними очима цікаво дивилася на нас, презабавно зазираючи понад краєчок гнізда та повертаючи головку? Її очі мали якийсь магічний вплив на тебе. В таких хвилях ти цілував палкіше, пригортав мене до серця сильніше, і з твоїх уст лилися слова, що були для мене мов роса для зв'яленої квітки. В таких хвилях мені здавалося, що заглядаю в твою душу, а крізь неї в якийсь величний світ, повний чудес і невиданої пишноти.

А потім я почала ревнувати тебе до сеї сойки. Тихо, в глибині душі, я почувала глуху заздрість до неї. Мені здавалося, що ти не мене любив, а її. Її веселий скрекіт будив тебе щоранку; її тихе порання в гнізді оживлювало тебе; цікавий погляд її очей наповняв тебе чарами, окрилював твої слова. І я зненавиділа її, як свою суперницю.

Не смійся з мене, Массіно! Се правда. Я з часом дійшла до того, що голос сойки — не лише сеї, але всякої взагалі — псував мені гумор, робив мене злою і сердитою. Я чула, що не зможу терпіти її обік себе.

І я вбила її.

Одного ранку я прийшла вчасніше, як звичайно. Хотіла підійти так тихо, щоб ота ненависна сойка не почувала мене, щоб мій, а не її голос збудив тебе. Та ні! Ледве я наблизилася на яких п'ятдесят кроків до твоєї хати, ледве моя зелена сукня показалася на стежці серед сірих дубових пнів, а вже моя суперниця почувала мій прихід, побачила мене, вискочила

■ Пані в бузковому (Микола Фешин, 1908)

з гнізда і, скачучи по гілляці над самим твоїм вікном та злорадно — так мені бачилося — тріпочучи крильми, заверещала своїм хрипливим голосом:

— Кре, кре, кре, кре, кре!

І в тій хвилі я побачила, як ізсередини твоя рука відсуває вікно. Вона збудила тебе, а не я!

Ні, я не могла стерпіти сього! Я зайшла смерічками за вугол твоєї хати, підвела стрільбу до ока, і, поки навісна сойка все ще скрекотала, сидячи на гілці, я вицілила.

Гукнув вистріл, сипнуло вгору дрібненьке пір'я, і моя суперниця, ще тріпочучи крильми й лапками, мов грудка, скотилася вниз.

Ти вибіг з хати. Ти був увесь блідий. Побачивши мене, ти не всміхнувся, не простяг мені, як звичайно, обох рук, тільки з якимось докором у голосі запитав:

— Манюсю, а се що таке? Ти забила нашу сойку?

А в мене в хвилі вистрілу вже зайшла реакція в душі. Мої руки дрижали. Я вхопила мертву пташину і почала цілувати її закровавлену головку. Потім розплакалася.

Тямиш, як ти обтирав мені сойчину кров із уст, і поцілував мої уста, і вчитькував мене? А того-таки й не допитався, за що я забила сойку.

А на обід ми з'їли її смажену. І сміялися. Тямиш? Але я тоді вже знала, що нам не бути в парі, що та сойка — то наша розлучниця.

Я заховала її крильця, поклала їх між обложки і картки свого молитовника і не розставалася з ними ніколи. Отак зо мною заїхали вони аж сюди, до Порт-Артура.

А тепер посилаю тобі одно з них. Здається мені, що се летить до тебе половина моєї душі. А як одна половина залетить, то від твоєї душі буде залежати, чи прилетить і друга. Коли в твоїм серці є ще хоч іскра любові до мене, хоч крапельночка бажання — побачити мене, то се буде та сила, яка притягне й друге крило, другу половину моєї душі до тебе.

Лети ж, сойко, в далекий світ! До того, що любив слухати твого скрекоту, любив дивитися в твої очі! Затріпочи отсим крилом над його душею і роздуй те, що там тліє ще під попелом байдужності та розчарувань! Навій на нього солодкі мрії, любі спомини! Розворуш його серце, щоб забилося невимовною тугою, запали в його очах блискучі іскри, щоб горіли, як дорогі брильянти, і потім угаси їх слізьми, мов перлами та пишними кришталюми!

Та коли він, зворушений, запитає тебе: «А де ж ти бувала? А що ж ти чувала!» — то мовчи! мовчи!»

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Якого значення набуває образ сойки в цьому фрагменті?
2. Поміркуйте, чи добре героїня розуміє героя, його внутрішній світ. Обґрунтуйте свої міркування прикладами з тексту.

* * *

Впадаєте в сантиментальність, шановна пані! Вона шкодить вам. Поетичні вислови та слюзоточиві фрази не до лица вам.

Того писання ще груба пачка. Вже восьма вибила. Як воно все таке саме, то зачинає бути нудне. Не варто було й трудитися писати таку пустомельщину.

Все се, коли сказати вам по правді, панно Маню, ані крихти не зворушує мене. Бо все се слова, фразеологія. Правдивого чуття в тім нема, от що. А я занадто старий воробець, щоб дав зловити себе на полову.

Ваша історія з сойкою зовсім не до речі приточена. І містику якусь із тим крилом ви не до речі підпускаєте. Се малим дітям та старим пряхам до лица, а не нам із вами, панно Маню.

Почитаю ще трохи далі. Коли й там таке саме, то покину. Не буду дочитувати. Або лишу на завтра, або зараз кину в огонь. Не цікаво. А от валки повставляю до фонографа, послушаю Габрієля д'Аннунціо, або Дузе, або красуню Клео. Се буде зовсім інша забава, ніж нудне сантиментальне балакання тої авантюриці з Порт-Артура! Ну лише, що там далі пише?

* * *

«Я знаю, Массіно, ти не любиш сантиментальності. І тебе вже занудило отее балакання без змісту. І ти питаєш себе: чого вона хоче? Чого чіпляється? І чи довіку думає

натуркувати мені голову своїми катеринковими: чи тямиш? чи знаєш?»

* * *

Се чорт, не жєнщина! Завважую, що вона, пишучи се, немов душею розмовляла зо мною і, укладаючи свої фрази, рівночасно своїми ящірчачими очима слідила кождий рух моєї душі. Вєла зо мною нечутний діалог і зараз же відповідає на кождий заміт, що ворущиться в моїй душі.

Allen Respect!¹

Се також талант. Чи, може, яка інша сила? А може, лише привичка, віртуозівство? Ну, та читаймо далі, побачимо, чи вмє вона промовляти й іншим тоном, бо се, очевидно, заповідає її остатня рефлексія.

* * *

«Отже, почну щось інше. Почну таке, чого ти найменше надієшся.

Знаєш? Вертаю до тебе. Скоро тільки буду вільна, скоро покладу в могилу свого мужа, вертаю до тебе.

Не думай, що я без серця, що спекулюю на смерть свого мужа. О, ні, я вірна йому, так, як була вірна сімом його попередникам. Але йому не довго жити. В остатнім штурмі куля відірвала йому обі ноги, і тепер він лежить

¹ Повна пошана! (Нім.)

безнадійно хорий, лежить і конає отсе вже другий тиждень.

Я сиджу біля нього. Замість сестри милосердя. Дні й ночі пильную його. А в вільних хвилях пишу тобі отсей лист. Коли тоска занадто давить серце, я хоч на папері сміюся до тебе. Коли жорстока дійсність кліщами шарпає за душу, я нагадую своє минуле, свою молодість, своє щастя і тебе, невідлучно тебе, Массіно мій. <...>

Бачиш, яка я фантастка, романтичка. Ти сказав би: глупа сойка! Принаймні з цього погляду не змінилася за сих три роки, що ми не бачилися.

Микола Федорович застогнав. Спішу до нього!..»

* * *

«Ти віриш у силу сповіді?

Колись маленькою я була дуже побожна. Моя мама була побожна і мене виховувала в тім дусі. І я почувала дивну полекшу в молитві і дивну розкіш у сповіді.

Потім прийшла весела вільнодумна молодість. Батько був вільнодумець і своїми жартами, дотепами, а далі й доказами розвіяв мою дитячу віру.

А потім прийшла буря, що вхопила мене, мов листок, відірваний від гілки, і покотила далеко по світі, аж занесла сюди, на край світу. І весь сей час, хоч як мені не раз приводилося болюче, важко, страшно, я не молилася, не сповідалася. Не почувала потреби. Серце запеклося і не м'якло ані разу.

Аж тепер... Ніч. Тихо, ясно. Осінні пахощі ллються крізь відчинене вікно разом із теплом ночі. Далеко грає море, а по його хвилях танцюють роями дрібненькі світла та час від часу пересуваються величезні світляні стовпи — се рефлектори слідять, чи не підкрадається японець. Мій хорий спить важким, напівмертвим сном. Над ним плаче тінь його далекої матері. Я свободна. В тій самій кімнатці, відділена лише параваником від його ліжка, сиджу при світлі лампи і пишу. <...>

Почуваю потребу висповідатися. Поділитися з кимось усіми своїми пригодами, всіми своїми злочинами, всім своїм терпінням.

Массіно, любий мій, єдиний на світі, кого я правдиво і беззавітно любила і досі люблю, прошу тебе, слухай моєї сповіді!

Не прошу в тебе милосердя для себе. Не прошу в тебе розгрішення для своїх гріхів. Нічого не прошу, лише вислухай моєї сповіді. А потім суди або не суди мене, як знаєш!»

* * *

Femina — animal clericale¹.

Хто то сказав сю сентенцію?

І не помилився. Жінщина жиє чуттям і, як геліотроп до сонця, обертається все до тих, що вміють найліпше грати на струнах чуття. А се, розуміється, поперед усього чорні ряс.

Містерії, тайни, сакаменти — отее їх життєвий елемент. Се невідхильна потреба їх природи.

Коли б у всіх людей не було віри в чуда, жінщини витворили б її.

Чи ж не з жінчиною трапилося перше чудо? До неї заговорив вуж.

Коли б не було церкви з сакаментами, жінщини витворили б її. Недаром у первіснім християнстві роля жінчини така визначна, як не була в первопочинах жадної іншої релігії.

Коли суспільність почне емансипуватися від клерикалізму, жінщини силою своєї чутливої вдачі знов затьагнуть її в сутінь сповідальниці. Недаром дочки Дюма, виховані в атеїзмі, в старшій віці повступали до монастиря.

Які дурні наші поступовці та радикали, що декламують на тему конечності рівноправності та рівнопросвітності жінчин з мужчинами! Як коли би се було можливе! Як коли би се було потрібне! Як коли би се було комусь на щось пожиточне!

Дай їм сьогодні рівноправність у державі, вони зробляться незламною опорою всіх реакційних, назадницьких, клерикальних та бюрократичних напрямів.

Дай їм рівноправність, коли для них усяка просвіта, всяка наука — се тільки окремиї рід туалети, спорт, спосіб приманити спеціального рода женихів.

Певно, бувають виїмки. Виїмкам усяка свобода. Але тягти весь загаль жіноцтва, особливо того ситого, та вбраного, та випарфумованого, до вищої науки — се цілковита страта часу й засобів.

Ну, та годі! Що се я в антифемінізм забігаю? Нехай би почули се наші фанатики

¹ Жінка — клерикальна істота. (Лат.)

поступовства, то то би мені було! Чоловік найменше розуміє жарту в таких речах, які найменше розуміє.

А ми все-таки послухаймо сповіді нашої сойки з Порт-Артура!

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Схарактеризуйте емоційний фон двох останніх фрагментів. Поміркуйте, чому після палкого зізнання в коханні й прохання вислухати сповідь, герой розмірковує про емансипацію, релігію.
2. Які погляди на жіноцтво та його роль у суспільстві висловлює герой? Чи згодні ви з ними?

«Ах, та сцена, та сцена, остатня сцена нашого спільного побуту!

Тямиш її, Массіно? У мене вона досі мов жива в пам'яті.

Татко від'їхав до Львова і мав вернути пізно вночі. Ти по цілоденній праці над якоюсь книжкою в своїй лісовій хатині надвечір прийшов до нас. Ми пили чай — я, ти і пан Генриць, молодий татків практикант, прийнятий місяць перед тим.

Тямиш його? Хлопець ледве 26-літній, рум'яний, ніжний, як панночка. Так мало говорив у товаристві...

Рум'янівся при кождім натяку на любов та на жіночий рід. Працював так пильно в татовій канцелярії. Був такий тихий, слухняний, такий делікатний та чемний у поведженні... Тямиш його, Массіно?

О, я думаю, що добре тямиш і тямитимеш до самої смерті.

Ми пили чай на веранді. Пробували свіжі смородинові конфітури, що я наварила того дня. Ти дуже любив їх, а пан Генриць не терпів їх запаху. А я долила йому їх до склянки з чаєм. А він почервонівся весь і з подякою відсунув склянку. А ти мовчки взяв його склянку і подав йому свою з чистим чаєм. А я реготалася, реготалася, як шалена.

О, я багато реготалася того вечора, дуже багато. Занадто багато.

Я знала, чого регочуся, але не знала, що се остатній мій регіт. Не знала, що прийде по ньому. Ти оповідав про свій вранішній грибозбір. Потім свою розмову з селянином, якого ти здибав у лісі. Потім перейшов загалом на положення селян, на відносини до них управи камеральних дібр. <...>

Але тоді мені було не до спілок, і не до фільварків, і не до грибів, і не до лісових

кар. У мене перед очима миготіли, мерещилися та іскрилися чарівним блиском інші, широкі, тудові світи. Світи, про які тобі й не снилося, бідний мій Массіно. Світи, повні невимовної розкоші, вольної волі, палкого кохання. Я вже кілька днів носила їх у своїм серці, леліяла і берегла, як свої найсвятіші святощі, і пильнувала, як ока в голові пильнувала, щоб не зрадитися з тим своїм скарбом перед тобою. Щоб навіть надмірний блиск моїх очей не зрадив перед тобою те, що там горіло, та ясніло, та іскрилося в моїй душі.

Я напустила на себе поважний вид і почала питати тебе, як же ти думаєш зробити те, щоб перетягнути ті камеральні добра під краєву управу? А ти почав толкувати мені про потребу агітації серед народних мас, про організацію великої людської партії, про виборення виборчої реформи. А мені, слухаючи твоїх виводів, було так смішно, так смішно!..

Ти весь думками й душею бував у будуще-му, в громадській праці, в службі загалові, а не знав, що діється ось тут коло тебе.

Твої очі спочивали на мені з такою певністю, з такою любов'ю і вірою, а мені було смішно, смішно, що ти такий сліпий, такий добрий, такий легковірний, як дитина!

Генриць посидів троха і сказав, що мусить іти лагодити коні, бо ще сьогодні мусить поїхати до сусіднього села передати якісь розпорядження тамошньому лісничому. Відходячи, він ані не глянув на мене.

Ми лишилися обоє. Я споважніла. Ми мовчали хвилину. Ліс довкола нашого дому помалу тону в нічній темряві. Сова загукала на дупластім дубі, і ти трепенувся.

— Гарна птиця, — сказав ти по хвилі, — а коли отак загукає, то чогось поневолі на серці моторошно робиться.

— Наче щось живе вмирає, — додала я, і по мені також пройшов мороз при тих словах.

— Мов якийсь демон глузує з людської віри, з людського сподівання.

— І з людської любові, — докинула я сентиментально. А мені було так смішно, так смішно!..

— І знає чоловік, — промовив ти по хвилині, коли сова обізвалася ще раз, — що се ж нічим не повинна, ні в яких демонських штуках непричасна пташка, а проте її голос робить такий ефект. Чисто театральний ефект. Штука для штуки.

— А ти певний, що за сею штукою не криється якась тенденція? — запитала я.

— Яка ж тут може бути тенденція?

— Ну, а може, справді який лихий демон у тій хвилі сміється над нами?

— Га, га, га! — засміявся ти. — Над нами? Чим же ми далися йому на сміх?

— Нашою любов'ю. Може, він зазидує її.

— Гм... як на демона, то се можливо. Та ми маємо міцне забороло на його стріли.

— Яке?

— Саму нашу любов, її силу... її щирість. Оту одвертість, що не допускає найменшої тіні між нами.

Ти сказав се з таким дитячим довір'ям, з такою певністю, що в мене навіть не стало духу подразнити тебе. Я затулила тобі уста гарячим поцілуєм.

— І ти, Массіно, так віриш мені? — запитала я.

— Хіба ж можна не вірити тобі? Не вірити отському?..

І ти притиснув мене до себе і цілував мої уста. В тій хвилі від нашої возівні почувся дзвоник.

— Се Генрісь збирається їхати, — сказала я мимоходом.

— Нехай собі їде. Ніч місячна, — сказав ти, держачи мене в своїх обіймах.

Затупотіли коні. Затуркотіла бричка. Скрипнула брама. Я ще раз палко поцілувала тебе і легенько увільнилася з твоїх обіймів.

— Хвилинку, Массіно. Я зараз буду тут.

І я вибігла з веранди до салону, звідтам до свого покою і тут мало не впала на ліжко. Мене душив шалений сміх. Я залилася п'яним, божевільним реготом.

— Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! Хвилинку, Массіно! Я зараз буду тут. Ха, ха, ха!

Чи довго ти чекав?

Ся хвилинка протяглася троха довго, мій бідний, глупий, недогадливий Массіно! Від тої хвилинки ми не бачилися й досі».

«Мій бідний, глупий, недогадливий Массіно!»

А ти то, багата, мудра, догадлива Маріє, великого щастя доскочила? Адже скроплюєш сльозами отсі картки!

Стаєш мені як жива перед очима в тій остатній хвилі нашого бачення. Веранда густо обросла диким виноградом. У однім куті простий дощаний столик. На ньому лампа. Ти з одного боку сидиш на кріслі, я з другого. Генрісь тільки що пішов. Ти регочешся вслід йому.

— Манюсю, — говорю я, — ти дуже весела сьогодні.

— Так, дуже весела, дуже весела! Ха, ха, ха!

— А не можна знати, чого ти така весела?

— Мабуть, перед сльозами.

— Що ти, люба! Відки тобі до сліз, пташино моя?

І я беру твою руку і стискаю її.

Ти встаєш і приступаєш до мене. Легенько виймаєш свою руку з моєї, кладеш мені обі руки на плечі і поважно, тихо дивишся мені в лице.

В тім моменті й тепер стоїш мов жива мені перед очима. На тобі перкальова сукня, червона з білими круглими цятками. На шії золота брошка з опалом. У волоссі металевий гребінець. Стоїш похилена наді мною. Мої очі спочивають на твоїх грудях, що злегка хвилюють під сукнею. Потім я підводжу їх на твоє лице. Твої губи легенько тремтять.

— Любиш мене, Массіно? — запитуєш ти тихо.

— Дитя моє, ти ж знаєш, як я люблю тебе!

Я беру одну твою руку і тулю її до уст. Ти легенько відтягаєш її і знов кладеш на моє плече. Щось мов здавлене зітхання підіймає твої груди. А я сиджу і люблююся тобою.

— Любиш мене, Массіно? — по хвилевій мовчанці знов запитуєш ти.

— Манюсю моя!

І я обіймаю рукою твою талію і пригортаю тебе до себе, не встаючи з місця. Ти вся починаєш тремтіти. Твій віддіх прискорюється, руки тремтять на моїх плечах.

— Та невже ж се правда, Массіно? — запитуєш ти. — Невже ти любиш мене?

— Як же маю тобі се доказати?

— Як маєш доказати? — звільна, немов з розчаруванням, повторяєш ти, і твій зір понад мою голову блудить десь у далечині. — Як маєш доказати? Хіба ж я знаю?

— Щастя — се факт, який не потребує доказу, — мовив я, не випускаючи тебе. — Я щасливий.

— Ти щасливий, — повторила ти якось бездушно, мов луна. А потім, обертаючи до мене очі, в яких раптом запалали якісь таємні іскри, ти запитала:

— А що таке щастя?

* * *

Я глядів на тебе. Мені було так любо глядіти на тебе, впиватися твоєю красою. Се було моє щастя. Давати в тій хвилі філософічну дефініцію щастя видалося мені профанацією сеї райської хвилі. Ти перша перервала її своїм сміхом. Із подвір'я забрязжав дзвінок.

Ти вибігла, щоб не вернути більше. А я сидів на веранді, курив папіроску, пускав із неї дим тонкими клубками і плавав у рожевих хвилях розкоші, дожидаючи тебе.

Дурень, дурень! Засліплений, егоїстичний дурень! І як я міг тоді не розуміти тебе? Як моє глупе серце не спалахнуло, як мої уста не крикнули, як мої руки, мої зуби не впилися в тебе?

Адже ж я знаю, розумію тепер, що та хвиля рішила про мою долю. Що в тій хвилі я втратив тебе.

О, я дурень! О, я засліплений егоїст! Естетик убив у мені живого чоловіка, а я ще й горджуся тим убитим трупом!

Маню, Маню, чи можеш ти дарувати мені непростимий гріх тої хвилі?

* * *

«Чи тямив ту сукню, що я в ній була вбрана того вечора? Червону в круглі білі цятки. Вона в мене досі. Я бережу її, як святість, як найдорожчу пам'ятку.

Вона нагадує мені ті остатні хвилі, пробуті з тобою. Буває так, що, дивлячися сама на себе, згадуючи свої пригоди, я починаю сумніватися, чи се я сама, чи, може, моя душа ввійшла

в якесь інше, чуже тіло. В таких хвилях та сукня дає мені живий доказ моєї тотожності.

Я цілую її і мочу сльозами. А знаєш чому? У мене в голові повсталала і, мов цвях, сидить думка, що в тій самій сукні я маю знов явитися перед тобою.

Ось чому я бережу її, як святість. Вона для мене жива заповідь кращої будущини.

Бідні ми створіння з нашими святощами! Шмат старого полотна, засушене крило давно вбитої пташини, перед літами зів'яла квітка, стара книга на давно забутій мові — а піди ж ти!

Прикипить наше серце до такої бездушної річі, настелить на неї наша уява все найкраще і найстрашніше, що має наша природа, — і ми носимося з тою річчю, бережемо її, терпимо, і б'ємося, і вмираємо за неї!

А глянути збоку, нечутливими очима і невірним серцем — тільки засмієшся або плюнеш і відвернешся!»

* * *

«Як я сміялася, як я сміялася, сідаючи на візок біля Генріся!

Голос дзвоника — се був наш умовлений сигнал. Я спакувала свої річі вже за дня і потайно передала йому. Він мав їх у себе на возику.

В своїм покою я лише написала татові карточку: «Па, татусю! їду на пару днів до тітки до Городка. Дуже просила. Не турбуйтеся мною». Положила йому на бюрок і вийшла. Ані хмариночки жалю не було в душі.

О, пізніше, аж геть пізніше прийшла вона, але вже не хмариночка, а порядна осіння хмара, що затяглася на триденну — що я кажу! — на трілітню сльоту!

Як я сміялася, виїжджаючи з рідної хати! Серце аж підскакувало, в грудях тріпалося щось, мов пташина, що виривається з клітки. Я горячо стискала Генріся, що мав обі руки заняті, одною держачи віжки, а другою батіг. Я стискала його, цілувала, гризла з радості його рами, мало не кусала його дівочоневинне лице.

Гей, якби я була знала в тій хвилі те, про що дізналася троха пізніше! Гей, якби я була знала! <...>

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

- Наступні фрагменти новели містять розповідь героїні про її поєзвання. Розкажіть, ким насправді був той парубок, з яким вона так виїхала з дому. Яка доля його спіткала? Як утеча Марії вплинула на її батька? Розкажіть, чому героїня опинилася в Порт-Артурі.

* * *

Кінчу сей лист. Досить. І так усього не переповісти. А маєш доказ, що я не хотіла утаїти від тебе нічого.

Прощай! Любий мій!.. Та ні, не буду розжалоблювати себе.

Адже побачимось... як не тут, то там? Віриш у бачення там? Я вірю. Здається, що якби на хвилю перестала вірити, здуріла б, руку наклала б на себе. А може, ся сама віра — симптом божевілья?

Прощай! Гармати грають. Чи новий штурм? Іду над море, щоб передати лист китайцеві. Ще раз прощай! До побачення.

Твоя Сойка».

* * *

І се має бути правда? Ні, ніколи!

Глупа, романтична дівчина повидумувала, щоб...

* * *

Та що се я?

Три чверті надванадцятую! Господи! А я сиджу над сим листом і весь замочив його сльозами!

Цілу годину просидів, сам себе не тямлячи. І плачучи. Що се зо мною діється?

Новорічна година наближається. Чи так-то я надіявся зустрічати її?

Де мої сподівані радощі? Де мої естетичні принципи? Де моє тихе задоволення? Пропало, пропало все! Ось де життя! Ось де страждання! Ось де боротьба, і розчарування, і безмежні муки, і крихітка радощів, задля яких і безмежні муки не муки!

Що таке чоловік для чоловіка? І кат, і Бог! З ним живеш — мучишся, а без нього ще гірше! Жорстока, безвихідна загадка!

«До побачення». Так вона кінчить. Та не вже ж се можливе? Невже для нас, розділених так многими могилами, є якесь побачення? Ні, не вірю!

А понад ті могили пливе рікою одно велике неперерване страждання. І мучить нас.

До побачення, серце! Приходь! Приходь! Що врятувалося, переходячи через стільки могил, що лишилося живе в наших серцях по стількох руїнах — нехай живе! Нехай надіється!

Та ні, мабуть, не для нас надія! Не для нас весна. Ми змарнували, поховали її. Нашої весни не воскресить ніяка сила!

Де ти тепер? Чи все ще там, у тім кровавім Порт-Артурі, середраних та призначених на загибель, сама носячи своє велике кладовище в серці? Чи, може, давно вже твої кості розмиває бурхливе Жовте море?

Чи, може, знов доля викинула тебе в широкий світ, у сибірські тундри, в китайські брудні передмістя, вкинула в болото і грається тобою, як забруканою, попсованою забавкою, поки не кине десь на смітнику? Голубочко моя! Де ти, отзовися! Нехай у сю новорічну годину хоч дух твій перелине через мою хату і торкне мене своїм крилом! Нехай його подих донесе хвилю дійсного, широкого, багато-страждущого життя в моє слимакове, паперове та негідне існування! Може, й я прокинуся, і я стрясу з себе ті пута, і рвонуся до нового життя!

* * *

Дзінь-дзінь-дзінь!

Дзвоник у передпокої! В сю пору?

Що се таке? Телеграма?

Івась, мабуть, спить уже.

Та ні. Чую, відмикає.

Якийсь гомін! Що се? Хто се? До мене? В таку пору?..

Кроки в салоні.

— Се ти, Йвасю?

— Я, прошу пана.

— Ти ще не спав?

— Ні, прошу пана. Читав досі.

— Що там таке?

— Якесь пані в передпокою. Конче хоче бачитися з паном.

— Пані? Стара? Молода?

— Не знаю. Завельонована. Я перепрошав — не хотіла йти. Скинула футро. Там холодно, а вона сидить у такій легкій сукні, червоній з білими цятками...

— Проси!

1905

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Порівняйте ставлення героя до життя на початку та в кінці новели. Які зміни відбулися в його світогляді? Поміркуйте, що саме спричинило ці зміни.
2. Поясніть, чому Марія, для якої душа героя — «відкрита книга», так фатально помилилася щодо пана Генріся. Історія її поневірянь — це наслідок помилки чи кара? Аргументуйте свою думку.
3. Якого символічного значення набуває у творі «червона з білими цятками» сукня?
4. Поміркуйте, чому героїня зважується повернутися до героя. Як ви вважаєте, останнє слово новели: «Проси!» — позначає щасливий кінець чи відкритий фінал історії? Обґрунтуйте свої міркування.
5. Поясніть назву новели.
6. Розгляньте ілюстрації на с. 115, 117. Це роботи в жанрі портрета відомих художників-імпресіоністів. Яке враження вони справили на вас? Які особливості характерів, настроїв героїнь передали художники? Жіночий портрет якого художника більше відповідає вашому уявленню про героїню твору І. Франка «Сойчине крило»? Аргументуйте свою відповідь.

Драма на народній основі «УКРАДЕНЕ ЩАСТЯ»

Історія створення

Вивчаючи український фольклор, І. Франко зацікавився «Піснею про шандаря», а згодом навіть написав статтю «Жіноча неволя у руських піснях народних» (1883).

Поступово оформився задум драматичного твору, у якому письменник мав намір показати становище жінки в галицькому селі. Розробка й реалізація цього задуму потребували часу. І. Франко психологічно ускладнив баладний мотив подружньої зради «Пісні про шандаря» і переосмислив його відповідно до соціальних

і побутових обставин тогочасного сільського життя.

Роботу над твором І. Франко завершив у 1893 році. У листопаді того ж року в театрі товариства «Руська бесіда» відбулася прем'єрна вистава за п'єсою. Драма мала великий сценічний успіх у Галичині, а в 1904 році ввійшла до репертуару «театру корифеїв» та була виставлена в Києві за участю Івана Карпенка-Карого (режисура й роль Миколи) та Миколи Садовського (роль Михайла).

Опрацьовуємо прочитане

1. Яку пісню автор поклав в основу драми?
2. У якій статті він проаналізував цю пісню?
3. Коли письменник завершив роботу над драмою?
4. Коли й де відбулася перша вистава? Коли п'єсу вперше виставили в Києві?

Читаємо взірці української художньої літератури

Прочитайте драму **Івана Франка «Украдене щастя»**. Зверте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника. В електронному додатку до підручника на сайті interactive.ranok.com.ua ви знайдете повний текст твору.

Тема, проблематика, жанр

Тему родинного й людського щастя І. Франко розкрив у межах драматичного соціально-психологічного конфлікту. Коментуючи народну «Пісню про шандаря», він указав на соціальний чинник як головну причину трагедії: *«Винне нещасливе улагодження наших родинних обставин, котре не дозволяє легально розірвати зв'язок, уже фактично розірваний, котре насилує любов і серце жінки і через те скривлює їх, зводить на манівці»*. Драматург рішуче виступив проти соціальних обмежень, що не дають людині бути щасливою. Він зосередився на зображенні жінки, найменш захищеної і практично безправної в тогочасній сільській громаді.

Саме соціальна проблема жіночого безправ'я виступає у творі І. Франка ключовою. Адже героїню позбавили права на самостійний життєвий вибір. Її ошукали, розлучили з коханим та примусово видали заміж за нелюба. А коли коханий, якого вважала померлим, повернувся, люди осудили жінку за подружню невірність. Зображуючи свою героїню, драматург порушив важливі проблеми примусового шлюбу, зради і вірності, кохання й ненависті, людини і громади.

Проблематика й характер конфлікту обумовили жанрову своєрідність п'єси І. Франка. «Украдене щастя» має ознаки драми — драматичного твору, що тяжіє до гострих соціальних конфліктів.

У драмі І. Франко показав соціальні причини нещастя героїні, розкрив внутрішній світ

жінки, котра проходить через важкі моральні випробування. Інші характери твору так само психологічно й соціально переконливі. Це й дозволяє визначити п'єсу «Украдене щастя» як соціально-психологічну драму.

■ Заручені (Адальберт Ерделі, 1953)

Особливості композиції й сюжету

«Украдене щастя» має авторське визначення — «Драма з сільського життя в 5 діях». У переліку дійових осіб представлені переважно соціальні (селянин, жандарм, вїйт, орендар) та вікові характеристики персонажів. Зокрема, довідуємось, що Микола на двадцять років старший за свою дружину Анну. Наявні також додаткові зауваження щодо зовнішності Миколи та Михайла. Перший *«чоловік, літ 45, невеликого росту, похилий, руки повільні»*, натомість другий — *«високий, здоровий мужчина, літ 30»*. Одразу автор дає зрозуміти, що Микола «програє» Михайлові в боротьбі за серце Анни: він не зовсім їй «до пари». На початку твору міститься вказівка на час і місце: *«Діється коло 1870 року в підгірській селі Незваничах»*.

Окрім переліку дійових осіб, експозиційну роль виконує початок першої дії (три яви). Стає відомо, що Анна не дуже щаслива у шлюбі. Раніше була закохана в іншого, але його віддали до війська, де він нібито й загинув. Тож Анна й не опиралася, коли корисливі брати видали її заміж за нелюба Миколу Задорожного. Із розмови із сусідкою героїня нарешті довідується, що стала жертвою обману, бо повірила у фальшивий лист про смерть коханого. Насправді її коханий Михайло Гурман живий. Він тепер жандарм. Недавно Михайло з'явився в Незваничах і розпитував про Анну.

На першу дію припадає і зав'язка: Михайло Гурман після кількох років розлуки зустрічається з Анною. Він говорить їй про свої почуття, однак

■ Біля тину
(Костянтин Трутовський, 1863)

Анна нагадує: «Я шлюбна жінка, я чоловіка маю». Розвиток дії у драмі доволі динамічний. Михайло несправедливо обвинувачує Миколу у вбивстві корчмаря. Задорожного заарештовують і відправляють до міста. Залишившись наодинці з Михайлом, Анна не в силах опиратися своїм почуттям. Коли на селі відбуваються святкування з танцями, жандарм із коханкою приєднуються до танцюристів. Односельці осуджують Анну й Михайла. Несподівано для всіх з'являється Микола, якого випустили з тюрми. Пізніше Анна зізнається чоловікові, що кохає іншого й не може більше зберігати подружню вірність.

Принижений Микола Задорожний шукає розради в горілці. Він частує сусідів, котрі радять усіма способами захищати свою гідність, хоч навіть звертатися до суду. З появою жандарма односельці розходяться, а між Миколою та Михайлом починається суперечка. У стані афекту Микола б'є жандарма сокирою. Ця подія і становить кульмінацію твору.

У розв'язці смертельно поранений Михайло говорить селянам, що сам ударив себе в груди. Він прощається з Анною й Миколою та невдовзі помирає.

Персонажі драми

Було «украдено щастя» одразу у трьох — в Анни, Михайла й Миколи. Їх можна вважати заручниками (а то й навіть жертвами) недосконалого суспільства, до якого вони належать.

Це найбільш помітно в образі Анни. Її фактично позбавили можливості самостійно обирати супутника життя. Аби загарбати родинне майно, жадібні й свавільні брати розлучили Анну з її коханим, удалися до обману й шахрайства, щоб переконати дівчину в смерті Михайла. Ніхто не став на захист дівчини, сільська громада сприйняла все як належне. Автор правдиво показав, що консервативне патріархальне суспільство ніяк не зважало на інтереси жінки.

Вийшовши за нелюбого Миколу, Анна змирилася зі своєю долею. Була доброю господинею, але так і не змогла по-справжньому полюбити чоловіка. Повернення Михайла змінило для неї все. Героїня пережила справжню драму, дізнавшись, що була іграшкою в руках підступних братів. Спочатку Анна намагалася стримувати свої почуття до Михайла, не наважувалася порушити подружньої вірності. А далі вже й не

стала опиратися: «Та й чи ж не віддала я йому все, все, що може віддати жінка любому чоловікові? Навіть душу свою, честь жіночу, свою добру славу. Присягу для нього зламала. Сама себе на людський посміх віддала. Ну, і що ж! Мені байдуже! Він для мене все: і світ, і люди, і честь, і присяга». Автор пропонує читачам і глядачам спробувати зрозуміти драму людини, яка, кидаючи виклик суспільним умовностям, прагне повернути вкрадене щастя.

В образі Михайла Гурмана поєдналося чимало позитивного й негативного. Колись він був щирим парубком із запальною вдачею. Але військова служба наклала на нього свій відбиток, зробила жорстким і практичним. Повернувшись до села, він береться «повертати» своє щастя. А Микола для нього стає чи не одним із винуватців: «І я тобі зараз скажу, що ще причинилося до мого нещастя. Я полюбив отсю бідолаху, Анну, сироту, поштуркувану та кривджену нелюдами-братами. Ся любов була моїм одиноким, найдорожчим скарбом, вона могла би була з мене зробити доброго, порядного чоловіка.

А ти, Миколо, ти до спілки з тими нелюдами вкрав мені те одинокє щастя».

Очевидно, що, ставши жандармом та бажаючи помсти, Михайло не втратив людяності. Він теж переживає внутрішню боротьбу. У душі має не лише образу, а й добрі людські почуття. А Миколі, який завдав йому смертельного поранення, говорить: *«Спасибі тобі! Ти зробив мені прислугу, і я не гніваюсь на тебе! Я хотів і сам собі таке зробити, та якось рука не піднялася»*. В останні хвилини свого життя жандарм перед свідками пояснює власне поранення спробою самогубства — тим самим відводить від Миколи обвинувачення у вбивстві.

Микола Задорожний набагато старший за свою дружину. Але він кохає Анну, через це й терпить присутність жандарма, бо сподівається на подолання родинної кризи. За несправедливим обвинуваченням побував у в'язниці, а коли повернувся, знайшов Анну чужою коханкою. Навіть горілка не дає йому заспокоєння. На закиди жандарма він у розпачі відповідає: *«Я? Вкрав тобі... Господи, що се зо мною? Чи весь світ догори ногами перевертається? Я, втоптаний у болото, обдертий з честі, супокою і поваги, зруйнований, зарізаний без ножа — я, по-твойому, виходжу ще й злодієм?»*.

■ Молодиця
(Олексій Шовкуненко, 1938)

Автор об'єднав головних персонажів темою украденого щастя. Усі дійові особи постають як заручники долі або як жертви недосконалого суспільства. У характері кожного втілилися складні душевні переживання, що змушують читачів і глядачів замислюватися над драматичною суперечністю між прагненням людини до щастя та реальними життєвими обставинами.

Виявляємо літературну компетентність

1. До якої теми звернувся автор? Як він осмислив проблему жіночого безправ'я?
2. У чому полягає жанрова своєрідність твору?
3. Скільки дій у п'єсі? Де й коли відбуваються події твору?
4. Чому героїня вийшла заміж за нелюба? Як на її рішення вплинули брати?
5. Як змінилася Анна після повернення Михайла?
6. Чому Миколу Задорожного заарештували? У чому його обвинувачують?
7. Яка подія становить кульмінацію твору? Якою є розв'язка?
8. Як автор ставиться до головної героїні? Чи засуджує він її?
9. Які риси притаманні Михайлові?
10. Чи кохає Микола Анну?

Виявляємо творчі здібності

- 11. Як ви зрозуміли назву твору? Висловіть свої міркування в письмовій формі.

Готуємося до ЗНО

- 12. У зручній для вас формі (тексту, плану, схеми, таблиці) запишіть у зошит для підготовки до ЗНО відомості про життєвий і творчий шлях І. Франка, особливості збірок «3 вершин і низин», «Зів'яле листя», поеми «Мойсей», філософської лірики поета, драми «Украдене щастя», новели «Сойчине крило». Визначте модерністську специфіку творів І. Франка.

Модернізм

Модернізм — комплекс мистецьких напрямів кінця XIX — перших десятиліть XX ст. із загальною орієнтацією на оновлення, або модернізацію.

■ Створення світу (IX)
(Мікалоюс Константінас
Чюрльоніс, 1905)

■ Обкладинка часопису
«Українська хата»
(Михайло Жук, 1910)

Наприкінці XIX ст. в літературі й культурі утвердився *модернізм*. Він зародився у Франції, а згодом поширився на всі європейські країни.

На виникнення і становлення модернізму вплинули філософські пошуки Ф. Ніцше, А. Бергсона, теорія підсвідомого З. Фрейда. Твори Ш. Бодлера, А. Рембо, Г. Аполлінера, М. Пруста, Г. Ібсена, М. Метерлінка та ін. склали основу західноєвропейського модернізму. Вони зацікавили багатьох українських письменників.

До перших українських модерністів належали М. Коцюбинський, Леся Українка, О. Кобилянська, В. Стефаник, Олександр Олесь, М. Вороний, В. Винниченко. У Львові діяла група «Молода муза» (М. Яцків, П. Карманський, В. Пачовський, Б. Лепкий), а в Києві провідним виданням модерністів став журнал «Українська хата». Оформилися такі літературні напрями, як *імпресіонізм*, *неоромантизм*, *експресіонізм*, *символізм*, *неореалізм*.

Усіх модерністів об'єднали прагнення до тематичного оновлення літератури, відхід від спрощеного соціального реалізму, визнання виняткового значення мистецьких вартостей твору, орієнтація на добре освіченого читача.

Модерністи інакше, ніж реалісти, оцінювали людські можливості. Їх не цікавила типова особистість у типових життєвих обставинах. На передній план модерністи виводили незвичайних героїв часто зі складними й суперечливими характерами.

Новим мистецьким ідеалом стала духовно вільна людина, здатна самостійно визначати свою долю. Цей ідеал українські модерністи поширили на весь народ та пов'язали його з прагненням до національної свободи.

Перебуваючи в Болгарії, Леся Українка писала до письменника та громадського діяча М. Павлика: *«Сором і жаль за мою країну просто гризе мене (се не фраза, вірте), і я не думала, що в душі моїй є такий великий запас злості. Я не знаю, що буду робити, вернувшись в Росію, сама думка про се тюремне життя сушить моє серце. Не знаю, як хто, а я не можу терпіти мовчки під'яремного життя»*. Зізнання свідчить, як глибоко українська поетеса-модерністка переймалася проблемою національної свободи.

Помітну роль в утвердженні модернізму відіграв М. Коцюбинський. Він закликав до тематичного збагачення української літератури: *«...наш інтелегентний читач має право сподіватися й од рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторін життя усіх, а не одної якої верстви суспільності, бажав би зустрітись в творах красного письменства нашого з обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних...»*.

Модерністи успішно засвоювали західноєвропейський мистецький досвід та використовували його задля задоволення культурних потреб українських читачів.

■ Демон, що сидить
(Михайло Врубель, 1890)

■ Кольорова динаміка
(Олександра Екстер, 1914)

Опрацюємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Дайте короткі відповіді на запитання.
 - Що позначають терміном «модернізм»? У якій країні він зародився?
 - Хто з українських письменників належав до модерністів?
 - Яка літературна група представляла модернізм у Львові?
 - Яке видання модерністів виходило в Києві?
2. Які мистецькі завдання ставили перед собою модерністи? Поміркуйте, як риси модернізму виявляються в новелі І. Франка «Сойчине крило».
3. Поміркуйте, чому модерністи вважали, що реалізм обмежує свободу митця.
4. Яких героїв зображували модерністи?
5. Як модерністи осмислювали народне життя?
6. До чого закликав колег по перу М. Коцюбинський?

Виявляємо літературну, інформаційно-цифрову компетентності, обізнаність у сфері культури

- i** 7. Використовуючи матеріали електронного додатка до підручника, знання, здобуті на уроках зарубіжної літератури, підготуйте повідомлення про модерністські течії у світовій літературі. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень та обговоріть результати роботи над ними. Повідомте про спільні висновки, яких ви дійшли, працюючи в малих групах.

Виявляємо ініціативність і підприємливість

- *** 8. Розгляньте ілюстрації до цього розділу підручника. Роботи якого художника зацікавили вас найбільше? Підготуйте повідомлення про вподобані вами картини. Поділіться цією інформацією з однокласниками, на своїй сторінці в соціальних мережах.

Виявляємо літературну, інформаційно-цифрову компетентності

- i** 9. В електронному додатку до підручника знайдіть і перегляньте відео-лекцію про модернізм в українській літературі. Що нового ви дізналися із цієї лекції? Які твори українських модерністів ви хотіли б прочитати?

Імпресіонізм

Імпресіонізм (від фр. *impression* — враження) — мистецька течія останньої чверті XIX — початку XX ст., що зародилась у малярстві, а потім поширилася на інші види мистецтва. Її назва походить від картини відомого французького художника Клода Моне «Враження. Схід сонця».

■ Брати Едмон та Жюль Гонкури

Представники імпресіонізму не зображували дійсність, а прагнули передати суб'єктивні враження від неї. Засновники літературного імпресіонізму Едмон та Жюль Гонкури були переконані, що «мистецтво — це увічнення у вищій, остаточній формі якогось моменту, якоїсь швидкоплинної людської особливості». Риси імпресіонізму можна помітити у творах відомих письменників Г. де Мопассана, М. Пруста, К. Гамсуна, А. Шніцлера та ін.

Імпресіоністи не розповідали про події, а фіксували зміни у внутрішньому світі своїх героїв: докладно відтворювали психічні стани, почуття й переживання. Вони навіть виробили специфічну літературну техніку, засновану на мозаїчному змалюванні мінливих вражень особистості.

Такий підхід до зображення людини та її життя вимагав добору й використання відповідних художніх засобів. Не випадково в змалюванні персонажів особливої ваги набув внутрішній монолог, посилилася роль пейзажу та інтер'єру як засобів психологічної характеристики.

У літературній спадщині імпресіоністів переважають малі жанрові форми: новела, оповідання, поезія в прозі.

Письменники-імпресіоністи активно використовували творчі здобутки інших художніх течій та напрямів: натуралізму, неоромантизму, символізму. В українській літературі імпресіонізм має помітне неоромантичне забарвлення.

Риси імпресіонізму наявні у творчості Михайла Коцюбинського, Ольги Кобилянської, Марка Черемшини, Гната Михайличенка, Миколи Хвильового та ін.

■ Враження. Схід сонця
(Клод Моне, 1872)

■ Хутір
(Петро Левченко, 1896)

Михайло КОЦЮБИНСЬКИЙ

(1864—1913)

Михайло Михайлович Коцюбинський народився 17 вересня 1864 року у Вінниці в сім'ї службовця. Початкову освіту здобув у містечку Барі, потім навчався в Шаргородському духовному училищі на Вінниччині. У цей час захопився літературою, почав планувати власне літературне майбутнє.

Через складні родинні та матеріальні обставини не зміг вступити до університету. Брак систематичних знань надолужував шляхом самоосвіти. Усе життя навчався, самотужки вивчив дев'ять мов. Ретельна підготовка допомогла скласти іспит на право працювати народним учителем.

Після нетривалого періоду вчителювання М. Коцюбинський став співробітником Філоксерної комісії. Вона займалась організацією боротьби зі шкідником винограду — філоксерою. Письменник декілька років провів у Бессарабії та Криму. Знайомство з життям молдовського та кримськотатарського народів позначилося на тематиці його творів.

На початок роботи у Філоксерній комісії припало зближення М. Коцюбинського з «Братством тарасівців». Це організація молодих інтелігентів, які обстоювали українські національні інтереси. Письменник виявляв активну громадянську позицію, робив усе для розвитку національної культури. Через це довгий час перебував під негласним наглядом поліції.

Після п'яти років роботи у Філоксерній комісії М. Коцюбинський працював журналістом у Житомирі. Згодом переїхав до Чернігова, де обіймав різні посади в земстві — тодішньому органі місцевого самоврядування.

Письменник брав участь у культурному житті Чернігова, улаштовував літературні вечори. На них часто бували В. Блакитний, М. Вороний, П. Тичина, які згодом стали відомими поетами.

Хвороба легень та хворе серце змушували М. Коцюбинського виїздити на лікування до Італії. 25 квітня 1913 року після загострення хвороби серця письменник пішов із життя.

■ Михайло Коцюбинський

■ Михайло Коцюбинський
(Михайло Жук, 1925)

Опрацюємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Дайте короткі відповіді на запитання.
 - Де й коли народився М. Коцюбинський?
 - Яку освіту він здобув?
 - Де й ким він працював?
 - До якої таємної організації молодих інтелігентів належав М. Коцюбинський? Яку мету визначили члени організації?

2. Запишіть відомості про життя письменника в зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми).

Виявляємо літературну, інформаційно-цифрову компетентності, обізнаність у сфері культури

3. Знайдіть в Інтернеті інформацію про «Братство тарасівців». Поділіться цією інформацією з однокласниками в зручній для вас формі (повідомлення на уроці або в соціальних мережах, плакату, листівки).

Від реалізму до модернізму

Писати М. Коцюбинський почав рано — у дванадцять років. Літературну славу здобув не одразу. Подав своє перше оповідання до журналу та дістав натомість пораду покинути літературу й «не калічити нашу святу мову». Тож мусив довго й ретельно вдосконалювати свою художню техніку.

Спершу М. Коцюбинський захоплювався реалізмом, наслідував І. Нечуя-Левицького та Панаса Мирного. Писав твори для дітей («Харитя», «Ялинка», «Маленький грішник»), порушував моральні та соціальні проблеми («На віру», «П'ятизлотник»).

На початку ХХ ст. М. Коцюбинський прийняв ідеї модернізму, послідовно застосовував їх на практиці. У прозі віддавав перевагу таким напрямам, як *імпресіонізм* та *неоромантизм*. Риси імпресіонізму виявились у його новелах «Цвіт яблуні» та «Intermezzo». Новела «На камені» та повість «Тіні забутих предків» написані в неоромантичному стилі.

Неоромантизм — напрям модернізму, якому властиві увага до незвичайних особистостей, сильних пристрастей, до всього загадкового й фантастичного.

Виявляємо літературну, інформаційно-цифрову компетентності, обізнаність у сфері культури

В електронному додатку до підручника знайдіть репродукції картин українських художників-імпресіоністів. Підготуйте мультимедійну презентацію на тему «Вічні миттєвості краси».

Новела «INTERMEZZO»

Історія створення

Улітку 1908 року М. Коцюбинський відпочивав у селі Кононівці Полтавської губернії (нині Черкащина). Туди його запросив власник місцевого маєтку відомий меценат Є. Чикаленко. Під час відпочинку й виник попередній задум новели. Письменника переповнювали враження, але безпосередню роботу над твором він вирішив відкласти на потім. Тоді в листі до дружини зазначив: *«Писати почав та й кинув. Не хочу. Якесь така мрачна тема, важка, а тут і так не весело. Лучче буду гуляти, спочивати, читати книги природи, збирати матеріал. Як зберу, то щось напишу...»*.

Повернувшись до Чернігова, М. Коцюбинський одразу взявся за роботу. В основу новели

поклав особисті враження від літнього відпочинку — не випадково додав промовисте «Присвячую кононівським полям». А вже в листі від 23 вересня 1908 року повідомив редакторові журналу В. Гнатюкові: *«Сьогодні скінчив невелику річ для «Вісника», назвав її «Intermezzo»*. Новела вийшла на початку наступного року в журналі «Літературно-науковий вісник».

Отже, творча робота почалася ще влітку на Полтавщині: тоді виник задум, оформилася тематична основа. Наступний етап — «читання книги природи», фіксація окремих вражень. Нарешті, завершення роботи — у вересні, після повернення до міста, коли з хаотичної мозаїки образів почала складатися загальна картина.

Опрацюємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

У зручній для вас формі занотуйте історію створення та першого друку новели «Intermezzo», висвітливши такі питання:

- коли і де виник задум новели;
- робота над новелою;
- перша публікація твору.

Особливості стилю і жанру

У новелі «Intermezzo» переважають риси імпресіонізму. Цей напрям зародився в малярстві, а потім поширився на інші види мистецтва. Його назва походить від назви картини відомого французького художника Клода Моне «Імпресія (враження). Схід сонця».

Імпресіоністи намагалися не просто зобразити реальність, а передати суб'єктивні враження від неї. Задля цього вони розробили особливу художню техніку. Розкриваючи внутрішній світ, відтворювали немов «потік свідомості»: психічні стани, почуття й переживання своїх героїв.

«Intermezzo» має ознаки новели. Ви пам'ятаєте, що це малий епічний жанр, за обсягом подібний до оповідання, однак відмінний від нього змістовою парадоксальністю, драматизмом та наявністю незвичайної, часто непередбачуваної кінцівки.

М. Коцюбинський написав психологічну новелу, у якій переважає внутрішній, психологічний драматизм. У ній немає властивих реалізму чіткості й визначеності образів — натомість панують хаотичні враження героя. «Intermezzo» дещо нагадує поезію в прозі: новелі теж властиві підвищена емоційність та ліризм.

Автор подав перелік дійових осіб — як у драматичному творі. Першою йде «моя утом». Є також «ниви в червні», «сонце», «три білих вівчарки», «зозуля», «жайворонки», «залізна рука города» та «людське горе».

Відсутність розвиненого сюжету компенсується внутрішнім драматизмом та емоційною спонтанністю. Пливучи за течією своєї втоми, герой новели мимоволі втягується у вир суб'єктивних образів та асоціацій, що залучають його до вищої «драматургії буття».

Читаємо взірці української художньої літератури

Прочитайте новелу **Михайла Коцюбинського «Intermezzo»**. Звірте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника. В електронному додатку до підручника на сайті interactive.ranok.com.ua ви знайдете повний текст твору.

Назва та її роль

Назва новели М. Коцюбинського відсилає читачів до музичної термінології. Італійське слово *intermezzo* позначає невелику інструментальну п'єсу, що виконується між частинами опери. Під час *intermezzo* слухачі мають можливість перепочити й підготуватися до сприйняття наступної частини складного твору. Обрана автором назва допомагає провести паралель між

явищами музики й людським життям. Перебування на лоні природи є важливим «*intermezzo*» для втомленого й душевно виснаженого героя. Цілюща сила довілля відновлює в його душі втрачене почуття рівноваги й гармонії зі світом. Маленький епізод дає можливість герою поновити сили й новими очима поглянути на світ і на себе в цьому світі.

Виявляємо літературну компетентність

1. Що означає слово *intermezzo* в музиці?
2. Чому автор дав таку назву своєму твору?

Виявляємо обізнаність у сфері культури

3. Погляньте на ілюстрацію на с. 130. На ній зображена саме та картина, що дала назву імпресіонізму. Спробуйте дати визначення цьому мистецькому напрямку, спираючись лише на свої враження від картини. Запишіть це визначення. Порівняйте його з визначенням імпресіонізму, поданим у словнику.
4. У мережі Інтернет знайдіть інтермецо з опер Ріхарда Штрауса, Джакомо Пуччіні. Яке враження справила на вас музика?

Герой і природа

У характеристиці головного героя дуже мало конкретики. Його особистісний профіль виявляється у внутрішніх монологів, емоційних реакціях та переживаннях. На початку це просто людина в стані глибокої душевної кризи, дуже близька до депресії, нервового зриву.

Можливості героя далі миритися із суспільною дисгармонією майже вичерпані. А люди просто викликають біль і страждання. Вони переслідують його навіть уві сні, уже стали нав'язливими примарами, від яких не вберегтися: *«Ти й тут несеш до мене свої страждання? Своє мерзенство? Моє серце не може більше вмістити. Воно повне ущертъ. Дай мені спокій...»*.

У першу ніч поза містом героя переслідують колишні страхи: чи не з'являться ті, кого

■ Овини
(Микола Бурачек, 1916)

■ Захід сонця в Сен-Шарль. Еранї
(Каміль Піссарро, 1891)

вже не повернути? *«Се ви, що з вас витекла кров в маленьку дірку від солдатської кульки, а се ви... сухі препарати; вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потім складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки... Ви дивитесь на мене з докором — і ваша правда»*.

Герой болісно відгукується на трагічні події революції 1905—1907 років. У багатьох її поразка викликала глибоке розчарування. Очевидно, не минуло це й душу письменника.

Новела розповідає про подолання зневіри й відновлення душевної рівноваги. Епізод із життя героя — це справді лише *intermezzo*, нетривала перерва в щоденному змаганні. Вона дає змогу повернути втрачені сили.

Не випадково образи природи потрапляють до кола «дійових осіб». Вони деколи набувають символічного значення: ниви асоціюються з життєдайною енергією, сонце символізує вічність, вселяє надію, жайворонки викликають у душі піднесення, натхнення. Велична, одухотворена природа, з якою герой ніби поєднується у єдине ціле, загоює душевні рани та повертає його до повноцінного життя й боротьби.

Виявляємо літературну компетентність

1. Схарактеризуйте образ героя на початку твору. Чому герой залишає місто?
2. Розкажіть про зміни, що відбуваються з героєм упродовж дії твору. Яку роль у цьому відіграє природа?
3. Чому образи природи автор виніс до переліку «дійових осіб»?

Художня організація

У новелі можна виділити три основні частини, що відображають душевні зміни.

У першій частині герой пригнічений і розчарований. Його втомили люди з їхніми скаргами й проблемами. Він, знервований і душевно спустошений, рятується втечею. Залізниця — «залізна рука города» — допроваджує героя у світ, де безоглядно панує природа.

Друга частина — докладна й психологічно переконлива історія душевного очищення й оздоровлення. Сонце, ниви, білі вівчарки, зозуля й жайворонки. Тиша, спокій і гармонія. У пам'яті героя губляться, кудись далеко відступають метушливе місто та люди. Майже повне занурення у світ природи зцілює, повертає інтерес до життя.

Контрастують не лише картини метушливого міста й спокійного плину природного життя. Докорінно змінюється й настрій — замість депресії поступово приходить заспокоєння й душевне зцілення. Похмуре й тісне урбаністичне довкілля змінюється на яскраві й безмежні сільські пейзажі. Замість безбарвних міських обрисів навколо панують зелений, блакитний і золотий кольори. Замість нагромадження хаотичних звуків міста лунає тихий ритм природи, «як живчик вічності». А головне, що в цьому безкрайому зеленому просторі «сліди людини затерті й закриті».

Третя, завершальна частина — це водночас і кульмінація всієї «драми». Відбувається нарешті випадкова зустріч героя з людиною, простим селянином. Герой відчуває в собі поновлену здатність реагувати на чужий біль: «Прощайте. Йду поміж люди. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає».

Мовлення в новелі організоване у вигляді внутрішніх монологів героя. У них розкриваються його думки, переживання, емоції. Місто, люди, природа — усе передається через суб'єктивне

сприйняття однієї людини. Цей суб'єктивізм досягається майстерно дібраними художніми засобами. Автор використав цікаві ускладнені метафори, що точно характеризують ситуацію, у якій опинився герой. Наприклад, залізна рука города, тобто залізниця: цей образ указує на владу міста, від якого втікає людина, та посилює важливий для розкриття авторського задуму контраст між природою та здобутками цивілізації («город знов простяг до мене свою залізну руку на зелені ниви»).

Музикальну образність новели збагачує образ струн людської душі. Людина, її душа уподібнюється до струнного інструмента. Життєдайна природа «налаштувала» душевні струни героя: «Вони ослабли, пошарпані грубими пучками, а тепер натягаються знову».

■ Міський пейзаж. Київ. (Олександр Богомазов, 1913)

Виявляємо літературну компетентність

1. На які настроєві частини поділяється новела?
2. Що переживає герой у фіналі твору?
3. З якою художньою метою автор використав прийом контрасту?
4. Яку роль у творі відіграють внутрішні монологи?
5. З яким музичним образом порівнюється душа людини?
6. В електронному додатку до підручника знайдіть і перегляньте відео-лекцію про новелу «Intermezzo». Занотуйте основні тези, які доводить авторка лекції. З якими тезами ви погоджуєтесь?

Intermezzo

Новела

(Уривки)

Присвячую кононівським полям

Дійові особи:

Моя утома.
Ниви у червні.
Сонце.
Три білих вівчарки.
Зозуля.
Жайворонки.
Залізна рука города.
Людське горе.

■ Створення світу (III)
(Мікалоюс Константінас Чюрльоніс, 1905)

Лишилось тільки спакуватись... Се було одно з тих незчисленних «треба», які мене так утомили і не давали спати. Дарма, чи те «треба» мале, чи велике, — вагу те має, що кожен раз воно вимагає уваги, що не я їм, а воно мною уже керує. Фактично стаєш невідьником сього многоголового звіра. Хоч на час увільнитись від нього, забути, спочити. Я утомився.

Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а і чуже. А врешті — хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря

крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутися з людиною. *Я не можу бути самотнім.* Признаюсь — заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину.

Так, ти стаєш мені на дорозі і уважаєш, що маєш на мене право. Ти скрізь. Се ти одягла землю в камінь й залізо, се ти через вікна будинків — тисячі чорних ротів — вічно дихаєш смородом. Ти бичуєш святую тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря пилом та димом, ревеш від болю, з радості, злості. Як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд; твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в своїй розмаїтості кольорів і форм, застрягаєш в моїй зіниці. Я не можу розминутися з тобою... я не можу бути самотнім... Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш всередину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість і звірячі інстинкти. Весь жах, весь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш вискати мене, всю мою кров, як той вампір. І ти се робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незліченних «треба», у безконечних «мусиш».

Я утомився.

Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміять. Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що сміять. Нехай увійдуть у хату чистота і спокій.

Хто дасть мені втіху бути самотнім? Смерть? Сон?

Як я чекав їх часом!

А коли приходив той прекрасний брат смерті і брав мене до себе — люди і там чекали на мене. Вони сплітали своє існування

з моїм в химерну сітку, намагались налити мої вуха та моє серце тим, чим самі були повні... Слухай-но, слухай! Ти й тут несеш до мене свої страждання? Своє мерзенство? Моє серце не може більше вмістити. Воно повне ущерт. Дай мені спокій...

Так було по ночах.

А вдень я здригався, коли чув за собою тінь від людини, і з огидою слухав ревучі потоки людського життя, що мчали назустріч, як дикі коні, з усіх городських вулиць.

* * *

Поїзд летів, повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною і не пускає. Мене дратувала непевність, що тремтіла в мені: чи розтулить рука свої залізні пальці, чи пустить мене? Невже я вирвусь від сього зойку та увійду

у безлюдні зелені простори? Вони замкнуться за мною, і надаремне клацати буде кістками залізна рука? І буде навколо і в мені тиша?

А коли все оце сталося, так просто і непомітно, я не почув тиші: її глушили чужі голося, дрібні, непотрібні слова, як тріски і солома на весняних потоках... <...>

Якийсь зелений хаос крутився круг мене і хапав бричку за всі колеса, а неба тут було так багато, що очі тонули в нім, як в морі, та шукали, за що б зачепитись. І були безпомічні.

Врешті ми вдома. Білі стіни будинку вертають мені притомність. Як тільки бричка вкотилась на широкий зелений двір — закувала зозуля. Тоді я раптом почув велику тишу. Вона виповняла весь двір, таїлась в деревах, залягла по глибоких блакитних просторах. Так було тихо, що мені соромно стало калатання власного серця.

Виявляємо літературну компетентність, екологічну грамотність, усвідомлення важливості здорового способу життя

1. Як ви зрозуміли причини «втоми» героя? Прочитайте фрагмент, який, на вашу думку, найточніше розкриває проблему. Чи переживали ви коли-небудь подібний стан? Що його спричиняло? У який спосіб ви намагались позбутися такого стану?
2. Поміркуйте, як ставиться герой новели до людей. Чому вони викликають у нього відразу?
3. Прочитайте рядки, які доводять, що для героя поїздка за місто — це втеча від «треба» й «мусиш», спроба звільнитися з лещат, якими його тримає міське життя. Які образи допомагають читачу зрозуміти істинні причини поїздки?
4. Якою постає сама поїздка? Чи дає вона насолоду герою? Які зорові та звукові образи допомагають це зрозуміти?
5. Прочитайте виразно останній абзац цього фрагмента. Доберіть слово, яким, на вашу думку, можна найточніше схарактеризувати стан героя, коли він почув «велику тишу». Поміркуйте, чому йому «стало соромно».

* * *

Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, наливої зеленим хлібом. Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в краї неба. Я тепер маю окремий світ, він наче перлова скойка: ступились краями дві половини — одна зелена, друга блакитна — й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там ходжу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок.

Можу подумати, що я планета, яка посувається разом із сателітами. Бачу, як синє небо надвоє розтяли чорні дихаючі крила ворони. І від того — синіше небо, чорніші крила.

На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволося вівса. Йду далі — киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах,

що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки зміяться глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий, безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотній на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість.

Врешті стаю. Мене спинає біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю.

Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна. І повні очі сяйва сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає відбитий від себе блиск.

Раптом все гасне, вмирає. Здрагаюсь. Що таке? Звідки? Тінь? Невже хтось третій? Ні, тільки хмарка. Одна хвилинка темного горя — і вмить усміхнулось направо, усміхнулось наліво — і золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною встала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Вівса, пшениці, ячмені — все се зіллялось в одну могутню хвилю; вона все топить, все забирає в полон. Молода сила тремтить і пориває з кожної жилки стебла; клекотить в соках надія й те велике жадання, що його звати — плодючість. Я тільки тепер побачив село — нужденну купку солом'яних стріх. Воно ледве помітне. Його обняли й здушили зелені руки, що простяглися під самі хати. Воно заплуталось в ниві, як в павутинні мушка. Що значить для тої сили оті хатки? Нічого. Зіллються над ними зелені хвилі й поглинуть. Що значить для них людина? Нічого. Он вийшла в поле дрібна біленька цятка і потопла у ній. Вона кричить? Співає? І робить рух? Німа безвладність просторів все се ковтула. І знов нічого. Навіть сліди людини затерті й закриті: поле сховало стежки і дороги. Воно лиш котить та й котить зелені хвилі

і хлюпає ними аж в краї неба. Над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічності. Як крила тих вітряків, що чорніють над полем: байдужно і безупинно роблять в повітрі круг, немов говорять: так буде вічно... так буде вічно... in saecula saeculorum... in saecula saeculorum...¹

* * *

Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. В складках своєї одєжі приносив запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, сідав десь на ганку порожнього дому й дивився, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі колони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все се зміцнялось й темніло, склепляла над ними зоряну баню.

Тепер я можу спокійно спати, твої міцні стіни стануть між мною і цілим світом. На добраніч вам, ниви. Й тобі, зозуле. Я знаю, завтра з ранішнім сонцем влетить до мене в хату твоє жіноче контральто: «Ку-ку!.. ку-ку!..» І зразу дасть мені настрій привіт твій, моя найближча приятелько.

* * *

Трепов! Оверко! Пава! Чотири пальці у рот — і дикий степовий свист. Біжать. Як троє білих ведмедів. Може, вони мене роздеруть, а може, приймуть запросини в поле. <...>

Їм трохи не до вподоби, здається, занадто гаряче сьогодні сонце, яке робить із них такі яскраві плями, але я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице. Повернутись до нього спиною — крий боже! Яка невдячність! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього: «Сонце! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів — хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні?»

Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий зіплющий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш — охоче вливаю в себе вогняний напій й п'янію від нього.

Я тебе люблю. Бо... слухай:

¹ На віки вічні... (Лат.)

З тьми «невідомого» з'явивсь я на світ, і перший віддих, і перший рух мій — в темряві матернього лона. І досі той морок наді мною панує — всі ночі, половину мого життя стоїть він між мною й тобою. Його слуги — хмари, гори, темниці — закривають тебе від мене — і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпущусь в нім навіки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість, — і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лампі, у феєрверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене — творю твою подобу, даю наймення їй «ідеал» і ховаю у серці. І він мені світить.

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмарило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала... (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?) <...>

Час зупинився чи лине? Може, пора?

Ліниво всі встали, ліниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно додому спокій. Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар...

* * *

Ніколи перше не почував я так ясно зв'язку з землею, як тут. В городах земля одягнена в камінь й залізо — і недоступна. <...>

Я тут відчуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо поза всякими програмами й партіями — земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, розкішну, створену вже, — всю я вмещаю в собі. Там я творю її наново, вдруге, — і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї.

* * *

Ми таки стрілись на ниві — і мовчки стояли хвилину — я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здався, але крізь нього я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами... блідих жінок у чорних подертих запасах, що

■ Пшеничне поле з жайвороном
(Вінсент Ван Гог, 1887)

схилились, як тіні, над коноплями... пранцюватих дітей всуміш з голодними псами... Все, на що дивився й чого наче не бачив. Він був для мене наче паличка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину згуків.

Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонки кидає на поле пісню, а я стояв та слухав, і щось тремтіло в мені.

Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тікаю! Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!

Говори, говори...

Що говорити? У сім зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На іншого зглянься Бог... А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинуть на жорна. <...>

Говори, говори...

Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо і землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори...

* * *

Город знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви. Покірливо дав я себе забрати, і поки залізо тряслось та лящало, я ще раз, востаннє, вбрав у себе спокій рівнини,

синю дрімоту далеких просторів. Прощайте, ниви. Котіть собі шум свій на позолочених сонцем хребтах. Може, комусь він здасться так, як мені. І ти, зозуле, з вершечка берези. Ти теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли, пошарпані грубими пучками, а тепер

натягаються знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть... Прощайте. Йду поміж люди. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає...

1908

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

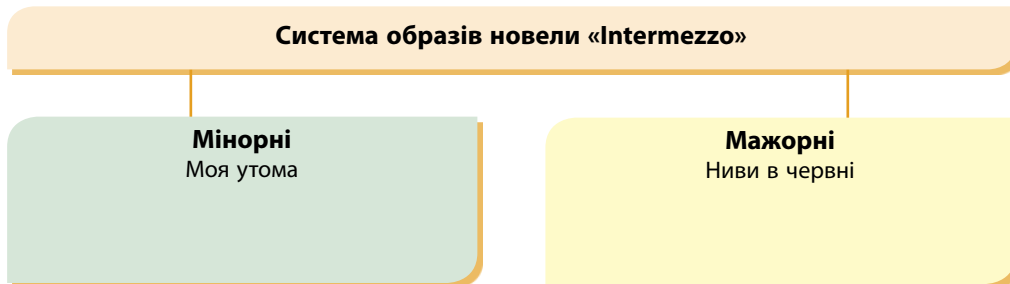
1. Сон героя доводить, що він сприймав буття, вимірюючи його людськими стражданнями. Доведіть, що на лоні природи герою відкриваються нові виміри буття.
2. Як ви зрозуміли метафору «пустив свою душу під чорний пар»?
3. Знайдіть у наведеному фрагменті ознаки внутрішнього оновлення героя.
4. Доведіть, що відроджена здатність магічного сприйняття світу дає йому змогу по-новому відкривати звичні речі, знаходити чудесне в буденному.
5. Поміркуйте, чи важливо людині мати здатність знаходити прекрасне в буденному. Чи пам'ятаєте ви миттєвості свого життя, коли й вам у звичному відкрилося щось нове, у буденному — чудесне?
6. Яку роль відіграє в новелі зустріч героя з мужиком?
7. Як ви зрозуміли вислів «крізь нього я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх»? Що ще побачив герой? Який узагальнений образ постає в уяві читача, коли він сприймає перелік побаченого героєм?
8. Яке враження справив на вас фінал новели? Які образи вразили?

Досліджуємо самотійно

9. Звернувшись до тексту, простежте, як змінюються думки й переживання героя під час його відпочинку.

Ділимося думками і враженнями

10. Які враження викликали у вас описи природи? Як вони впливають на настрій, які емоції викликають?
11. Доповніть схему.

Виявляємо творчі здібності

12. Напишіть есе на тему «Внутрішні метаморфози героя новели «Intermezzo».

Повість «ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ»

Історія створення

Повість була написана М. Коцюбинським у 1911 році в Чернігові. Наступного року вона побачила світ у журналі «Літературно-науковий вісник». Але перед тим була довга й копітка праця.

Інтерес до життя гуцулів — українських горян — виник у письменника після ознайомлення з фольклорно-етнографічними матеріалами. У цьому посприяв В. Гнатюк — невтомний збирач і дослідник народної творчості. Починаючи з 1902 року, він надсилав М. Коцюбинському «Етнографічний збірник», який видавало Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові. У травні 1910 року на запрошення В. Гнатюка він два тижні провів у Карпатах, де безпосередньо

спостерігав за життям і побутом горян. Повернувшись до Чернігова, М. Коцюбинський багато читав про гуцульське життя. А влітку 1911 року знову побував у Карпатах, вивчав народні звичаї й обряди. Письменника захопив пантеїстичний погляд на природу. Гірські мешканці вважали її по-справжньому живою, населеною добрими і злими духами. Під час цієї подорожі в письменника й виникла думка написати твір із життя гуцулів.

Деякий час М. Коцюбинський займався обробкою й узагальненням зібраних матеріалів. Потім була творча праця. Автор тричі змінював текст і в листопаді 1911 року завершив роботу над повістю.

Неоромантична основа

Неоромантизм — один із напрямів модернізму. Його не слід ототожнювати з романтизмом початку XIX століття, хоча спорідненість обох напрямів важко заперечити. Їх поєднує увага до незвичайних особистостей, сильних пристрастей, до всього загадкового й фантастичного.

У творах неоромантизму було переосмислено романтичний конфлікт між героєм і юрбою. Леся Українка відзначала, що неоромантизм протиставляє юрбі не самотнього героя, а нове суспільство духовно розвинених особистостей.

Вона закликала замість «людини натовпу» виховувати свідомого й відповідального за свої вчинки індивіда. Прикладом неоромантичного підходу до дійсності є повість М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». Письменник розповів незвичайну історію щирого й вірного кохання на тлі вічних метаморфоз загадкової й могутньої природи.

У повісті також наявні риси *імпресіонізму*: у відтворенні мінливих душевних переживань героїв та в змалюванні природи.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Дайте короткі відповіді на запитання.
 - Коли М. Коцюбинський написав «Тіні забутих предків»?
 - Хто зацікавив письменника гуцульським життям?
2. Використовуючи матеріали статті, у зручній для вас формі (конспекту, схеми, таблиці) занотуйте інформацію про історію створення та видання повісті.
3. Що споріднює неоромантизм із романтизмом початку XIX ст.?
4. Як у неоромантизмі осмислюється конфлікт між героєм і оточенням?

Читаємо взірці української художньої літератури

Прочитайте повість **Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків»**. Зверте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника. В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

Авторський погляд

У побутовій культурі гуцулів багато такого, що зумовлене особливостями гірського ландшафту. Мешканці гір живуть ізольовано, далеко

■ Весна на Гуцульщині
(Іван Труш, 1920-ті)

від центрів цивілізації. Через це їхній побут довго не змінювався. У горах люди не можуть надійно убезпечити себе від природних стихій. Є лиш один вихід — знайти компромісні форми співжиття, влитися в природний світ, прийняти його закони. У горах людина не намагається підкорити природу, а вплітає своє життя у звичний плин природних процесів.

Саме такими М. Коцюбинський зобразив гуцулів. У його творі вони й природа — єдине ціле. Особливості гірського краю наклали відбиток на психологію, побут, звичаї та обряди, на мрії й фантазії людей.

Як ставиться до навколишнього світу головний герой повісті? Він вірить, що світ населений духами й надприродними істотами, з якими слід налагоджувати співжиття. Магію й чародійство він сприймає як щось звичне, він вірить у силу заклинань, що здатні впливати на природні стихії.

Тема кохання

Михайло Коцюбинський не мав наміру створити етнографічний нарис про гуцульське життя. Яскраве природне тло та міфологія дозволяли йому абстрагуватися від суспільних проблем і зосередитися на темі кохання. Автора зацікавило щире, ідеальне почуття, у певному сенсі позачасове.

Письменник свідомо відійшов від суспільної конкретики, характерної для реалізму. Натомість за допомогою алюзій він відсилає читачів до визнаних світовою традицією любовних сюжетів. Історія кохання Івана й Марічки — підлітків із двох ворожих гуцульських родів — може

викликати асоціації з почуттями Ромео і Джульєтти з відомого твору В. Шекспіра. А доля героя повісті узгоджується з уявленням давньогрецького філософа Платона, який писав про нерозлучні половинки цілого: смерть одного із закоханих позбавляє сенсу життя іншого.

У творі М. Коцюбинського зображене природне почуття без домішок фальшу й нещирості. Для героїв воно єдине на все життя. Автор ускладнив тему, долучивши до її розкриття філософські мотиви — життя і смерті та сенсу людського існування.

Людина, природа, магія

Розповідаючи про кохання, письменник багато уваги приділив темі природи. Він зобразив світ стрімких гірських річок, високих смерек та скелястих вершин. У цьому світі живуть прекрасні люди, міцні й витривалі, суворі й мужні.

Поняття природи письменник розглядає в усій його складності. Це не лише флора й фауна, не лише яскравий пейзаж. Природа постає ще як живий і величний спостерігач, а нерідко і вершитель людських доль. Вона дозволяє людині бути щасливою, але може так само незворушно забрати те щастя.

■ Ілюстрації до повісті М. Коцюбинського
«Тіні забутих предків» (Олена Кульчицька, 1925)

Власне, й сама людина в художньому світі повісті є всього лише частиною природи: не здатна усвідомити, яка доля призначена їй в універсальній природній коловерті. У цьому світі звичним явищем є магія — важливий спосіб спілкування з духами природи.

Щезник, мавки, чаклуни і відьми — ці образи створюють казковий колорит повісті. Герої

твору не сприймають магію як щось незвичне — це швидше прикмета щоденності. Змалку зустрічаючись із загадками природи, люди навчаються впливати на неї магічними діями й заклинаннями. Уважно опрацювавши фольклорно-етнографічні матеріали, автор достовірно й переконливо зобразив різні — святкові й сумні — епізоди гуцульського життя.

Іван Палійчук та його доля

Іван — дев'ятнадцята дитина з гуцульського роду Палійчуків. Від народження він був дивним. Його мати підозрювала, що *«хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня»*. У сім років хлопець знав усе про довкілля. Розумівся на зіллі, добрих та злих духах природи: *«Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна»*. Добре грав на сопілці; від щезника перейняв його мелодію.

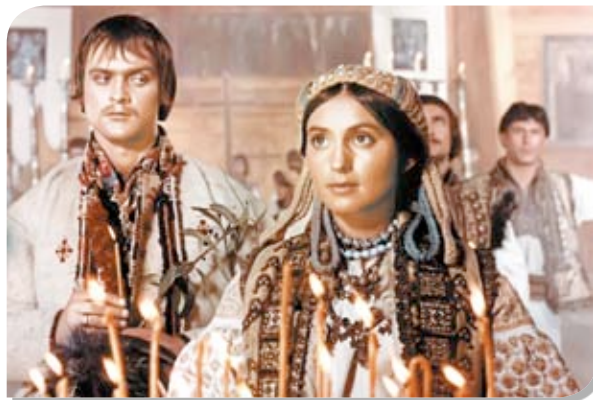
Життя Івана змінилося після зустрічі з Марічкою — дівчиною з ворожого роду Гутенюків. Іван і Марічка бачилися потай від батьків, а в підлітковому віці покохали одне одного. Потім сталася трагедія — поки Іван працював на полонині, його кохана потонула в річці.

На цілих шість років Іван зник, а коли повернувся, одружився й зажив як усі. Але зі смертю Марічки померла частина самого Івана. Автор розповів драматичну історію його вмирання. Слабким зв'язком зі світом лишалася дружина, але і її забрав чаклун, мольфар. До Івана прийшло гірке усвідомлення, що його життя — марне блукання без мети.

Автор дібрав дуже влучні образи на позначення днів людського життя — вони, як піна на річці, плывуть за водою. Світ мов безкрає небо,

а людина — маленька зірочка, що котиться по небосхилу. Ця образність увиразнює та поглиблює переживання трагічної самотності героя.

Реальність у сприйнятті Івана поступово заступається маренням. Герой завершив своє життя в спогадах про юнацьке кохання. Фінальний епізод його земного існування — це чудесне занурення у світ природної магії, коли в уяві передсмертні бажання набирають реальних обрисів.

■ Кадр із х/ф «Тіні забутих предків» (1964, режисер Сергій Параджанов; у ролі Івана — Іван Миколайчук, у ролі Марічки — Лариса Кадочникова)

Марічка-Нявка

Автор зобразив героїню лише в кількох, але дуже яскравих епізодах. Ось вона з дитячою довірою дає половину цукерки хлопцеві, який щойно її вдарив. Малі діти легко знаходять спільну мову. Марічка пасла вівці, а Іван був поряд — разом вони проводили час у дитячих забавах.

Наступний епізод — дорослішання. *«Сходились коло церкви або десь в лісі, щоб стариня не знала, як кохаються діти ворожих родів»*. Марічка любила, коли Іван грав на флюярі. Тоді відгукувалась на його музику співанками. *«Пісні*

були сумні, прості і ревні, аж краляли серце». Співала вона й перед розлукою, коли Іван пішов на полонину. Вона більше не побачила коханого — її життя забрала вода.

Марічка ожила в уяві Івана вже в образі нявки. У народній міфології нявка (мавка) — лісова істота, яка з'являється у вигляді вродливої дівчини й заманює чоловіків до лісу. Вважалося, що душі потопельниць перетворюються на нявок. Івано-ва пам'ять відроджує колишні часи, а свідомість вибудовує бажаний діалог із коханою Марічкою.

■ Афіша до х/ф «Тіні забутих предків» (Георгій Якутович, 1964)

■ На знімальному майданчику х/ф «Тіні забутих предків» (1964, режисер Сергій Параджанов)

Значення творчості М. Коцюбинського

Письменник одним із перших виступив за тематичне оновлення української літератури та збагатив її ідеями західноєвропейського модернізму. Він використав можливості імпресіонізму та неоромантизму в зображенні українського життя. Його «Intermezzo» стало

шедевром психологічної новели, а «Тіні забутих предків» і сьогодні нагадують читачам про красу справжніх почуттів. За повістю на українській кіностудії ім. О. Довженка було знято художній фільм (режисер С. Параджанов, музика М. Скорика), що здобув широке міжнародне визнання.

Виявляємо літературну компетентність

1. Яку роль відіграють описи природи в розкритті людських переживань?
2. Якими образами представлена народна демонологія?
3. Як зображений світ магії у житті горян?
4. Поміркуйте, чому автора зацікавила тема кохання.
5. Чому, розкриваючи тему, він звернувся до життя горян?
6. Які алюзії при цьому використав автор?
7. Які філософські питання порушив автор у творі?
8. Яке враження справив на вас фінал повісті?

Виявляємо творчі здібності

- 9. Напишіть коротке есе на тему «Тіні забутих предків...»

Готуємося до ЗНО

- 10. У зручній для вас формі (тексту, плану, схеми, таблиці) запишіть у зошит для підготовки до ЗНО відомості про життєвий і творчий шлях М. Коцюбинського. Визначте художні особливості творів письменника.

Експресіонізм

Експресіонізм — мистецький напрям перших десятиліть ХХ ст., що виник у Німеччині й поширився по інших європейських країнах. Теоретиками експресіонізму були К. Пінтус і К. Едшмід, у літературі цей напрям представляли С. Георг, Г. Тракл, Ф. Кафка, Б. Брехт та ін.

Напрямок постав як реакція на духовну кризу початку ХХ ст., що породила, особливо після Першої світової війни, загострене переживання катастрофізму та безглуздості людського існування. Експресіонізму властиве трагічне світовідчуття, а його ідейну основу становить конфлікт людини з негуманним світом.

Експресіоністи виступали проти реалістичної правдоподібності, натомість у зовнішніх проявах життя прагнули побачити й виразити його справжню глибинну сутність. Один із теоретиків експресіонізму К. Едшмід писав: *«Світ перед нами. Було б безглуздом повторювати його. Схопити його у справжній суті й відтворити — ось найвагоміше завдання мистецтва»*.

Представники експресіонізму основну увагу звертали на особистість, яка перебуває у кризовому стані, на межі своїх духовних і фізичних можливостей. Людина у їхніх творах відчувається приреченою на страждання й безвихідь. Звідси походить максимально суб'єктивне сприйняття життя автором і героями творів.

Експресіонізм тяжів до абстрагування в зображенні дійсності. Його рисами є загострена емоційність автора й персонажів, фрагментарність оповіді, звернення до символіки та гротеску.

Першим експресіоністом в українській літературі був В. Стефаник. Рис цього напрямку наявні у творах О. Турянського, М. Хвильового, М. Куліша, І. Дніпровського, Т. Осьмачки.

Експресіонізм (від лат. *expressio* — вираження) — мистецький напрям перших десятиліть ХХ століття. Поширені мотиви — страх, безнадія, біль, страждання, смерть. Експресіонізму властиві загострена емоційність автора й персонажів, фрагментарність оповіді, використання символіки і гротеску.

■ Осінній етюд
(Василь Кандинський, 1909)

■ Лицар-мандрівник (автопортрет)
(Оскар Кокошка, 1915)

Опрацюємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Що позначають терміном «експресіонізм»? У якій країні він зародився?
2. Хто з українських письменників належав до експресіоністів?

Василь СТЕФАНІК

(1871—1936)

■ Василь Стефаник

Василь Семенович Стефаник народився 14 травня 1871 року в селі Русові (тепер Снятинського району Івано-Франківської області) в сім'ї заможного селянина. Початкову освіту здобув у Русові, згодом навчався в Снятині, у гімназіях Коломиї та Дрогобича. У Коломиї почав писати літературні твори, а в Дрогобичі захопився громадською діяльністю.

За наполяганням батька В. Стефаник став студентом медичного факультету Ягеллонського університету в Кракові. Медицину не любив, навчався з перервами впродовж 1892—1900 років, однак лікарського фаху так і не здобув. Коли жив у Кракові, багато часу присвячував літературі. Тоді зацікавився модернізмом; був добре знайомий з лідером модерністського руху «Молода Польща» С. Пшебишевським.

У 1900 році важко переніс смерть матері. Тоді й покинув навчання. Через кілька років одружився з донькою сільського священика Ольгою Гаморак, мешкав у селі Стецєві у батьків дружини. Там займався господарюванням, провадив громадську роботу серед селян. Обирався послом (депутатом) до австрійського парламенту від Радикальної партії.

У 1910 році В. Стефаник разом із родиною перебрався до Русова. Під час Першої світової війни недовго жив у Відні. Тоді після тривалої перерви відновив літературну працю. Уряд Радянської України призначив В. Стефанику довічну пенсію. Письменник від неї відмовився, бо дізнався про влаштований комуністами голодомор.

В останні роки свого життя В. Стефаник переніс важку хворобу. Помер 7 грудня 1936 року, похований у рідному селі Русові.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

У зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми) запишіть відомості про життя письменника.

Літературна творчість

■ Вечір у гірському селі
(Георгій Якутович, 1966)

Перші літературні спроби Стефаника припали на час його коломийського побуту — тоді він писав ліричні поезії. У другій половині 90-х років підготував до друку книжку поезій у прозі, але не став публікувати через неприхильні відгуки критиків і видавців. Незважаючи на розчарування, не відмовився від літературного покликання. У чернівецькій газеті «Праця» за 1897 рік вийшли його новели «Виводили з села», «Лист», «Побожна», «У корчмі», «Стратився» та інші, що одразу принесли авторові успіх і популярність. А в 1899 році в Чернівцях була надрукована перша збірка новел В. Стефаника «Синя книжечка». Письменник по-новому осмислив тему села, розкрив людські драми і трагедії. Як відзначила О. Черненко, *«у творах Стефаника винесене на поверхню все внутрішнє життя людини, з великою наполегливістю зображена уся істотність її існування»*. У своїх новелах автор використав покутський діалект, яким розмовляли в його рідному селі. Це забезпечило додаткові виражальні можливості, потрібні для точного розкриття селянської психології.

Заохочений схвальними відгуками читачів, у 1900 році письменник видав збірку «Камінний хрест», а ще через рік — книжку «Дорога». У 1905 році побачила світ збірка В. Стефаника «Моє слово», яка містила раніше написані твори. На той час В. Стефаник утратив інтерес до літературної роботи. Після 1901 року він майже на півтора десятиліття полишив літературну працю.

Другий період творчості В. Стефаника припав на 1916—1933 роки. Нові твори ввійшли до збірки «Земля», що побачила світ у Львові в 1926 році. У ній письменник відобразив зміни, що сталися в житті українського селянства під час та після Першої світової війни. Як і раніше, він звертався до жанру стислої психологічної новели, у якій поєдналися гострий драматизм із ліричним освітленням подій. Після публікації своєї останньої збірки В. Стефаник написав ще низку новел та спогади.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Коли В. Стефаник почав писати літературні твори?
2. У якому році вийшла перша збірка новел письменника? Яку назву вона мала?
3. Коли вийшли наступні збірки В. Стефаника?
4. Яку назву мала остання книжка його новел?

Експресіонізм у творах В. Стефаника

На творчу манеру новеліста вплинув польський модернізм. Визнаючи роль лідера групи «Молода Польща» у своєму творчому становленні, В. Стефаник писав: *«Станіслав Пшебишевський — сам великий і його великі товариші навчили мене шанувати мистецтво»*.

У новелах В. Стефаника переважають риси експресіонізму.

Більшість творів В. Стефаника пов'язана з темою українського села. У розкритті теми він рішуче відійшов від реалістичної традиції: *«Я писав тому, щоб струни душі нашого селянина так кріпко настроїти і натягнути, щоби з того вийшла велика музика Бетховена»*.

Важливі для реалістів соціальні чинники у В. Стефаника відсуваються на задній план. Це проникливо спостеріг І. Франко: *«Ні, ті трагедії і драми,*

■ Станіслав Пшебишевський
(Едвард Мунк, 1895)

■ Бетховен
(Бернд Луц, 2014)

■ Пам'ятник Л. Ван Бетховену в Бонні
(Клаус Каммеріхс, 1986)

■ Леся Українка й Василь Стефаник у гостях
в Ольги Кобилянської (Петро Сахро, 1971)

які малює Стефаник, мають небагато спільного з економічною нуждою; се трагедії душі, конфлікти та драми, що можуть *mutatis mutandis* повторитися в душі кожного чоловіка, і, власне, в тім лежить їх велика сугестійна сила, їх потрясаючий вплив на душу читача».

Слова І. Франка вказують на вміння новеліста абстрагуватися від конкретних реалій у вираженні сутності людського буття.

Художні пошуки привели його до усвідомлення трагічної дисгармонії людського буття. Головною в новелах В. Стефаника є проблема негуманного світу, що по-різному виявляється в долях героїв. Письменник малював світ, у якому людина немовби приречена на страждання й забуття — хай то буде смерть, сирітство, голод, самотність, еміграція або якась інша людська драма чи трагедія.

Коментар фахівця

Василя Стефаника не можна читати, аби вбити час, аби приємно налаштувати себе до сну, аби захопити себе на якусь хвилину. Василя Стефаника бере у руки той, хто запалений бажанням пізнати світ, людину, її історію, передісторію, таємницю її душі, її радості, муки, горіння, біль, жах і торжество.

Валерій Шевчук, письменник

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. На кого рівнявся В. Стефаник у своєму літературному зростанні?
2. На що звертали увагу експресіоністи, зображуючи людину?
3. Які теми вони розкривали?
4. У чому полягає відмінність творів В. Стефаника, що розкривають тему села, від творів реалістичної традиції?

Новела «КАМІННИЙ ХРЕСТ»

Тематична основа

Новела «Камінний хрест» для В. Стефаника була важливим твором — не випадково він так само назвав цілу збірку, що вийшла в 1900 році. Автор розкрив тему еміграції, що стала для багатьох українців тяжким випробуванням, а для деякого навіть і трагедією.

В останній чверті XIX століття серед галицького селянства трудова еміграція була масовим явищем.

У пошуках кращого життя за океаном люди полишали рідні домівки. Виїздили головним чином до США, Канади, Бразилії та Аргентини.

Усього до 1911 року зі Східної Галичини емігрувало більше ніж 300 тисяч осіб. Із рідного села В. Стефаника багато людей теж виїхало в пошуках кращої долі.

Прототипом героя новели став селянин із Русова Стефан Дідух, який разом із родиною емігрував до Канади, а перед поїздкою встановив на своєму полі камінний хрест.

В українській літературі не лише В. Стефаник звертався до теми еміграції. У поетичному циклі «До Бразилії» (1898) її творчо осмислив І. Франко.

Виявляємо літературну компетентність

1. До якої збірки увійшла новела «Камінний хрест»?
2. Яким подіям присвячений твір?
3. Хто став прототипом головного героя твору? Хто ще звертався до цієї теми?

Читаємо взірці української художньої літератури

Прочитайте повість **Василя Стефаника «Камінний хрест»**. Зверте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника. В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

Художня організація

Новела складається із семи розділів. Перший виконує роль експозиції: знайомить із життям селянина-трудівника Івана Дідуха, який усі сили віддав виснажливій хліборобській праці — крім неї нічого й не бачив («*Отакий був Іван, дивний і з натурою, і з роботою*»). Навіть односельців дивував своєю зятятістю в роботі та ще й тим, що майже ніколи не відпочивав, лише раз на рік бував у церкві.

Зав'язка представлена в другому розділі новели: герой зібрався емігрувати, «...бо сини з жінкою наважилися до Канади». Іван продав усе, що мав, і запросив на прощальні гостини село. Це прощання з односельцями і становить «розв'язку дії». У психологічному творі, яким є «Камінний хрест», основну увагу перенесено на внутрішній сюжет, а саме на напружені, драматичні переживання героя, який вимушено полишає рідну землю. А в шостому розділі

міститься кульмінація — розставання Івана й його дружини з домівкою та їхній моторошний прощальний танець. Розв'язкою виступає останній розділ новели. Дорогою із села Іван Дідух указує дружині на камінний хрест, що залишив на згадку про життя на батьківщині.

Надзвичайно важливу роль в організації твору відіграють експресивні діалоги й монологи персонажів, а також уривчасті звукові образи («*В шум, гамір, і зойки, і в жалісну веселість скрипки врізувався спів Івана і старого Михайла*»). Вони дозволяють повною мірою передати мінливі людські настрої в загальній картині прощання героя з односельцями та рідною домівкою.

За допомогою низки точних художніх деталей і символів авторові вдалося створити гнітюче враження від прощання, що нагадує проводи небіжчика в останню дорогу (на хресті — імена ще живих людей; «*винесли обох*

із хати»; «то ті, небого, в далеку могилу везу...» і под.). Увесь комплекс художніх засобів новели спрямований на вираження трагедії людини, яка втрачає зв'язок зі звичним середовищем

та глибоко переживає біль втрати й страх перед безвістю, що чекає в майбутньому: «...нідемо світами і розвіємось на старість, як лист по полі».

Образ Івана Дідуха

Іван Дідух зібрався до Канади не з власної волі. Його вмовили сини, бо вдома вони не мали майбутнього. Бракувало землі, лишалось або йти в найми, або шукати долі за океаном.

■ Несіння хреста
(Віктор Кравцевич, 1991)

Колись Іван сам наймитував, а після десяти років військової служби придбав землю і став ґаздою, господарем. У спадок від батька дістав лише завалену хату та «горба, щонайвищого і щонайгіршого над усе сільське поле». На той горб і витратив сили: возив туди гній, орав і сів. Івана прозивали Переломаним, бо через застуджену на роботі спину завжди ходив зігнутий у поясі.

Автор не минув і натуралістичних деталей. Ось Іван в одній упряжі з конем: «Догори ліз кінь як по льоду, а Івана як коли би хто буком по чолі тріснув, така велика жила напухала йому на чолі». У творі ціла низка таких штрихів.

Поле на горбі стало для селянина чимось набагато більшим, ніж просто місце роботи. Хрест на ненависному й водночас такому рідному для трудівника пагорбі сприймається як символ життя, згаяного в тяжкій щоденній праці, яка, попри все, надавала сенсу людському існуванню.

З особливою ясністю й гостротою герой усвідомлює свою втрату. Звертається до гостей, пригадує молоді літа, просить вибачення у дружини: «...прости ми, стара, що-м... ті коли скривдив, прости мені і перший раз, і другий раз, і третій раз».

Розгорнуті монологи Івана — це сповідь людини, яка усвідомлює, що ніколи більше не побачить ані цих людей, ані рідного села. Навіть у його тужливому співі автор відзначив характерну рису: «Ідуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить по замерзлій землі, а воно раз на раз зупиняється на кожному ярочку і дрожить подертими берегами, як перед смертю».

Граничним драматизмом перейнятий епізод прощання господарів із рідною хатою. Незвичне поєднання веселої музики, химерного танцю й голосіння створює гротесковий ефект. Він виводить поза межі буденності до світу, у якому

■ Кадр із х/ф «Камінний хрест»
(1968, режисер Леонід Осика)

безвісти зникають люди, лишаються натомість лише знаки їхньої присутності — імена, викарбувані на хресті: «*Видиш, стара, наш хрестик? Там є вибито і твоє намено. Не біси, є і моє, і твоє...*».

В образі українського селянина автор не лише розкрив трагедію втрати, пов'язану з еміграцією, а й виразив загальне тривожне світовідчуття початку ХХ століття. Він передав

трагізм людини, змушеної попрощатися з установленим життям і покласти на волю непередбачуваних і часто небезпечних обставин.

Новела «Камінний хрест» своєю емоційною виражальною силою захопила багатьох сучасників письменника. І в подальшому вона не залишала байдужими українських читачів. У 1968 році режисер Л. Осика зняв талановиту екранізацію славетного твору В. Стефаника.

Коментар фахівця

Велич творчості Стефаника саме в тому, що він зумів створити синтезу національного первня з уселюдським, отже, поєднати любов до української людини з модерним світоглядом та з модними на той час засобами мистецького вияву. Точніше, він прищепив експресіонізм на український ґрунт, втілюючи його в українську народну тематику, до того ж надихав його чаром української природи та фольклору.

О. Черненко, дослідниця української літератури

Виявляємо літературну компетентність

1. Чому Іван Дідух залишає рідне село? Куди він зібрався їхати?
2. Як до цього складалося його життя?
3. Що для нього означала хліборобська праця?
4. Чому селянин установив хрест саме на пагорбі? Що вибито на тому хресті?
5. З якими словами звернувся Іван до гостей?
6. Як односельці ставляться до Івана Дідуха?
7. Що символізує камінний хрест?
8. Який епізод твору є кульмінаційним?

Ділимося думками і враженнями

- 9. Які настрої навіює прощання героя з односельцями? Чому він саме так переживає свою еміграцію?

Досліджуємо самотійно

10. Розгляньте діалоги й монологи та звукові образи й визначте їхню роль у розкритті психології персонажів.

Виявляємо обізнаність у сфері культури

- 11. Знайдіть у мережі Інтернет фільм режисера Л. Осика «Камінний хрест», знятий на кіностудії ім. О. Довженка в 1968 р. Сценаристом фільму виступив поет Іван Драч, який поклав в основу сценарію дві новели В. Стефаника — «Камінний хрест» і «Злодій». Перегляньте фільм та порівняйте своє враження від новели і її втілення в кіномистецтві.

Виявляємо літературну, інформаційно-цифрову компетентності

- 12. В електронному додатку до підручника знайдіть і перегляньте відео-лекцію про новелу «Камінний хрест». Занотуйте основні тези.

Новела «НОВИНА»

Життєва основа та художня організація новели

Звертаючись до конкретних життєвих подій, В. Стефаник мав здатність помічати в них загальнолюдські драми і трагедії. Це стосується й новели «Новина», в основу якої покладено дійсний випадок, що стався в селі Трійці в голодному 1898 році. Письменник розповів цю історію в одному з листів до О. Кобилянської: після смерті дружини наймит Михайло з відчаю втопив молодшу дочку, старшу відпустив, а сам пішов здаватися до «криміналу».

Автор виніс розв'язку на початок новели.

Це є логічним, бо коли в назві заявлена «новина», то слід одразу її й подавати. Така організація погоджується з особливостями експресіонізму. Згадка про трагічну подію одразу налаштовує на відповідне сприйняття світу — як негуманного й дисгармонійного. Подавши «новину» на початку, автор побудував весь твір як оповідь із декількох епізодів, що розкривають основні, переважно психологічні мотиви вчинку центрального персонажа.

Опрацьовуємо прочитане

1. Коли й де відбулася подія, яку письменник зобразив у новелі?
2. Як звали того, хто став прототипом героя твору?
3. Чому автор подав розв'язку на початку твору?

Тема і проблематика

У новелі письменник розглянув тему нестерпних умов життя українського селянства. Він розповів про злочин Гриця Летючого, який убив рідну дочку. Зобразивши дітовбивцю, автор, звичайно, не став на його бік, але зробив спробу глибше осмислити причину такого вчинку. Письменник не відкинув соціальних чинників, однак більшу увагу приділив саме психологічним. У його версії подій злочинний вчинок перетворився на трагедію батька, доведеного до крайньої межі щоденною боротьбою за виживання та гнітючим відчуттям безнадії.

Проблематика твору погоджується із загальною проблемою негуманного світу, у якому всім байдуже до долі конкретної людини. Відповідно важливою виступає проблема самотності

героя. Адже Гриць Летючий цілих два роки після втрати жінки боровся з обставинами та дбав про своїх дітей. При цьому в біді лишався самотнім — ніхто навіть не поцікавився його життям (*«Ніхто за нього не знав, як він жиє, що діє...»*). Виявляється, щоб людину просто помітили, треба було зважитись на злочин (*«А тепер усе село про нього заговорило»*).

Із проблемою самотності пов'язана ще одна — проблема розпаду родини й традиційних родинних цінностей. Можна говорити також про звернення автора до філософської проблеми втрати людиною сенсу життя. Герой твору остаточно зневірився, оскільки вже не бачив сенсу в подальшому голодному животінні ані для себе, ані для своїх доньок.

Образ Гриця Летючого

Письменник розкрив психологічні стани доведеної до відчаю людини за допомогою низки точних художніх деталей. Важливими є також монологи й діалоги. Існування селянина автор навіть не визначив як життя — *«Мучився Гриць цілі два роки сам із дрібними дітьми»*. Не жив, а мучився. Від дітей лише й чув: *«Дедю, ми хочемо їсти»*.

Прозаїк не уникає незвичних порівнянь і натуралістичних деталей. Діти, які їдять хліб — *«як*

щенята коло голої кістки», *«як вони їли сухий хліб, то здавалося, що кістки в лиці потріскають»*. Дивлячись на доньок, батько пережив страх, ніби йому відкрилося щось приховане: *«Гриць глянув на них із лави і погадав: «Мерці», — і напудився так, що аж його ніт обсипав»*. Здається, Гриць замість дітей, які їдять хліб, бачить (чи передбачає?) їхнє майбутнє: *«Дівчата глемедали хліб, а він припав до землі і молився, але*

щось його тягнуло все глядіти на них і гадати: «Мерці!». Очевидно, що в «психологічному» сюжеті новели цей епізод має кульмінаційне значення. Саме тоді Гриць Летючий пережив внутрішній злам — коли перед ним відкрилася вся гірка правда про безрадісне майбутнє доньок. Невдовзі після цього він і зважився на вбивство.

Тема батьківської любові набуває у В. Стефаника парадоксального трактування. Характерно, що після вбивства молодшої доньки батько навіть у дрібницях турбується про старшу, яка

«випросилася»: «Гандзю, Гандзю, а на тобі бучок, бо як ті пес надигає, та й роздере, а з бучком май безпешніше». Певно, для самого Гриця все, що відбулося, є справжньою трагедією любові й безнадії.

Про душевний стан героя більше дає знати завершальний епізод твору: Гриць збирається перебрести річку, та немов якась сила спиняє. Він молиться, глибоко переживає й страждає, бо почуває себе великим грішником, якого й вода не приймає через скоєне дітовбивство.

Читацький практикум

Прочитайте новелу. Виконайте завдання.

Новина

Новела

У селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив у ріці свою дівчинку. Він хотів утопити і старшу, але випросилася. Відколи Грициха вмерла, то він бідував. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки. Ніхто за нього не хотів піти заміж, бо коби-то лишень діти, але то ще й біда і нестатки. Мучився Гриць цілі два роки сам із дрібними дітьми. Ніхто за нього не знав, як він жиє, що діє, хіба найближчі сусіди. Оповідали вони, що Гриць цілу зиму майже не палив у хаті, а зимував разом із дівчатами на печі.

А тепер усе село про нього заговорило.

То прийшов він вечором додому та й став дівчата на печі.

— Дедю, ми хочемо їсти, — сказала старша, Гандзуня.

— То їжте мене, а що ж я дам вам їсти? Аді, є хліб, га й начинейтеси!

Та й дав їм кусень хліба, а вони, як щенята коло голої кістки, коло того хліба заходилися.

— Начинила вас та й лишила на мою голову, бодай і земля вікінула! А чума десь ходить, бодай голову зломила, а до вас не поверне. Цей хати і чума зболяла би си!

Дівчата не слухали татової бесіди, бо таке було щоднини і щогодини, і вони привикли. Їли хліб на печі, і дивитися на них було страшно і жаль. Бог знає, як ті дрібонькі кісточки держалися вкупі? Лише четверо чорних очей, що були живі і що мали вагу. Здавалося, що ті очі важили би так, як олово, а решта

тіла, якби не очі, то полетіла би з вітром, як пір'я. Та й тепер, як вони їли сухий хліб, то здавалося, що кістки в лиці потріскають.

Гриць глянув на них із лави і погадав: «Мерці» — і напудився так, що аж його піт обсипав. Чогось йому так стало, як коли би йому хто тяжкий камінь поклав на груди. Дівчата глемедали хліб, а він припав до землі і молився, але щось його тягнуло все глядіти на них і гадати «Мерці!»

Через кілька день Гриць боявся сидіти в хаті, все ходив по сусідах, а вони казали, що він дуже журився. Почорнів, і очі запали всередину так, що майже не дивилися на світ, лиш на той камінь, що давив груди.

Одного вечора прийшов Гриць до хати, зварив дітям бараболі, посолив та й кинув на піч, аби їли. Як попоїли, то він сказав:

— Злізайте з печі та підемо десь у гості.

Дівчата злізли з печі. Гриць натягнув на них драночки, взяв меншу, Доцьку, на руки, а Гандзуню за руку та й вийшов із ними. Йшов довго лугами та став на горі. У місячнім світлі розстелилася на долині ріка, як велика струя живого срібла. Гриць здригнувся, бо блискуча ріка заморозила його, а той камінь на грудях став іще тяжчий. Задихався і ледви міг нести маленьку Доцьку.

Спускалися в долину до ріки. Гриць стреготав зубами, аж гомін лугом розходився, і чув на грудях довгий огневий пас, що його пік у серце і в голову. Над самою рікою не міг

■ Крик
(Едвард Мунк, 1893)

поволі йти, але побіг і лишив Гандзуню. Вона бігла за ним. Гриць борзенько взяв Доцьку і з усієї сили кинув у воду.

Йому стало легше, і він заговорив скоро:

— Скажу панам, що не було ніякої ради: ані їсти що, ані в хаті затопити, ані віпрати,

ані голову змити, ані ніц! Я си кари приймаю, бо-м завинив, та й на шибеницу!

Коло нього стояла Гандзуня і говорила так само скоро:

— Дедику, не топіть мене, не топіть, не топіть!

— Та як си просиш, то не буду, але тобі би ліпше, а мені однако пацити, ци за одну, ци за дві. Будеш бідити змалку, а потім підеш у мамки жидам та й знов меш бідити. Як собі хочеш.

— Не топіть мене, не топіть!..

— Ні, ні, не буду, але Доці вже ліпше буде, як тобі. То вертайси до села, а я йду мелдуватися. Аді, оцев стежечков йди, геть, геть аж угору, а там прийдеши до першої хати, та й увійди, та й кажи, що так і так, дедя хотіли мене утопити, але я си віпросила та й прийшла, аби-сте мене переночували. А завтра, кажи, може би, ви мене де наймили до дитини бавити. Гай, іди, бо то ніч.

І Гандзуня пішла.

— Гандзю, Гандзю, а на тобі бучок, бо як ті пес надигає, та й роздере, а з бучком май безпечніше.

Гандзя взяла бучок і пішла лугами.

Гриць закочував штани, аби перейти ріку, бо туди була дорога до міста. Вступив уже у воду по кісти та й задеревів.

— Мнеоца і сина і світого духа амінь. Очи-наш їжи єс на небесі і на землі...

Вернувся і пішов до моста.

1899

Виявляємо літературну компетентність

1. До якої теми звернувся автор? Яку подію він зобразив?
2. Як автор пояснив вчинок свого персонажа? Чи засуджує автор героя твору?
3. Яку головну проблему порушив письменник?
4. Звернувшись до тексту, простежте психологічні стани, що їх пережив герой твору.
5. Доведіть, що новелі «Новина» властиві риси експресіонізму.

Для дискусії

6. Як ви оцінюєте вчинок героя новели? Що стало причиною такого вчинку?
7. Як характеризує творчість В. Стефаника його сучасник І. Франко? Які особливості творчої манери В. Стефаника відзначає наш сучасник В. Шевчук? Що спільного в цих оцінках творчості В. Стефаника?

Виявляємо обізнаність у сфері культури

8. Розгляньте репродукції картин художників, які пов'язували свою творчість з експресіонізмом. Яке враження вони на вас справили? Яким постає світ на цих картинах?

Неоромантизм

Неоромантичний погляд на світ зазнав помітного впливу філософії Ф. Ніцше, який обґрунтував ідеал надлюдини — цілісної, вольової, духовно розвиненої особистості.

Представники неоромантизму, як правило, зображували своїх героїв у виняткових обставинах. Їх захоплювала яскрава індивідуальність, наділена духовним аристократизмом, прагненням до ідеалу, волею до боротьби з усім, що обмежує розвиток людини.

Прибічників неоромантизму приваблювали незвичайні життєві ситуації, фантастика, пригоди. У щоденному житті вони шукали неординарне й небуденне, у людських стосунках віддавали перевагу щирості та принциповості, а в почуттях цінували максималізм.

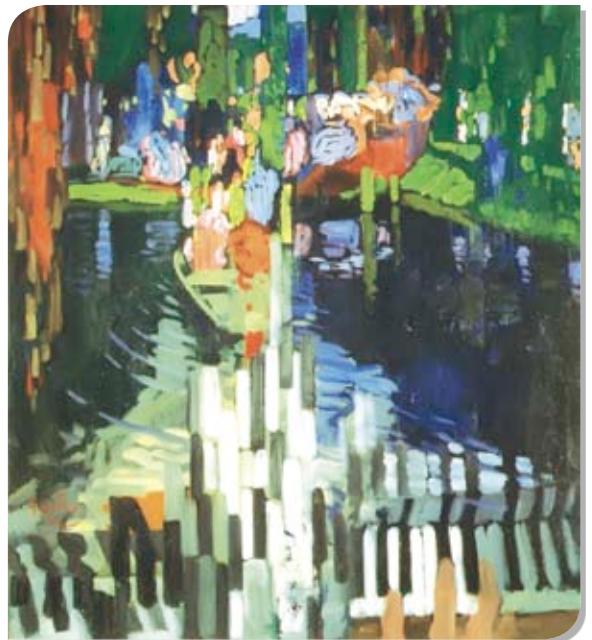
Рисами неоромантизму позначена творчість Д. Конрада, Е. Л. Войнич, Д. Лондона, Г. Ібсена, Р. Кіплінґа, Р. Л. Стівенсона, А. Конана Дойла та ін.

В українській літературі неоромантизм вплинув на творчі пошуки Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, Олександра Олеся та ін. В окремих випадках він взаємодіяв з імпресіонізмом та символізмом.

Найпомітнішою представницею українського неоромантизму є Леся Українка. У своїх роздумах про неоромантизм вона відзначила, що він зумів переосмислити конфлікт між ідеалом і дійсністю, героєм і юрбою.

На думку поетеси, прибічники неоромантизму зневажають не саму юрбу, а той рабський дух, що змушує людину відмовлятися від своєї індивідуальності. Коментуючи теорію неоромантизму, Леся Українка писала про бажане суспільство свідомих духовно розвинених особистостей, у якому б розчинилася й без сліду зникла безлика юрба.

Неоромантизм — одна з течій літературного модернізму, що виникла на межі XIX — XX століть. Вона орієнтувалась на відродження романтичних настроїв перших десятиліть XIX ст., однак погоджувала їх зі світовідчуттям своєї доби.

■ Клавіші фортепіано, або Озеро
(Франтішек Купка, 1909)

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Що позначають терміном «неоромантизм»?
2. Хто з українських письменників належав до неоромантиків?
3. Пригадайте, які твори письменників-неоромантиків ви вивчали на уроках зарубіжної літератури. Яке враження справили на вас ці твори? Якими постають герої творів неоромантиків?

Ольга КОБИЛЯНСЬКА

(1863—1942)

■ Ольга Кобилянська

■ Леся Українка та Ольга Кобилянська
(Віра Барінова-Кулеба, 1982)

Ольга Юліанівна Кобилянська народилася 27 листопада 1863 року в містечку Гура-Гумора на Південній Буковині (у той час — Австро-Угорщина, тепер Румунія) в сім'ї службовця. В особистості письменниці поєдналися впливи різних культур: її батько був українцем, мати походила з німецько-польського роду. Батькова служба потребувала частих переїздів. У різний час родина Кобилянських жила в містах Сучаві й Кімполунзі, у селі Димці, а з 1891 року в Чернівцях.

Перебування в Кімполунзі (тепер Румунія) пов'язане з навчанням О. Кобилянської в чотирикласній німецькій школі (1873—1877). Прагнення надалі здобувати освіту наштовхнулося на перешкоди матеріального плану. У родині Кобилянських було семеро дітей (п'ятеро синів і дві доньки) — не всі могли сподіватися на здобуття бажаного фаху.

У творчому становленні О. Кобилянської багато важила самоосвіта. Естетичні смаки письменниці формувалися під дією різних впливів. Її цікавили європейські малярство, музика, література й філософія. Вона поєднала інтерес до фемінізму з поглядом німецького філософа Ф. Ніцше на духовний аристократизм як вище покликання людини.

Поетизація стала раннім, юнацьким захопленням О. Кобилянської. А вже починаючи з 80-х років вона віддала перевагу прозі (молода авторка писала спочатку німецькою мовою). Роль української літераторки далася О. Кобилянській нелегко й не одразу. Довелося покращувати знання української мови. До того ж не всім критикам припала до смаку тематика її творів. А проблеми, пов'язані з боротьбою жінок за свої громадянські права, навіть сприймалися з певним упередженням.

Надіслане до альманаху «Перший вінок» оповідання «Вона вийшла заміж» було відхилене. Згодом на основі цього твору О. Кобилянська написала повість «Людина», із якою дебютувала як українська авторка. Повість вийшла в журналі «Зоря» в 1894 році. Відтоді твори письменниці регулярно з'являлися на сторінках українських видань. Межа XIX—XX століть стала найбільш продуктивним періодом її діяльності. Побачили світ «Impromptu phantasie», «Битва», «Царівна», «Некультурна», «Valse mélancolique», «Земля», «За готар», «Ніоба», «В неділю рано зілля копала» та ін. Появу повістей та оповідань О. Кобилянської критики спершу зустріли не дуже прихильно. Як писала дослідниця С. Павличко, «вони багато чого не сприйняли в її творах, зокрема її «німеччини» — німецького впливу на її мову, німецької лектури, яка навіяла чимало з її ідей».

Наступний період життя письменниці не був настільки насиченим, як попередній. Перша світова війна та її наслідки відчутно змінили європейське культурне життя. Проблеми, що колись вражали своєю новизною, дуже швидко застаріли й відійшли на задній план разом із людьми, які їх порушували.

Революція в Російській імперії, розпад Австро-Угорщини, низка інших масштабних змін у громадському й культурному житті перетворили колись актуальні ідеї на питання вчорашнього дня. До літератури прийшли інші люди, сформовані новим часом. У цій ситуації О. Кобилянська ще за життя потрапила до кола літературних класиків.

Після розпаду Австро-Угорщини Буковина увійшла до складу Румунії. Перебуваючи в Чернівцях, О. Кобилянська підтримувала творчі контакти

з літераторами України. Тоді вийшло зібрання її творів у дев'яти томах та кілька окремих видань. Початок Другої світової війни письменниця зустріла в Чернівцях. Померла О. Кобилянська 21 березня 1942 року.

Коментар фахівця

Панна Ольга Кобилянська — найближча землячка Федьковича, бо зросла також в буковинських горах. Початкову освіту отримала в німецькій школі, а потім доповнила її читанням книжок головно в німецькій мові, якою спочатку писала свої твори та пише часом і тепер, бо знає цю мову дуже добре і має літературні зв'язки в німецькій Австрії та Німеччині, де ті твори здобули в собі велику пошану нарівні з кращими творами німецької модерни. Цієї «німеччини» не можуть простити д. Кобилянській її земляки, бо німецький вплив справді досі знати на її стилі, але ж якщо німецька мова і справді була шкідлива для стилю письменниці, то зате вона була їй дуже корисна для загального розвитку і врятувала її думку від сну в маломіщанському та дрібноурядницькому околі малого міста, де єдиним осередком культури була німецька бібліотека. Отже, «німеччина» відкрила письменниці нашій світ ідей, познайомила її з світовою літературою і навчила любити і розуміти хист.

Леся Українка

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Яку оцінку стилю О. Кобилянської дала Леся Українка? Які негативні та позитивні впливи німецької мови на творчість письменниці відзначила славетна українська поетеса?

2. Запишіть відомості про життя письменниці в зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми).

Ольга Кобилянська і модернізм

Ідея оновлення стала провідною рисою модернізму. Свого часу вона відобразила об'єктивну потребу, без задоволення якої суспільство не могло повноцінно розвиватися. Літератори замислювались над ідеалом нової людини. Вони зверталися до глибшого пізнання особистості, її духовного життя. Особливу увагу приділяли сфері моралі, звичаїв, взаєминам між статями. Звідси інтерес багатьох модерністів до питання фемінізму¹ та жіночої емансипації².

Ольга Кобилянська поділяла ідеї фемінізму, активно підтримувала рух за соціальну, політичну й економічну рівність жінок і чоловіків. Вона була учасницею «Товариства руських жінок на Буковині», входила до товариства «Кружок українських дівчат». Їй належить праця «Дещо про ідею жіночого руху».

Дослідники зауважили вплив німецького мислителя Ф. Ніцше на прозу О. Кобилянської. Письменниця поєднала його ідеал духовного аристократизму з фемінізмом. Не випадково в літературі її приваблювали образи жінок-інтелігенток, які обстоюють право здобувати освіту, а не обмежують себе сферою родинного життя. О. Кобилянська зверталася до важливих проблем самостійного вибору жінкою своєї долі й такого супутника життя, який би відповідав її духовним потребам.

■ Ольга Кобилянська та Леся Українка

¹ Фемінізм — низка рухів та ідеологій, які поділяють одну спільну мету: визначення, встановлення і досягнення рівних політичних, економічних, культурних, особистих та соціальних прав для жінок.

² Емансипація — звільнення від якої-небудь залежності, скасування якихось обмежень, зрівняння в правах.

■ Фредерік Шопен
(Ежен Делакруа, 1838)

■ Шопен грає для Радзивіллів у 1829 р.
(Генріх Семирадський, 1887)

Новела «IMPROMPTU PHANTASIE»

Життя як музичний експромт

Музика в житті О. Кобилянської була чи не найбільшим захопленням. Недарма мисткиня писала: *«Музику люблю пристрасно, і вона має на мене дуже сильний, майже потрясаючий вплив»*. Маючи музикальний слух, сама добре грала на фортепіано. Любила твори Ф. Ліста, Р. Шумана, В. Моцарта, Ф. Мендельсона, та найбільший відгук у її душі викликав Ф. Шопен. Своїй новелі дала назву одного з його експромтів — *«Impromptu phantasie»* (в перекладі з французької — фантазія-експромт).

■ Люсі Леон за піаніно
(Берта Морізо, 1892)

Це новела-роздум із широким залученням звукової, музичної образності. Твір має уривчасту, фрагментарну композицію, що дає можливість розповісти, хай і пунктирно, в окремих епізодах, про душевне життя непересічної особистості.

Звуки монастирських дзвонів навіюють спогади, що викликають у душі героїні справжню бурю емоцій. Зі спогадів виринає історія про якусь *«одну людину»*; стає зрозуміло, що розказане стосується самої героїні.

Зовнішність і внутрішній світ героїні дістають першу характеристику вже на початку: *«Ніжна, вразлива, немов міміза, з сумовитими очима...»* Була сміливою, любила милуватися красою довкілля, фантазувала і *«плакала з смутку невиясненого»*. Одного разу побачила, як парубки ніяк не могли спіймати норовистого коня. Тоді без страху підійшла і взялась рукою за вуздечку — кінь пішов за нею, *«ступав слухняно, немов та дитина...»*

Коли дівчині було десять років, вона спостерігала за роботою майстра, який ладнав фортепіано. У цьому епізоді розкривається тема краси і її впливу на людську особистість. Героїня була зачарована чарівною музикою та її здатністю розкривати людські емоції: *«Те, що грав, була пристрась, а як грав — зраджувало його яко людину...»* Музикант грав *«Impromptu phantasie»* Фредеріка

Шопена, а мелодія викликала в неї сльози.

Спогади про дитинство узгоджуються в новелі з характеристикою та роздумами вже дорослої жінки. *«Вона була розумна, дотепна, незвичайна багата натура. Займалась малярством, писала, старалась усіма силами заспокоїти в собі ненаситну жадою краси».*

У характеристиці авторка зіставляє дві риси: відсутність тривалих стосунків із чоловіками та естетизм.

Саме захоплення красою, на думку героїні, відштовхувало від неї чоловіків: *«...мабуть,*

не мала вона в собі того, що прив'язує буденних людей на довгий час».

У цьому психологічному профілі (можливо, автопортреті?) поєдналися індивідуалізм, душевна витонченість і надзвичайна чутливість до музики, узагалі любов до краси, незалежність і розвинене почуття власної гідності. Є в цьому образі й внутрішній драматизм, смуток та певне розчарування в надії на щастя. Усе разом складає зміст такого поняття, як духовний аристократизм, що став для модерністів, зокрема й для О. Кобилянської, бажаним ідеалом жінки-інтелігентки.

Читаємо взірці української художньої літератури

Прочитайте новелу **Ольги Кобилянської «Impromptu phantasie»**. Зверте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статті підручника. В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

Виявляємо літературну компетентність

1. Який вплив на особистість письменниці справила музика?
2. Звідки вона запозичила назву твору «Impromptu phantasie»?
3. У чому полягає жанрова своєрідність цього твору?
4. Як організована новела? Яку роль у ній відіграють спогади?
5. Яке враження в дитинстві справила на героїню мелодія Ф. Шопена?
6. Якими рисами характеру наділила авторка свою героїню?

Новела «VALE MÉLANCOLIQUE»

Тема і проблематика

Ольга Кобилянська написала свій «Valse mélancolique»¹ у 1897 році, а через рік він вийшов у «Літературно-науковому віснику». Твір став своєрідним продовженням новели «Impromptu phantasie». Обидві новели поєднала між собою музика. Вона стала символом краси й високих душевних поривань. Музика допомогла розкрити важливу тему — тугу душевно

багатої людини за далеким, майже недосяжним ідеалом.

Накресливши психологічні профілі й життєві долі трьох різних героїнь, авторка порушила проблеми духовного аристократизму й жіночої самореалізації, висвітлила філософський конфлікт між прагненням людини до краси й до-скональності та обставинами реального життя.

Читаємо взірці української художньої літератури

Прочитайте новелу **Ольги Кобилянської «Valse mélancolique»**. Зверте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника. В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

¹ Меланхолійний вальс. (Фр.)

Життя й фантазії

На початку авторка знайомить читачів із Мартою й Ганною. Це молоді жінки, які готують себе до «справжнього» життя. Вони талановиті, освічені, цілеспрямовані, однак із невеликим життєвим досвідом. Дівчата живуть у передчутті змін на краще, багато спілкуються між собою. Їх обох споріднює любов до мистецтва й краси, а також майже безтурботне, радісне сподівання на щастя — бо інакше й не може бути! Оптимізмом їх живить відчуття внутрішньої свободи

та впевненість у своїй самодостатності. А найперше це стосується свободи від суспільних стереотипів. Вони бачать себе індивідуалістками, яким байдуже до думки «юрби».

Однак у піднесені мрії дівчат втручається реальність: господар квартири підняв плату за помешкання. А щоб сплатити комірне, вони змушені прийняти третю співмешканку. Бентежна музика Софії Дорошенко вносить меланхолійний дисонанс у безтурботні дівочі фантазії.

Ганна-малювальниця

Вона належить до витончених, артистичних натур. Приваблива, але часто примхлива й неврівноважена.

■ Художниця
(Карой Ференці, 1903)

Художниця працює над картиною, яку планує продати, щоб поїхати згодом до Італії. Вона цілком віддається своїй праці, а в житті культивує красу в усьому. Звертаючись до подруги, пояснює: *«Лише ми одні піддержуємо красу в житті, ми, артисти, вибрана горстка суспільності, розумієш?»*.

Ганна вродлива, і біля неї завжди багато чоловіків, однак вона не бачить свого майбутнього в родинному житті. Служіння мистецтву робить дівчину зосередженою на роботі й цілеспрямованою. Не дивно, що вона завершує свою картину й таки їде до Італії.

Життя Ганни не є історією досягнення щастя. Це нелегкий шлях, усвідомлене й непросто «життя проти течії», адже йти проти загалу — означає неминуче наражатися на перешкоди й упередження. Вона повертається з Італії з дитиною, але без чоловіка: виховує сина сама. При цьому не почувається жертвою чоловічої зради, нещасною покинутою жінкою. Ганна бере на себе відповідальність за долю дитини.

Художниця — новий на той час тип вольової й незалежної жінки, яка сама приймає рішення й будує власне життя.

Марта-доматорка

Оповідь у творі ведеться від імені Марти. Вона планує стати вчителькою, готується до іспиту. Дівчина не лише навчається, а й самотужки заробляє на життя — викладає англійську мову.

У неї дуже м'який і поступливий характер, вона наділена глибокою здатністю до співпереживання. Тому емоційна й терпима Марта стає найкращою подругою малярки Ганни.

Вона підтримує її захоплення мистецтвом та ідеї жіночої емансипації. Однак при цьому Марта бачить своє щастя в коханні й родинному житті.

Ганна називає її доматоркою, господинею: *«...такі, як ти, Марто, такі, як ти, творять ту велику силу, що пригноблює таких, як я. Масою пригноблюєте ви нас, поодиноких, і ми*

■ За читанням
(Петро Нілус, 1900-ті)

загибаємо, мов той цвіт без насіння, через вас». Через свою здатність співпереживати Марта одразу переймається симпатією до піаністки Софії Дорошенко, помічає її незвичайну, витончену натуру. Вона інтуїтивно відчуває, що за пронизливою мелодією меланхолійного вальсу приховується болюча особиста драма.

■ Молода жінка за піаніно
(П'єр-Огюст Ренуар, 1876)

Закохавшись у молодого університетського викладача, Марта знайшла з ним своє щастя. Сімейне життя було її природним вибором, і вона стала доброю дружиною й матір'ю. Ця героїня представляє той тип жіночої особистості, для якого визначальними залишаються традиційні родинні цінності.

Софія-музика

Марта зізнається, що не може слухати меланхолійної музики, бо та нагадує про смерть подруги, «якої душа немов складалася з тонів і була сама олицетворена музика».

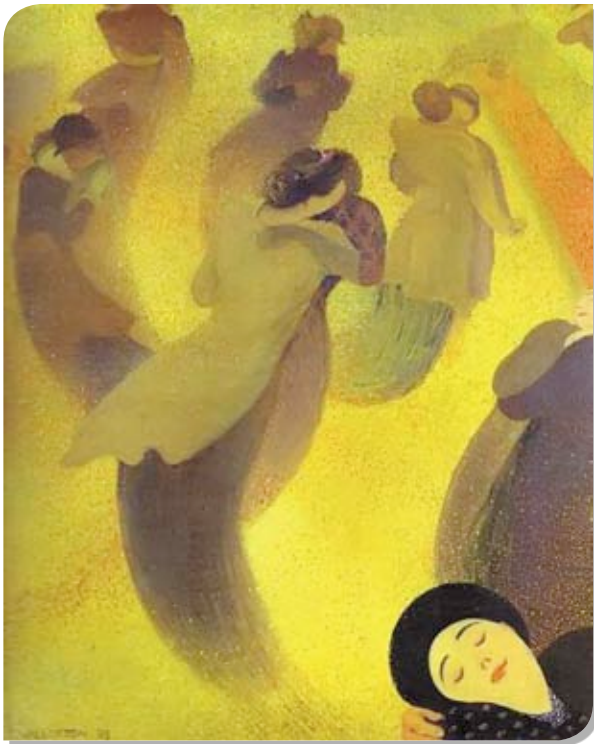
Софія здалася дівчатам занадто мовчазною й смутною. Розповіла про батькову смерть і про матеріальну залежність від свого дядька.

Замість слів про Софію промовляла її музика: «Кімната стала мінитися. В неї напливали лагідно, одностайними хвилями, один по другім, один по другім, звуки. Все звуки й звуки. Хвилюючи сильніше й слабше, піднімаючися високо й спадаючи знов, заповняючи широкий простір собою».

Спостережлива художниця Ганна намагалася створити психологічний портрет нової подруги:

«Констатую, що нервова. Лише нервові любуються в таких розривках, коли душа їх переповнена чуттям. Але, мабуть, вона наклала на свої чуття сильну упряж. Завсіди спокійна, як мармур. З крою її правильних уст гадаю, що не пристрасна; з широких скронь, що вірна; із брів, що сполучаються між очима, що вміє тайну заховати...».

Дізнавшись про нових сусідів у будинку навпроти, Софія ледве стримала хвилювання. Її емоції знайшли вихід у музиці: вона виконувала власну композицію меланхолійного вальсу. Враження було дивне: «Весела гармонія згубилася; остався сам шалений біль, торгаючи божевільне чуття, перериваний яснішими звуками, мов хвилевим сміхом».

■ Вальс
(Фелікс Валлотон, 1893)

Новий сусіда виявився колишнім коханим Софії, який попрощався «до завтра» й утік, одружився з донькою багатого підприємця. «Він навчив мене ненавидіти...» — зізналася Софія. Меланхолійний вальс у її виконанні став символічним відтворенням любовної драми.

Смерть матері, відмова дядька оплатити навчання в консерваторії остаточно забирають у Софії надію на майбутнє. Коли виникає загроза втратити фортеп'яно, дівчина не витримує нервового напруження та помирає від серцевого нападу.

Софія не дуже практична в щоденному житті, а інших людей оцінює за власною мірою досконалості. Розчарування в коханні стає важким ударом для нервової натури, а необхідність попрощатися з мрією про консерваторію позбавляє останніх життєвих сил. Софія — це ідеальний жіночий тип, обдарована максималістка, яка в усьому шукає гармонію, прагне до ідеалу.

Виявляємо літературну компетентність

1. Порівняйте характери Ганни й Марти, їхні погляди на родинні цінності та місце жінки в суспільстві. Як ці погляди позначилися на подальшій долі дівчат? Запишіть свої міркування у формі таблиці.
2. Яке перше враження справила Софія на Марту й Ганну?
3. Як змінилося із часом ставлення Ганни до нової співмешканки?
4. Що дівчата найбільше цінували в Софії?
5. Чому Софія емоційно відреагувала на появу нових сусідів?
6. Які емоції навювала мелодія її меланхолійного вальсу? Що вона символізує?
7. Що змусило Софію попрощатися з мрією про консерваторію? Як це характеризує становище жінки в тогочасному суспільстві?
8. Який спогад залишила по собі Софія в душі Марти?

Досліджуємо самотійно

- ✿ 9. Яку роль відіграє музика в розкритті душевних станів героїнь? Підтвердьте відповідь текстовими ілюстраціями.

Запрошуємо до дискусії

- ☞ 10. Яка з героїнь є для вас більш зрозумілою? Обґрунтуйте свою позицію.
- і 11. Знайдіть в Інтернеті та прослухайте мелодію Шопена, яку грала Софія. Чи згодні ви з переконанням героїні, що один вечір треба присвячувати лише одній мелодії?

Повість «ЛЮДИНА»

Історія створення

У 1887 році О. Кобилянська написала оповідання «Вона вийшла заміж». Спроба видати твір у збірнику жіночої прози «Перший вінок» виявилась невдалою. Тоді авторка надіслала його до віденського журналу «An der blauen schönen Donau» («На прекрасному голубому Дунаї»). Редактор видання не прийняв оповідання до публікації, однак підтримав творчі наміри авторки, порадивши «писати під кожним зглядом і не покидати пера».

Згодом О. Кобилянська розширила оповідання й переробила його на повість. Подала твір до журналу «Правда», однак його знову відхилили. Авторка наполегливо працювала

над художнім удосконаленням повісті, а в жовтні 1892 року надіслала її до журналу «Зоря», додавши присвяту Наталі Кобринській, громадській активістці, яка виступала за права жінок. Твір нарешті прийняли до друку, і він побачив світ у 1894 році.

Розвиваючи художній задум, письменниця працювала над повістю близько п'яти років. За цей час створила декілька редакцій, від жанру оповідання перейшла до повісті. Робота над «Людиною» стала для О. Кобилянської важливим літературним досвідом. Усталились ідейні пріоритети письменниці, оформився її літературний стиль.

Опрацьовуємо прочитане

1. Скільки часу авторка працювала над повістю? Коли повість уперше побачила світ?
2. Кому вона її присвятила?

Читаємо взірці української художньої літератури

Прочитайте повість **Ольги Кобилянської «Людина»**. Зверте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника.

В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

Ідейна основа, тема, проблематика

Ольга Кобилянська — представниця раннього українського модернізму. Виступаючи за культурне й мистецьке оновлення, вона, як і інші модерністи, використала деякі ідеї німецького філософа Ф. Ніцше. У творах О. Кобилянської теорія ніцшеанської «надлюдини» поєдналася з ідеями фемінізму. Письменниця ідеалізувала образ сильної, самостійної й освіченої жінки, наділеної духовним аристократизмом.

Темою повісті є прагнення освіченої людини залишатися собою в бездуховному обивательському середовищі. Розкриття теми пов'язане з ключовою проблемою жіночої

емансипації — поліпшення становища жінки в суспільстві. У творі боротьба за жіночу свободу представлена передусім проблемою вибору жінкою життєвого шляху й такого супутника життя, який би відповідав її духовним потребам.

Обстоювання самостійного вибору найбільш помітно виявляється у психологічній площині. Наперед висувається складна й драматична динаміка почуттів і переживань головної героїні Олени Ляуфлер, яка над усе мріє порвати з примітивним міщанським існуванням, однак під впливом обставин змушена змиритися із суворою реальністю.

Виявляємо читацьку компетентність

1. Хто з філософів найбільше вплинув на письменницю? У чому виявився цей вплив?
2. До якої теми звернулася авторка? Як вона розглянула проблему вибору?

Головна героїня

Образ головної героїні постає у її загостреному конфлікті із суспільством та упередженнями, що стосуються самостійної жінки, яка прагне позбутися тиску несправедливих громадських умовностей. У патріархальному суспільстві, про яке писала авторка, права жінки обмежувались переважно приватною сферою. Дочка, дружина, матір — такими були її основні соціальні ролі.

■ Хороше читання
(Петро Нілус, 1900-ті)

Героїня повісті рішуче виступає проти звуження жіночих можливостей. Вона мріє про освіту, професію, захищає право самостійно обирати собі чоловіка. На тлі інших персонажів Олена Ляуфлер виділяється свободою думки, багатим внутрішнім світом. При цьому її оточує справжня стіна нерозуміння й неприйняття. Гідність

героїні, її життєві переконання, прагнення *«бути собі ціллю»* постають у повісті як виклик фальшивому й лицемірному міщанському середовищу.

Образ Олени набуває тонких психологічних нюансів у її роздумах і переживаннях. З одного боку, її охоплюють спогади про пережите щастя й духовну єдність зі Стефаном Лієвичем, загострене відчуття особистої втрати, що посилюється в повісті ще й психологічним відлунням музичних асоціацій, а з іншого — дівчина відчуває внутрішній емоційний спротив у стосунках із Фельсом, людиною духовно чужою, але цілком прийнятною в ролі охоронця *«родинного добробуту»*.

Трагедія жіночого серця, прощання з мрією, сором і приниження в ситуації, яка більше нагадує не гармонійний шлюб, а майнову угоду — усе це знаходить художнє втілення у внутрішній, психологічній драмі героїні, яка змушена жертвувати майбутнім заради своєї родини.

Важливу роль у розкритті життєвої позиції Олени відіграє її розмова з доктором. У цій розмові-суперечці представлені розбіжні погляди на можливості людини. Доктор, чоловік із великим життєвим досвідом, демонструє сумніви й скептицизм: *«Біда ломить і залізо, а ви лиш людина...»*. Натомість дівчина уперто тримається іншого: вона упевнена, що не відступить перед тиском саме тому, що людина. Тоді Олена почувала себе сильною та спроможною протистояти будь-яким обставинам, однак зрештою *«проза життя»* впливає й на неї та змушує прийняти небажаний шлюб.

Згоду героїні вийти за нелюба не можна вважати лише поразкою. У цьому рішенні виявилась і сильна її сторона. Адже коли батько і брат Олени, на яких, як на чоловіків, поклалися всі надії щодо підтримання родинного достатку, виявили слабкість і неспроможність урятувати сім'ю від бідності, саме вона, жінка, узяла на себе таку роль, хай і заплатила зреченням вистражданих життєвих принципів.

Коментар фахівця

Центральний сюжет перших повістей і взагалі всієї творчості Кобилянської — зіткнення жіночої сили й чоловічої слабкості. Її героїні сильні морально, психологічно, інтелектуально, хоч і не вчилися, як і їхня авторка, в університетах. Вони надзвичайно емоційні й наділені могутньою, важко стримуваною сексуальністю.

С. Павличко, дослідниця української літератури

Виявляємо читацьку компетентність

1. До чого прагнула головна героїня повісті?
2. Чи всі поставилися з розумінням до її намірів?
3. У кого закохалась Олена Ляуфлер?
4. Чому вона погодилася на шлюб із нелюбом?
5. Поміркуйте, як авторка ставиться до своїх героїв. У який спосіб вона виявляє це ставлення?

Запрошуємо до дискусії

6. Чи актуальні сьогодні проблеми, які порушила письменниця?

Виявляємо літературну компетентність

7. Авторитетна дослідниця літератури С. Павличко (Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Либідь, 1999. С. 87.) писала: *«Як відомо, перші класичні повісті Кобилянської «Людина» й «Царівна» започаткували новий етап української прози. Це була проза з життя середнього класу, крім того, психологічна проза, у якій внутрішній сюжет відігравав більшу роль за зовнішній, нарешті, це була проза, що ілюструвала й обстоювала певні нові ідеї, зокрема ідеї емансипації й фемінізму»*. Як ви розумієте поняття *внутрішній сюжет*? Поміркуйте, чи має повість «Людина» внутрішній сюжет. Аргументуйте свою думку.

Досліджуємо самостійно

8. Об'єднайтеся в малі групи відповідно до запропонованих для дослідження завдань. Презентуйте висновки, яких ви дійшли, працюючи в групах.

- За якими ознаками повість «Людина» можна віднести до психологічної прози?
- Доведіть, що в повісті «Людина» ілюструються й обстоюються ідеї емансипації та фемінізму.

Леся УКРАЇНКА

(1871—1913)

■ Леся Українка

■ Леся Українка
(Фотій Красицький, 1904)

■ Леся Українка:
«Буду жити!»
(Софія Караффа-Корбут,
1969)

Лариса Петрівна Косач народилася 25 лютого 1871 року в місті Звягелі (пізніше — Новоград-Волинський) у дворянській сім'ї. Для рідних вона змалку була Лесею — це домашнє ім'я стало згодом частиною літературного псевдоніма.

Батько поетеси походив із Чернігівщини. Пригадуючи навчання в чернігівській гімназії, Петро Антонович Косач із теплотою відгукувався про свого вчителя — славетного байкаря Леоніда Глібова, читав дітям його твори. Леся була батьковою улюбленицею, успадкувала його вдачу — спокійну, стриману і водночас вольову та наполегливу. Вплив матері теж відчутно позначився на вихованні й мистецькому розвитку поетеси. Ольга Петрівна Косач, відома ще як українська письменниця Олена Пчілка, прищепила доньці любов до віршування.

Дитинство Лариси Косач пройшло на Волині: родина жила у Звягелі, у Луцьку, а згодом у селі Колодяжному. Освіту майбутня поетеса здобула вдома. У родині Косачів батьки не пропонували дітям спеціальних дитячих книжок. Лесина мати вважала, що вони лише псують смак «кисло-солодким сюсюканням», тож діти читали античні міфи, фольклорні збірники (особливо пісні й казки), розповіді про подорожі та пригоди. Від самого дитинства Леся наполегливо займалася самоосвітою. Вона відзначалася високим рівнем ерудиції, опанувала декілька іноземних мов.

На розвиток Лесиної особистості впливало родинне оточення: Косачі товаришували з відомими діячами української культури, зокрема з письменником Михайлом Старицьким та видатним композитором Миколою Лисенком. Рідний дядько поетеси, визначний учений і громадський діяч Михайло Драгоманов, став для неї вчителем і радником.

Змалку захопившись музикою, Леся навчилася гри на фортепіано. *«Мені часом здається, — зізнавалася вона, — що з мене вийшов би далеко кращий музикант, ніж поет, та тільки біда, що натура утяла мені кепський жарт...»*.

Цей «жарт» — початок хвороби (туберкульозом кісток було вражено ліву руку), через що довелося відмовитись від професійних занять музикою. Натомість дівчина дедалі більше часу приділяла словесній творчості, віддавала перевагу ліричній поезії. Доля розпорядилася так, що своє мистецьке обдарування Леся Українка змогла реалізувати саме в літературі. Вона відома як авторка багатьох поетичних, драматичних, прозових творів, художніх перекладів.

Майже все своє життя поетеса боролася з важкою хронічною хворобою, яка час від часу нагадувала про себе. Через це була змушена виїжджати на лікування до Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, Єгипту, жила в Криму і в Грузії.

Фатальною для її здоров'я стала зима 1906—1907 років, проведена в Києві. Неприятливий клімат і виснажлива праця спричинили загострення хвороби. Відтоді поетеса могла жити лише в умовах південного клімату, звідки лише зрідка й ненадовго приїжджала в Україну.

Останні роки свого життя Леся Українка провела в Грузії. Померла 1 серпня 1913 року в грузинському місті Сурамі, похована на Байковому кладовищі в Києві.

Опрацюємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Дайте короткі відповіді на запитання.
 - Де й коли народилася Лариса Косач?
 - Де вона провела дитячі роки?
 - Яку освіту вона здобула?
 - Хто прищепив їй любов до літератури?
2. Поміркуйте, які життєві обставини вплинули на становлення й розвиток таланту Лесі Українки.

Літературне становлення

Лариса Косач почала писати вірші дуже рано, ще в дев'ятирічному віці. Першими читачами стали члени родини. Коло читачів розширилося, коли в 1884 році львівський журнал «Зоря» опублікував поезії «Конвалія» і «Сафо», підписані псевдонімом Леся Українка.

А вже на початку 90-х років поетеса вирішила видати окрему збірку. Підготовлений рукопис надіслала І. Франкові, який надав їй підтримку. Перша поетична збірка Лесі Українки «На крилах пісень» побачила світ у 1893 році. Тоді авторці виповнилося 22 роки. «На крилах пісень» не є моє останнє слово», — зізналася вона в одному з листів.

До дебютної збірки увійшли поезії, написані за десять років. Ідея становлення-самопізнання є в ній провідною, а назву «На крилах пісень» слід розглядати як своєрідний «вихідний образ», що не лише підкреслює роль «пісенності» й «музичності», а й відсилає читачів до важливого в усій творчості поетеси образу музи-пісні.

У збірці поряд з окремими творами подано декілька поетичних циклів — «Сім струн», «Зоря не небо», «Сльози-перли», «Подорож до моря», «Кримські спогади», «В дитячому крузі». Ключовим виступає мотив «дорослішання» й духовного зростання — поступового становлення сильної й самодостатньої творчої особистості. Прощання з дитинством та юністю є й виявом здатності прийняти свою долю й усі життєві випробування.

Високо оцінюючи дебютну збірку Лесі Українки, І. Франко писав: «Від часу Шевченкового

*«Поховайте та вставайте, кайдани порвіте»
Україна не чула такого сильного, гарячого
та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої,
хворої дівчини».*

■ На відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві у 1903 р. Зліва направо: Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, Михайло Старицький, Гнат Хоткевич, Володимир Самійленко

Опрацюємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. У якому віці поетеса написала перші твори?
2. Коли й де її поезії були вперше опубліковані? Як називалися ці твори?
3. Розкажіть про першу збірку Лесі Українки: історію її виходу, назву, головну ідею, вміст, оцінку сучасниками.

Сподіватися без надії

Життєва позиція Лесі Українки розкрита у її ранній поезії «Contra spem spero!» (у перекладі з латинської мови — «Без надії сподіваюсь!»). Лірична героїня твору має риси сильної, вольової особистості, хоча у її душі поєдналися дуже суперечливі емоції.

Побудований на контрастах «безнадійно-надійний» вірш Лесі Українки розвиває «весняну» тематику. Осіннім «хмарам-думам» протиставлена «весна золота», лихові — пісні, розпачу — надія. Важливу роль відіграють образи «сізифової праці» та нічного неба й «зірки провідної» як символу надії.

Побудова твору досить продумана: у першій строфі ставиться ключове питання: «Чи то так у жалю, в голосінні / Проминуть молодії літа?»; у другій утверджується активна позиція героїні: «Жити хочу! Геть думи сумні». Наступні чотири строфи в різних варіаціях розвивають «безнадійно-надійний» мотив; остання ж строфа є повтором другої, життєствердної.

Краще зрозуміти «Contra spem spero!» допоможе біографічний контекст. Авторка писала твір під час тривалого й виснажливого, але малоефективного лікування. «Мушу сказати, що моє оце двохмісячне лежання у липких кайданах було зовсім надаремнісінько, отак-таки зовсім надаремно!» — свідчила поетеса в листі до брата Михайла. Виявляється, поетичні зізнання з'явилися на лікарняному ліжку (авторка називає гіпс «липкими кайданами»).

У тому ж листі до брата вона помістила уривок із вірша «Contra spem spero!» й супроводила його таким коментарем: «От і знов беруся здійснити «сізифовий камінь» догори!.. Позволь при сій нагоді навести тобі цитату з мого нового безнадійно-надійного вірша...».

Біографічні обставини появи поезії дають можливість побачити в ній ще й «людський документ», за яким стоять не видумані, а реальні випробування, не красива поза, а вистраждана життєва позиція.

Читацький практикум

Прочитайте вірш. Виконайте завдання.

Contra spem spero!¹

Гетьте, думи, ви, хмари осінні!
Тож тепера весна золота!
Чи то так у жалю, в голосінні
Проминуть молодії літа?

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні!

Я на вбогім сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки,
Буду сіять квітки на морозі,
Буду лить на них сльози гіркі.

І від сліз тих гарячих розтане
Та кора льодовая, міцна,

Може, квіти зійдуть — і настане
Ще й для мене весела весна.

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.

В довгу, темную нічку невидну
Не стулю ні на хвилюк очей,
Все шукатиму зірку провідну,
Ясну владарку темних ночей.

Так! я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Буду жити! Геть думи сумні!

1890

¹ Без надії сподіваюсь! (Лат.)

Виявляємо літературну компетентність

1. Яке враження справила на вас поезія «Contra spem spero!»?
2. Як перекладається назва твору? До якої збірки вона увійшла?
3. За яких обставин був написаний цей твір?

Дослідіть самостійно

4. Об'єднайтеся в малі групи відповідно до запропонованих для дослідження завдань. Презентуйте висновки, яких ви дійшли, працюючи в групах.
- Якими рисами наділена лірична героїня твору?
 - Яку роль у поезії відіграє прийом контрасту?
 - Що означає образ «сізіфової праці»?
 - Яке символічне значення має образ «зірки провідної»?

Леся Українка і модернізм

Дев'яності роки стали для Лесі Українки часом уточнення естетичних орієнтирів. З метою оновлення українського художнього слова вона зверталася до західноєвропейського мистецтва. З боєм говорила вона про тих українських авторів, які не бажали рівнятися на досягнення світової літератури: *«Біда наших українських писателів у тому, що вони більше пишуть, ніж читають, а як і читають, то все більш своє, не хотілось би з них приклад брати»*.

Поетеса сповідувала самовіддане служіння мистецтву та красі. Однак естетизм і прийняття європейських цінностей не означали для неї втрати національних рис, а, навпаки, свідчили про набуття нової якості, за якої українець усвідомлював би себе європейцем, а не провінціалом-малоросом.

Поезія Лесі Українки виразно індивідуалістична. Цей індивідуалізм зумовлений її органічним прагненням до ідеалу сильної людини, яка над усе цінує власну свободу, а отже, і свободу свого народу. Ключовим у її самоусвідомленні був момент внутрішнього переродження

та перетворення поетичного слова на зброю. В одному з листів до матері вона зізналася: *«Мені здається, що я маю перед собою якусь велику битву, з якою вийду переможцем або зовсім не вийду. Коли у мене справді є талан, то він не загине...»*.

Неоромантична тема духовного переродження й постання вільної «нової людини» яскраво і всебічно представлена в ліриці Лесі Українки.

Зберігаючи подібність до романтизму початку XIX століття, неоромантизм переосмислив конфлікт між ідеалом і дійсністю, героєм і юрбою. Леся Українка писала, що справжній неоромантик зневажає не саму юрбу, а той рабський дух, що змушує людину відмовлятися від своєї індивідуальності. Вона мріяла про ідеальне суспільство свідомих особистостей, у якому розчинилася б і зникла безлика юрба.

Неоромантизм став для Лесі Українки важливою позитивною програмою перетворення суспільства на основі духовного переродження кожної окремої особистості. Рабському духові юрби вона протиставляла неповторну індивідуальність та свідому громаду вільних людей.

Опрацюємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Поміркуйте, чому саме в 90-ті роки Леся Українка усвідомила потребу оновлення української літератури. Якими бачилися письменниці шляхи розвитку українського мистецтва?
2. Які естетичні принципи вона сповідувала?
3. До якого ідеалу людини прагнула поетеса?
4. Як вона визначила своє бачення неоромантизму?

Неоромантична поезія «Мелодій»

Ліричний талант Лесі Українки набув розвитку в 90-х роках. А восени 1899 року у Львові вийшла у світ її нова збірка «Думи і мрії». Допомогу в здійсненні видання надав відомий етнограф, член редколегії журналу «Літературно-науковий вісник» В. Гнатюк. Назва збірки (образ мрії, бажаного ідеалу) узгоджується з її загальним неоромантичним характером. Твори поєднано в цикли «Мелодії», «Невільничі пісні», «Відгуки», «З пропащих років», «Кримські відгуки».

Цикл «Мелодії», що відкриває збірку, об'єднав дванадцять творів, написаних у 1893—1894 роках. Він збудований на протистоянні між «думами смутними» і «світлимими мріями». Один із провідних мотивів циклу — мотив весни, весняної сили, що відіграє особливу роль не лише в циклі, а й у всій творчості поетеси. У цьому циклі він поєднується з мотивами надії, мрії, щастя. Весна символізує емоційний порив ліричної героїні до душевного оновлення та готовність до боротьби зі смутком і зневірою.

«Весняні» поезії «Мелодій» («Знов весна і знов надії...», «Стояла я і слухала весну...», «Хотіла б я піснею стати...», «Перемога», «Давня весна») сприймаються як ліричні варіації мотиву перемоги над собою, подолання сумнівів і розчарувань шляхом залучення потужної духовної сили — мрії, що живить і підтримує надію, змушує щоразу, навіть у майже безнадійній ситуації, боротися за життя.

■ Дівчина серед мальв
(Вільгельм Котарбінський, 1900)

Опрацюємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Розкажіть про історію виходу та структуру другої збірки Лесі Українки. Яку назву вона мала?
2. Коли було написано твори циклу «Мелодії»?
3. Поясніть значення мотиву весни в цих поезіях.
4. Пригадайте поезію «Давная весна». Визначте провідні мотиви цієї поезії.

Мелодія весни («Стояла я і слухала весну...»)

Назва «Мелодії» вказує на особливу роль музичного елемента у творах циклу. Майже цілком на слуховому сприйнятті побудована поезія «Стояла я і слухала весну...».

В осягненні природного довкілля лірична героїня покладається на свою здатність дослухатися до загадкової й чарівної «мови» весни («вона мені багато говорила...»). Надалі звукова образність у вірші конкретизується («вона мені співала...») і зрештою виявляється в злагодженому поєднанні двох мелодій — радісної

мелодії весни й мелодії душі, що додається завдяки спогадам («те, що давно мені співали мрії...»). І хоча це «давно» залучає ноту легкого смутку, однак у цілому домінує оптимістична пісня «про молодість, радість, надії», що дарує ліричній героїні хвилини щасливого піднесення й світлого забуття.

Авторська здатність олюднювати природу (весна «багато говорила», «співала», «таємно-тихо шепотіла») створює загальне враження довірливого спілкування.

Стояла я і слухала весну.
Весна мені багато говорила,
Співала пісню дзвінку, голосну,
То знов таємно-тихо шепотіла.

Вона мені співала про любов,
Про молодощі, радощі, надії,
Вона мені переспівала знов
Те, що давно мені співали мрії.

1895

■ Звуки весни
(Франц фон Штук, 1910)

Виявляємо літературну компетентність

1. Яке враження справила на вас поезія?
2. Якою у творі постає весна? Як сприймає її лірична героїня?
3. Які емоції охоплюють ліричну героїню?
4. Знайдіть у творі звукові образи. Поміркуйте, якого значення набуває в поезії образ пісні. Як цей образ пов'язаний з образами мрії, весни?

Громадянські мотиви («Слово, чому ти не твердая криця...»)

У збірці «Думи і мрії» помітне місце посідає цикл «Невільничі пісні». Він з'явився, коли Леся Українку по-справжньому захопила ідея громадської активності. У 1895 році вона надіслала до журналу «Народ» «Лист до товаришів» (лист не був опублікований через закриття видання). У зверненні поетеса писала: *«Скажіть, мої товариші, чому не чути вашого голосу, тим часом як усяка «темна сила» не боїться здіймати його прилюдно? Невже для нашої країни ще не настав час, щоб виявила себе сила світліша?»*.

Як протистояння «темної» і «світлої» сил трактує поетеса стан громадського життя, вона ж характеризує своє покоління як молодих ідеалістів, на долю яких випала особлива місія в боротьбі народу за свободу. За таких обставин і настроїв і постав цикл «Невільничі пісні». Його основу склала тема лихоліття, що спіткало Україну.

Поезія «Слово, чому ти не твердая криця...» (1896) завершує й ніби підсумовує весь цикл. У ній переважає піднесено-оптимістична настроєва тональність. Мотив боротьби узгоджується з мотивом творчості, а символічний образ слова-зброї висувається на передній план.

Усвідомлюючи обмежені практичні можливості своєї творчості, героїня готова на все, аби підтримати «невідомих братів» у боротьбі з тиранією. За своїм змістом вірш сприймається як пристрасна декларація.

Натхненне слово — «єдина зброя» — теж здатне наближати перемогу над поневолювачами: *«Месники дужі приймуть мою зброю, / Кинуться з нею одважно до бою... / Зброя моя, послужи воякам / Краще, ніж служиш ти хворим рукам!»*.

Поетеса була глибоко переконана в прийдешній перемозі «світлої» сили (*«Брязне клинок об залізо кайданів, / Піде луна по твердинях тиранів...»*), вона вірила, що сповнене громадянської енергії поетичне слово є ефективною зброєю в справедливій боротьбі людей за свою свободу.

Критик М. Драй-Хмара дуже високо оцінив вплив громадянської поезії Лесі Українки на читачів: *«Це був той огонь, що мав спалити мури великої тюрми народів і разом з тим випекти старі, заіржавлені душі у покірних, затурканих і приголомшених невільників-рабів»*.

Читацький практикум

Прочитайте вірш. Виконайте завдання.

Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскриться?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той, що здима вражі голови з плеч?

Ти, моя щира, гартована мова,
Я тебе видобуть з піхви готова,
Тільки ж ти кров з мого серця проллеш,
Вражого ж серця клинком не проб'єш...

Вигострю, виточу зброю іскристу,
Скільки достане снаги мені й хисту,
Потім її почеплю при стіні
Іншим на втіху, на смуток мені.

Слово, моя ти єдина зброе,
Ми не повинні загинуть обоє!
Може, в руках невідомих братів
Станеш ти кращим мечем на катів.

Брязне клинок об залізо кайданів,
Піде луна по твердинях тиранів,
Стрінеться з брязкотом інших мечей,
З гуком нових, не тюремних речей.

Месники дужі приймуть мою зброю,
Кинуться з нею одважно до бою...
Зброе моя, послужи воякам
Краще, ніж служиш ти хворим рукам!

1896

Виявляємо літературну компетентність

1. Яке враження справила на вас поезія? Які образи поезії вразили найбільше?
2. До якого циклу належить поезія «Слово, чому ти не твердая криця...»?
3. Поясніть, як образи поезії пов'язані з назвою циклу.
4. Поміркуйте, чому поетеса порівнює слово з крицею.
5. Які мотиви поєдналися у творі?
6. Доведіть, що лірична героїня твору вірить у силу слова в боротьбі за свободу.

Пізня поезія

Третя збірка Лесі Українки «Відгуки» вийшла друком у 1902 році в Чернівцях. Вона містила поезії, написані з кінця 1899 до червня 1901 року. Нова книжка була порівняно невеликою: окрім власне ліричних творів, що поєднані в цикли «Із циклу «Невольницькі пісні», «Ритми», «Хвилини», «Легенди», до неї увійшла також драматична поема «Одержима». У збірці переважають громадянські та психологічно-особистісні мотиви, а доля, муза, пісня, боротьба,

смерть і вічність складають основу образної палітри. Чимало творів Лесі Українки не включила до складу збірок. Це досить різні в ідейно-тематичному й образному плані поезії. Серед них і відомі вірші «Як я люблю оці години праці...», «Часто кажуть: «ясні зорі...», «Мріє, не зрадь!..», «І ти колись боролась, мов Ізраїль...». Значну частину своєї інтимної лірики поетеса вирішила не публікувати з особистих міркувань. Ці поезії побачили світ уже після смерті Лесі Українки.

Поетичний образ мрії («Мріє, не зрадь!..»)

Сприйняття поезії «Мріє, не зрадь!..» потребує залучення громадського контексту. Твір був написаний у серпні 1905 року під час революції в Російській імперії. Тоді відбулися потужні протести, повстання і страйки. Українці рішуче обстоювали свої права. Передчуття близьких змін надихнуло на публічні виступи багатьох митців, серед яких була й Леся Українка. Однак оптимістичне передчуття не обходилося без сумнівів і тривоги за наслідки революційної боротьби. Тоді й постав ліричний монолог «Мріє, не зрадь!..», що поєднав разом неспокій і самозречення.

Лірична героїня твору переживає емоційний злет, що змушує на відверті зізнання. Її служіння прийдешньому ідеалу сягає крайньої межі («я вже зрікаюсь життя»). Зосередження

на вищій меті спричиняє внутрішній конфлікт («...я душею повстала сама проти себе»), подолання останніх сумнівів та усвідомлення власного покликання на боротьбу за мрію: «...хочу дихать вогнем, хочу жити твоєю весною, / а як прийдеться згинуть за тебе — дарма!».

У вияві громадянських настроїв Леся Українка свідомо уникала конкретики. Це прикмета її творчої манери. Ми довідуємося про тугу героїні за ідеалом, безрадісні дні й безсонні ночі, появу надії та про серце, сповнене мрії, про самозречення й готовність до смерті в боротьбі. Творчість для поетеси — це перш за все мистецтво, тому навіть у розкритті громадянських тем і настроїв вона зберігала вірність принципам модерністського естетизму.

Читацький практикум

Прочитайте вірш. Виконайте завдання.

Мріє, не зрадь! Я так довго до тебе тужила,
Стільки безрадісних днів, стільки безсонних ночей.
А тепера я в тебе остатню надію вложила.
О, не згасни ти, світло безсонних очей!

Мріє, не зрадь! Ти ж так довго лила свої чари
в серце жадібне моє, сповнилось серце ущерть,
вже ж тепера мене не одіб'ють від тебе примари,
не зляка ні страждання, ні горе, ні смерть.

Я вже давно інших мрій відреклася для тебе.
Се ж я зрікаюсь не мрій, я вже зрікаюсь життя.
Вдарив час, я душею повстала сама проти себе,
і тепер вже немає мені вороття.

Тільки — життя за життя! Мріє, станься живою!
Слово, коли ти живе, статися тілом пора.
Хто моря переплив і спалив кораблі за собою,
той не вмере, не здобувши нового добра.

Мріє, колись ти літала орлом надо мною, —
дай мені крила свої, хочу їх мати сама,
хочу дихать вогнем, хочу жити твоєю весною,
а як прийдеться згинуть за тебе — дарма!

1905

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Дайте короткі відповіді на запитання.
 - Коли й де вийшла третя поетична книжка Лесі Українки?
 - Які цикли до неї ввійшли? Які поезії Лесі Українки не включила до збірок?
 - До яких мотивів та образів звернулась авторка?

Виявляємо літературну компетентність

2. Коли була написана поезія «Мріє, не зрадь!..»?
3. Які події позначилися на переживаннях авторки?
4. Якими рисами наділена лірична героїня?
5. Які особливості творчої манери поетеси виявилися в поезії «Мріє, не зрадь!..»?

Трагедія правдивого слова («КАССАНДРА»)

Міфологічна основа

Леся Українка не раз зверталася до жанру драматичної поеми. Написала «Одержиму», «Вавилонський полон», «На руїнах», «В катакомбах», «Кассандру» та ін. Драматична поема — це жанр, що поєднує ознаки драми й ліро-епічної поеми. Їй властиві світоглядний або морально-етичний конфлікт та віршовані діалоги, що нагадують гострі словесні поєдинки.

Над «Кассандрою» Леся Українка працювала в 1901—1903 роках, однак остаточно завершила її в 1907 році. Поетеса завжди цікавила світові міфологічні сюжети. Вони дозволяли абстрагуватися від суспільної конкретики при вирішенні складних філософських проблем. А сюжет про загибель Трої та долю пророчиці особливо привабив драматизмом, гострим конфліктом героїні з її оточенням.

Українська поетеса створила свою «Кассандру» на основі античного міфу. У доньку

троянського царя закохався олімпійський бог Аполлон і наділив її даром передбачення. А коли дівчина не відповіла йому взаємністю, Аполлон зробив так, щоб словам провидиці ніхто не вірив. Кассандра попереджала про загрозу для Трої, однак люди сміялися з неї, бо вважали безумною. Потрапивши згодом у полон до мікенського володаря Агамемнона, віщунка загинула: стала жертвою змови, що її підготували дружина царя Клітемнестра та її коханець Егіст.

Леся Українка відчутно переосмислила за позичений міфологічний матеріал. В образі Кассандри вона поєднала дар передбачення з трагічною неспроможністю впливати на хід подій. Окрім того, у своїй версії античного сюжету поетеса увиразнила неоромантичний конфлікт прозорливої героїні-ідеалістки з прагматичним і приземленим середовищем.

Читаємо вірці української художньої літератури

Прочитайте драматичну поему **Лесі Українки «Кассандра»**. Зверте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника. В електронному додатку до підручника на сайті interactive.ranok.com.ua ви знайдете повний текст твору.

Тема і проблематика

Легендарна Кассандра увійшла в історію світової культури як один із вічних образів. За нею закріпилася не дуже приваблива характеристика провісниці нещастя. Леся Українка відійшла від усталеного однозначного трактування й побачила в ній те, що дуже хвилювало її саму.

Головною темою драматичної поеми є зображення трагічної безвиході людини — заручниці обставин — у спробах порозумітися з оточенням. Біда в тому, що люди не завжди бажають знати правду навіть перед лицем неминучої катастрофи. Вони живуть у комфортному світі звичних уявлень і зазвичай вороже ставляться до всього, що із цими уявленнями не погоджується.

В одному з листів до О. Кобилянської поетеса писала: «...*ся трагічна пророчиця... тямить лихо і пророкує його, і ніхто їй не вірить, бо хоч вона каже правду, але не так, як треба людям; вона знає, що так їй ніхто не повірить, але інакше казати не вміє; вона знає, що слів її ніхто не прийме, але не може мовчати...*».

Твір Лесі Українки має філософський характер. Авторка звертається до важливих питань життя і смерті, долі та покликання. У цьому філософському контексті вона осмислює проблему неприйняття людьми гіркої правди. А питання патріотизму розглядає в одному комплексі з проблемами бездіяльності, самозаспокоєння та егоїзму.

Головна героїня

Усі вісім сцен драматичної поеми поєднані одним центральним образом. Твір збудовано на ідейних зіткненнях пророчиці з її оточенням. Кассандра бачить близьку загибель рідного міста, чекає наближення катастрофи й перебуває у стані граничного душевного напруження.

Вона не приховує своєї ворожості до Гелени, дружини спартанського царя Менелая. Бо саме через неї розпочалася війна, що несе загибель Трої: *«І ти, і смерть — обидві рідні сестри...»*.

Конфліктність поширюється й на стосунки із сестрою Поліксеєю, котра заручена з ворогом троянців — ахейцем Ахіллесом. Моторошне пророцтво Кассандри лякає: *«Я бачу тільки: Троя помирає, / і шлюб дочки Приама з Ахіллесом, / червоним від крові троянських мужів, / ганебний шлюб не врятував би Трої»*.

Лиховісне віщування налаштовує проти Кассандри її невістку Андромуху.

Стіна нерозуміння й ворожості оточує віщунку. А на неї чекає ще й особиста втрата. У розмові з колишнім нареченим Долоном, який вибирається на розвідку, Кассандра вибухає риданням, бо бачить його страшну загибель. Дар провидиці перетворюється на покарання.

Здається, Кассандра й сама смертельно втомлена від правди. Бачить смерть лідійців, але дає згоду на безглуздий шлюб з їхнім царем Ономаєм. Нікому не потрібна правда. Андромуха промовляє за всіх: *«...доволі з нас уже твоєї правди, / зловісної, згубливої, так дай же / нам хоч неправдою пожити в надії»*.

Кульмінація — діалог Кассандри з її братом Геленом. Саме він брехнею відправив на смерть лідійське військо. Цього пророка не гризе сумління, бо в його життєвій філософії лише *«тенька смужка / брехню від правди ділить»*.

Зрештою, саме Гелен злегковажив застереженням пророчиці й наказав доправити до міста

подарунок підступних ворогів. Кассандра навіть передбачила фатальну роль грека Сінона, який уночі випустив із «троянського коня» ахейських воїнів. Передбачила, та не змогла змінити долю.

■ Кассандра
(Фредерік Сандіс, 1895)

Епілог представляє Кассандру полонянкою аргоського правителя. У видіннях вона бачить, що загине разом з Агамемноном від рук змовників, однак зрікається свого дару й обирає мовчання: *«Колись була пророчиця Кассандра, — / вона згоріла на пожежі в Трої...»*.

Авторка наділила героїню тими рисами, які сама цінувала найбільше. Їй властиві принциповість, самовідданість і глибокий патріотизм. Антагоністи Кассандри — люди досить обмежені й самозакохані, безвідповідальні або егоїстичні, котрі живуть сьогоденням і бояться прийняти правду.

Антична віщунка Кассандра, активна учасниця гострого світоглядного конфлікту, несе у своїй душі ще й трагедійне переживання фатальної приреченості — у передчутті страшної катастрофи залишатися самотньою спостерігачкою, не здатною впливати на хід подій.

Виявляємо читацьку компетентність

1. У чому полягає жанрова своєрідність драматичної поеми?
2. Коли Леся Українка завершила роботу над твором?
3. Чому вона звернулася до світового міфологічного сюжету?
4. Якою Кассандра постає в давньому міфі?

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

5. Як Леся Українка прокоментувала тему свого твору?
6. До яких філософських питань вона звернулася?

Драма-феєрія «ЛІСОВА ПІСНЯ»

Історія створення, жанрові особливості

У «Лісовій пісні» дитячі враження авторки поєдналися з пізнішими філософськими роздумами. У листі до матері Леся Українка писала: «Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще я й здавна тую Мавку «в умі держала», ще аж із того часу, як ти в Жабокричі мені щось про мавок розказувала, як ми йшли якимсь лісом з маленькими, але дуже

рясними деревами. Потім я в Колодяжному в місячну ніч бігала самотою в ліс (ви того ніхто не знали) і там ждала, щоб мені привиділась Мавка. І над Нечімним вона мені мріла, як ми там ночували — пам'ятаєш — у дядька Лева Скулинського. Видно, вже треба було мені її колись написати, а тепер чомусь прийшов «слухний час» — я й сама не збагну чому. Зачарував мене сей образ на весь вік».

Перший варіант «Лісової пісні» Леся Українка завершила влітку 1911 року в грузинському місті Кутаїсі. У листі до сестри Ольги вона зізналася: «Писала я її дуже недовго, 10—12 днів, і не писати ніяк не могла, бо такий уже був непереможний настрій, але після неї я була хвора і досить довго «приходила до пам'яті». Далі я заходила її переписувати, ніяк не сподіваючись, що се забере далеко більше часу, ніж саме писання...».

Драма вийшла в 1912 році в журналі «Літературно-науковий вісник» із численними друкарськими помилками. Пізніше поетеса виправила текст, додала до нього список дійових осіб. Виправлений варіант «Лісової пісні» був виданий окремою книжкою вже після смерті авторки, у січні 1914 року.

Письменниця визначила «Лісову пісню» як драму-феєрію. Основними властивостями цього жанру є фантастичний сюжет, казкова умовність персонажів, поглиблений ліризм, широке залучення фольклорної образності.

Жанр драми-феєрії тісно пов'язаний із таким напрямом, як неоромантизм. «Лісова пісня» зазнала ще й відчутного впливу «нової драми», що виявилось у внутрішньому конфлікті, філософському підтексті та в особливій ролі ремарок.

■ Лісова пісня. Леся Українка
(Олег Щупляк, 2011)

Опрацюємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Як сама Леся Українка прокоментувала задум «Лісової пісні»?
2. Коли вона написала перший варіант твору?
3. Де й коли з'явилася перша публікація «Лісової пісні»?
4. Коли було видано виправлений варіант твору?
5. Як авторка визначила жанр своєї п'єси? Назвіть характерні ознаки цього жанру.
6. Які риси «нової драми» наявні в «Лісовій пісні»?

Прочитайте драму-феєрію **Лесі Українки «Лісова пісня»**. Звірте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника.

Порада. Драма-феєрія «Лісова пісня» складається з «Прологу» і трьох дій. Прочитавши кожну із цих частин твору, робіть у зошиті нотатки: де відбуваються події, хто є їх учасником, які проблеми порушуються в діалогах, монологів. Оберіть таку форму запису, яка допоможе вам якнайшвидше й найточніше відтворити в пам'яті твір.

Заувага. Фрагменти твору, які знадобляться вам для роботи в класі, виконання завдань, ви знайдете в рубриці «Читацький практикум».

В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

Тема і проблеми, художня організація

На думку М. Драй-Хмари, у «Лісовій пісні» змальовано *«трагедію високої душі, що заблудилась серед болота буденного життя»*. Душевна краса і приземлений практицизм піднесені в драмі до рівня символічних узагальнень, що спонукають до роздумів про справжнє поклоніння людини.

Основні проблеми твору мають переважно філософський характер. Вони стосуються сенсу життя, духовної свободи, матеріального й духовного чинників особистості. Це також проблеми таланту, людської гідності, впливу справжнього кохання на людську душу.

Особливу роль у творі відіграє питання гармонійного співжиття людини і природи. Яскравим вираженням пориву до гармонії є душа Лукаша, яка озивається *«виразно-щиро голосом сопілки...»*. Усвідомлення, що він не зміг *«...своїм життям до себе дорівнятись»*, виявляє чи не найбільшу драматичну суперечність людської натури.

«Лісова пісня» складається з прологу і трьох дій. У пролозі знайомство з міфічними істотами налаштовує на умовний, символічний характер сприйняття твору. Перша дія розповідає про зародження й розвиток кохання Мавки й Лукаша, увиразнює тему гармонійного співіснування людини і природи. У другій дії загострюється

конфлікт між мрією й буденністю. Третя дія розкриває драматизм непоправної втрати та розповідає про запізниле духовне прозріння головного героя.

Важливу роль у драмі відіграють образи природи, особливо при зіставленні душевних змін героїв із природними явищами. Зародження почуттів Лукаша й Мавки припало на час весняного оновлення світу, пробудження довкілля, пізнє літо приносить розчарування й сумніви, а завершальні події твору відбуваються пізньої осені. У фіналі на мить — як мрія про втрачене щастя — немов у казці, поновлюється весняна природа й замість зимового дня настає місячна весняна ніч, квітнуть дерева, а їхній білий цвіт огортає закохану пару та перетворюється зрештою на густий сніг, що накриває нерухому самотню постать Лукаша.

Твір Лесі Українки має розгорнуті ремарки. Вони виконують не лише допоміжну, службову функцію, а й органічно взаємодіють із розвитком діалогів і сценічної дії, сприяють вираженню підтексту. Уся художня організація драми підпорядкована філософському задуму. Етнографічна конкретика й соціальні деталі відсуваються на задній план, а персонажі та образи природи відчутно символізуються й узгоджуються з неоромантичним протистоянням мрії і буденності.

Виявляємо літературну компетентність

1. Якою є тема «Лісової пісні»?
2. До яких філософських проблем звернулась авторка?
3. У зручній для вас формі запишіть відомості про художню організацію твору.

Фантастичні образи

У казковому світі «Лісової пісні» природу представляють різні фантастичні персонажі. Деякі з них («Той, що греблі рве», «Той, що в скалі сидить») вигадані, решта постала на основі авторського сприйняття й переосмислення народної демонології.

■ Ілюстрація до драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» (Софія Караффа-Корбут, 1994)

Мавка у фольклорі — це лісова русалка, яка має вигляд вродливої дівчини. Вважалося, що вона вороже налаштована до світу людей. Зовнішність та деякі інші риси своєї героїні Леся Українка запозичила з фольклору, однак переосмислила її вдачу, наділила розвиненою індивідуальністю.

Лісовик — дух, який оберігає лісові скарби. У драмі він «малий, бородатий дідок, меткий рухами, поважний обличчям; у брунатному вбранні барви кори, у волохатій шапці з куниці». Кожної пори року Лісовик вбирається в інші шати: пізнього літа він уже «у довгій киреї барви старого золота з темно-червоною габою внизу, навколо шапки обвита гілка достиглого хмелю», а в наближенні зими — «у сірій свиті і в шапці з вовчого хутра». Леся Українка зобразила його мудрим і справедливим приятелем дядька Лева. Лісовик виступає за мирне співжиття з людьми. Але водночас саме

він застерігає Мавку: «Не задивляйся ти на хлопців людських. Се лісовим дівчатам небезпечно».

Перелесник у народній уяві поставав як злий дух, котрий відвідував людей, прибираючи подобу когось із родичів. Письменниця відійшла від негативної оцінки цього персонажа. Він молодий і привабливий: «З гущавини лісу вилітає Перелесник — гарний хлопець у червоній одежі, з червонястим, буйно розвіяним, як вітер, волоссям, з чорними бровами, з блискучими очима». Перелеснику подобається Мавка, він не раз її підтримував і захищав.

Водяник і Русалка — ворожі до людей духи озера. Водяник мало не втопив дядька Лева, а Русалка підмовила потерчат завести Лукаша до болота. Ось зовнішність Водяника: «Він древній сивий дід, довге волосся і довга біла борода всуміш з баговинням звисають аж по пояс. Шати на ньому — барви мулу, на голові корона із скойок». Русалка дружить із Мавкою, але вона зовсім іншої вдачі, лиха й підступна. Зовні відповідає народним уявленням: «Русалка випливає і знадливо всміхається, радісно складаючи долоні. На ній два вінки — один більший, зелений, другий маленький, як коронка, перловий, з-під нього спадає серпанок».

«Той, що греблі рве» — вигаданий Лесею Українкою дух води, але не тихої озерної, а поривчастої, стрімкої, як у струмках та річках навесні. Недарма Водяник вважає цього грайливого духа води чужинцем, не дозволяє пустувати у своїх володіннях, залицятися до своєї дочки.

«Той, що в скалі сидить», або Марище — теж створений уявою поетеси персонаж. Це страшний демон забуття, який забирає зневірену Мавку. У творі з ним асоціюються такі почуття, як страх («Раптом з-під землі з'являється темне, широке, страшне Марище»), відчай і невблаганність.

Потерчата (діти, що померли нехрещеними й обернулися на злих істот), чортик Куць, Злидні (злі духи, які приносять людям нещастя), Пропасниця — образи, які авторка створила цілком у дусі народної демонології.

Виявляємо літературну компетентність

1. Які міфологічні образи авторка запозичила з фольклору?
2. Як вона їх переосмислила?
3. Які образи створені уявою авторки? Що вони позначають?

Мати й Килина

Мати Лукаша й Килина сповідують переважно практичні цінності. Краса довкілля, якою захоплюється мудрий дядько Лев, не викликає жодного відгуку в душах цих жінок. Обидві свого часу овдовіли, тож необхідність дбати про родинний добробут ще більше обмежила коло їхніх інтересів дрібними щоденними турботами.

Мати не схвалює поетичної жилки в натурі Лукаша, натомість нав'язує йому своє прагматичне, приземлене сприйняття світу. Вважаючи прийнятним шлюб із розрахунку, вирішує, хто саме буде синові кращою парою: *«Там є одна вдовиця — моторненька, — / сама припитувалась через люди, / то я сказала, що аби Лукаш / був не від того...»*. Мавка — лише «відьма», «нездарисько» й «ледащо», а от практична Килина дуже приваблює матір Лукаша як майбутня невістка.

Ось вони разом прямують до хати на лісовій галявині: *«Від озера наближається мати, а з нею молода повновиди молодиця, в червоній хустці з торочками, в бурячковій спідниці, дрібно та рівно зафалдованій; так само зафалдований і зелений фартух з нашитими на ньому білими, червоними та жовтими стяжками; сорочка густо натикана червоним та синім, намисто дзвонить дукачами на білій пухкій шиї, міцна крайка тісно перетягає стан, і від того кругла, заживна постать здається ще розкішнішою. Молодиця йде замашистою ходою, аж стара ледве поспіває за нею»*.

Дядько Лев

В образі дядька Лева авторка втілила ідею злагодженого співіснування людини і природи. Він звичайний селянин, проста й мудра людина. *«Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду; по-поліському довге волосся білими хвилями спускається на плечі...»*. У лісі поводить себе обережно, намагаючись не порушити природного ритму. Навіть Лісовик заспокоює Русалку, коли дізнається, хто саме будуватиме на лісовій галявині хату: *«То ж дядько Лев сидітиме в тій хижі, / а він нам приятель»*.

Дядько Лев оберігає від лісорубів окрасу всього лісу — могутній столітній дуб. За це й полюбив його Лісовик: *«Та дядько Лев закликав на життя, / що дуба він повік не дасть рубати. / Тоді ж і я на бороду закликав, / що дядько*

Килина випромінює здоров'я та енергію, рішучість і готовність до дій. Видно, що прийшла вона з певним наміром, який давно узгодила з матір'ю Лукаша. Це своєрідні «оглядини», знайомство перед одруженням із розрахунку. Килина намагається представити себе у якомога вигіднішому світлі, тож і розповідає про те, що, на її думку, може привабити майбутню свекруху: *«Та в мене молока, вже ніде й діти! / Коб ярмарок хутчій — куплю начиння. Корова в мене турецького заводу...»*. Бажаючи справити враження, вона одразу ж хапається жати нивку. Мати *«вириває серпа Мавці з рук і дає Килині, тая кидається на жито і жне, як вогнем палить, аж солома свище під серпом»*. Її недобру натуру одразу ж розпізнає прониклива Мавка: *«...нехай ся жінка більше не приходить, — / я не люблю її: вона лукава, / як видра»*. І це передчуття справджується. Після смерті дядька Лева Килина легко руйнує усталену рівновагу в стосунках з лісовими мешканцями, бо заради вигоди готова на все: *«Та я б і цілий ліс продати рада / або протеребити, — був би ґрунт, / як у людей, не ся чортівська пуща»*.

Ось це «як у людей» дуже добре характеризує й Килину, і матір Лукаша. Бути як усі, не виділятися, забути духовні цінності, натомість плекати усереднений, спрощений погляд на життя та нав'язувати його іншим як єдино правильний. Авторка не приймає такої обивательської моралі, що нівелює людську індивідуальність у її пориваннях до духовності й краси.

Лев і вся його рідня / повік безпечні будуть в сьому лісі».

Добре серце старого здатне на глибоке співчуття. Уболівання за рідне довкілля він прагне передати й матері Лукаша: *«Що лісове, то не погане, сестро, — / усякі скарги з ліса йдуть»*. Він переконує, що Мавка може стати гарною парою її синові: *«...то й в лісовичку може уступити / душа така саміська, як і наша»*.

Про смерть дядька Лева згадано в ремарці на початку третьої, найбільш «дисгармонійної» дії: *«Коли розвидняється, на галяві стає видно великий пеньок, там, де стояв колись столітній дуб, а недалеко від нього недавно насипану, ще не порослу моріжком могилу»*. Без дядька Лева порушується рівновага у взаєминах лісових

мешканців і поселенців. Мавка гірко оплакує втрату цієї мудрої людини: *«Ой як же плаче серце по тобі, / єдиний друже мій!»*. Образи дядька

Лева й Мавки багато в чому споріднені — вони уособлюють духовну й душевну красу, прагнення до гармонії.

Виявляємо літературну компетентність

1. Які цінності сповідують мати й Килина? Чим споріднені ці образи?
2. Як мати Лукаша ставиться до Мавки?
3. Яким мати й Килина бажають бачити Лукаша?
4. Що символізують образи Килини й матері?
5. Яку ідею втілила авторка в образі дядька Лева?
6. За що дядька Лева поважає Лісовик?
7. Як дядько Лев ставиться до Мавки?
8. Що відбулося в лісі після смерті дядька Лева?
9. Що споріднює образи дядька Лева й Мавки?

Мавка-лісовичка

На початку Мавка — лісовичка: *«З-за стовбура старої розщепленої верби, півусохлої, виходить Мавка, в ясно-зеленій одежі, з розпущеними чорними з зеленим полиском косами, розправляє руки і проводить долонею по очах»*. Звуки сопілки звільняють її від зимового сну. Вона боронить від ножа березу — кидається до Лукаша й утримує його руку. А ось такою її вперше бачить сам Лукаш: *«Що ж, ти зовсім така, / як дівчина... ба ні, хутчій як панна, / бо й руки білі, і сама тоненька, / і якось так убрана не по-наськи...»*.

■ Постер до анімаційного фільму
«Мавка. Лісова пісня»

Мавку захопила весняна мелодія — вона співає, і музика Лукаша та її спів разом одивляють усе довкола, перетворюють на казку. *«На голос веснянки відкликається зозуля, потім соловейко, розцвітає яріше дика рожка, біліє цвіт калини, глід соромливо рожевіє, навіть чорна безлиста тернина появляє ніжні квіти. Мавка, зачарована, тихо колишеться, усміхається, а в очах якась туга, аж до сліз...»*.

Почуття змінило Мавку і змусило знехтувати пораду Лісовика «минати людські стежки». У зв'язку із цим В. Петров писав: *«Мавка покохала Лукаша, і тепер вона прагне не «ніжного кохання берези», не Перелесникового пригортання, а «ніжності на віки», людського вічного кохання. Мавка покохала Лукаша, чи, власне, не Лукаша, а Лукашеву пісню, музику людської душі, те в Лукашеві, чого й він сам в собі не розуміє, про що «душа співає голосом сопілки»*.

У другій дії Мавка знову змінюється. Це і внутрішні, і зовнішні зміни: *«Мавка виходить з хати перебрана: на її сорочка з десятки, скупі пошита і латана на плечах, вузька спідничина з набиванки і полинялий фартух з димки, волосся гладко зачесане у дві коси і заложене навколо голови»*.

Щоб зберегти кохання, вона змінюється. За це їй і докоряє Лісовик: мовляв, із лісової царівни обернулась на служебку, *«окрайчик щастя хтіла заробить»*. Кохання викликало в Мавці докорінну внутрішню метаморфозу: *«У мене мов зродилось друге серце, / як я його пізнала»*.

Зневажена коханим, Мавка опиняється під владою Марища, однак сила справжнього почуття зрештою змушує її пробудитись від сну-забуття й повернути Лукашу людську подобу. До її метаморфоз додається наступне перетворення на вербу, а потім її голос промовляє вже в чарівній грі сопілки.

У фіналі Мавка говорить до Лукаша: «...ти душу дав мені, як гострий ніж / дає вербовій тихій гілці голос». Це символічний момент, який залучає казкове переживання вічності й безсмертя. Саме про це сказано в останній репліці Мавки, яка передбачає майбутню

метаморфозу («...стане початком тоді мій кінець»): *«Будуть приходити люди, / вбогі й багаті, веселі й сумні, / радощі й тугу нестимуть мені, / їм промовляти душа моя буде».*

Характеризуючи Мавку, не слід забувати про роль підтексту.

Героїня казкового твору, яскравої драмифеєрії не вичерпується якимось чітким і однозначним буквалістським сприйняттям та простим поясненням. У драмі вона виступає ще й складним символом — гармонії та душевної краси, туги за ідеалом, пориву людини до далекої мрії.

Виявляємо літературну компетентність

1. Яким є образ мавки в народній демонології? Які риси народного образу зберегла авторка?
2. Від чого застерігав Мавку Лісовик?
3. За що Мавка покохала Лукаша?
4. Як змінюється Мавка в другій дії? Як вона ставиться до Килини?
5. Що символізує образ Мавки?

Лукаш

На початку драми Лукаш наївний і *«дуже молодий хлопець, гарний, чорнобривий, стрункий, в очах ще є щось дитяче...»*. Його сопілка оживляє рослинність після зимового сну. Талант музики зачарував Мавку, та вона мало не одразу зауважила його роздвоєну натуру. Лісовичка вдивляється в обличчя Лукаша й здивовано відзначає: *«У тебе голос чистий, як струмок, / а очі — непрозорі»*.

Лукаш дуже залежить від приземлених людських уявлень. *«Не зневажай душі своєї цвіту, / бо з нього виросло кохання наше!»* — промовляє Мавка. А він лише сміється у відповідь.

Внутрішня роздвоєність Лукаша дуже болить Мавці: *«Бач, я тебе за те люблю найбільше, / чого ти сам в собі не розумієш, / хоча душа твоя про те співає / виразно-щиро голосом сопілки...»*. Не знаючи ціни коханню, він, хай і під впливом матері, здійснює непоправне: відштовхує Мавку й тим самим зрікається найкращого у своїй особистості. Подальше існування Лукаша в образі вовкулаки можна розглядати ще і як символічну метаморфозу — трагічний наслідок зради самому собі: *«Тепер він вовкулака*

дикий! / Хай скавучить, нехай голосить, виє...». До Лукаша запізно приходиться усвідомлення втраченого щастя. Мавка глибоко співчуває коханому, поділяє його біль: *«Він в подобі людській / упав мені до ніг, мов ясен втятий... / І з долу вгору він до мене звів / такий болючий погляд, повний туги / і каяття палкого, без надії...»*.

Зустріч Лукаша зі своєю долею розкриває трагедію людини, котра переживає муки прозріння й непоправної втрати. Заспокоєння він знаходить у символічній спробі хоча б у звуках музики й хоч ненадовго відродити ілюзію колишнього щастя: *«Лукаш сидить сам, прихилившись до берези, з сопілкою в руках, очі йому заплющені, на устах застиг щасливий усміх. Він сидить без руху. Сніг шапкою наліг йому на голову, запошило усьо постать і падає, падає без кінця...»*.

Образ Лукаша у своєму символічному вимірі відсилає до роздумів над сенсом життя й ціною щастя, що часто пізнається лише з його втратою. Цей образ також навіює думки про душевну гармонію й реальний вплив високих духовних цінностей на щоденне людське існування.

Виявляємо літературну компетентність

1. Яким Лукаш зображений на початку твору?
2. У чому виявилася роздвоєність його натури?
3. На кого Лісовик перетворив Лукаша?
4. Хто повернув Лукашеві людську подобу?
5. Як змінюється Лукаш у фіналі твору?

Читацький практикум

Прочитайте уривки твору. Виконайте завдання.

Лісова пісня

Драма-феєрія в 3-х діях

(Уривки)

ПРОЛОГ

Старезний, густий, предковичний ліс на Волині. Посеред лісу простора галява з плакучою березою і з великим прастарим дубом. Галява скраю переходить в куп'я та очерети, а в одному місті в яро-зелену драговину — то береги лісового озера, що утворилися з лісового струмка. Струмок той вибігає з гущавини лісу, впадає в озеро, потім, по другім боці озера, знов витікає і губиться в хащах. Саме озеро — тиховоде, вкрите ряскою та лататтям, але з чистим плесом посередині.

Містина вся дика, таємнича, але не понура, — повна ніжної задумливої поліської краси.

Провесна. По узліссі і на галяві зеленіє перший ряс і цвітуть проліски та сон-трава.

Дерева ще безлисті, але вкриті бростю, що от-от має розкритись. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, одкриваючи блідо-блакитну воду. В лісі щось загомоніло, струмок зашумував, забринів, і вкупі з його водами з лісу вибіг «Той, що греблі рве» — молодий, дуже білявий, синьоокий, з буйними і разом плавкими рухами; одяг на йому міниться барвами, від каламутно-жовтої до ясно-блакитної, і поблискує гострими золотистими іскрами. Кинувшись з потоку в озеро, він починає кружляти по плесі, хвилюючи його сонну воду; туман розбігається.

Виявляємо літературну компетентність

1. Ви прочитали першу авторську ремарку драми «Лісова пісня». Яке враження вона справила на вас? Які емоції викликала? Що читачі з неї дізнаються?
2. Як відомо, драма — твір для сценічного втілення. Поміркуйте, чи можна відтворити на сцені описаний авторкою пейзаж. Аргументуйте свою думку.
3. Порівняйте ремарки у творі І. Карпенка-Карого «Мартин Боруля» і в «Лісовій пісні». Чим вони відрізняються?
4. На вашу думку, чому в «Пролозі» поетеса подає картину провесни?
5. Пригадайте, які події відбуваються в «Пролозі» далі.
6. Яке враження справляє «Той, що греблі рве»? З якою метою він хвилює сонну воду в озері?
7. Якою постає Русалка?
8. Як Водяник ставиться до своєї дочки, чому він цурається «Того, що греблі рве»?
9. Визначте роль «Прологу» в драмі-феєрії «Лісова пісня».

ДІЯ І

Та сама містина, тільки весна далі поступила;
узлісся наче повите ніжним зеленим серпанком,
де-не-де вже й верховіття дерев поволочене
зеленою барвою. Озеро стоїть повне,
в зелених берегах, як у рутвянім вінку.

З лісу на прогалину
виходять дядько Лев і небіж його
Лукаш. Лев уже старий чоловік, поважний
і дуже добрий з виду; по-поліському довге
волосся білими хвилями спускається на плечі
з-під сивої повстяної шапки-рогатки; убраний

Лев у полотняну одежу і в ясно-сиву, майже білу
свиту; на ногах постолі, в руках кловня (*малий
ятірець*), коло пояса на ремінці ніжик, через плече
виплетений з лика кошіль (*торба*) на широкому
ремені. Лукаш — дуже молодий хлопець, гарний,
чорнобривий, стрункий, в очах ще є щось дитяче;
убраний так само в полотняну одежу, тільки
з тоншого полотна; сорочка випущена, мережана
біллю, з виложистим коміром, підперезана
червоним поясом, коло коміра і на чохлах червоні
застіжки; свити він не має; на голові бриль;
на поясі ніжик і ківшик з лика на мотузку.
Дійшовши до берега озера, Лукаш зупинився.

Виявляємо літературну компетентність

1. Якими деталями авторка змальовує поступ весни?
2. Яке враження справляють на читачів дядько Лев і Лукаш?
3. Пригадайте, з якою метою дядько Лев привів Лукаша на цю галявину. Як Лукаш відреагував, коли дізнався про намір дядька ставити на галявині хату? Чому дядько Лев не боявся «непевного місця»?
4. Русалка підслухала розмову дядька Лева й Лукаша та закликала Лісовика. Чому Лісовика не стурбувала Русалчина новина? Який доказ того, що дядько Лев «нам приятель», наводить Лісовик?

<...> Лісовик, щось воркочучи, закурює люльку,
сівши на заваленому дереві. З очеретів чутно голос
сопілки

[мелодії № 1, 2, 3, 4], ніжний, кучерявий, і як
він розвивається, так розвивається все в лісі.

Спочатку на вербі та вільхах замайоріли
сережки, потім береза листом залепетала.
На озері розкрились лілеї білі і зазолотили квітки
на лататті. Дика рожка появляє ніжні пуп'янки.

З-за стовбура старої розщепленої верби
півусохлої виходить Мавка, в ясно-
зеленій одежі з розпущеними чорними,
з зеленим полиском, косами, розправляє
руки і проводить долонею по очах.

Мавка

Ох, як я довго спала!

Лісовик

Довго, дочко!
Вже й сон-трава перецвітати стала.
От-от зозулька маслечко сколотить,
в червоні черевички убереться
і людям одмірятиме літа.
Вже з вирію поприлітали гості.
Он жовтими пушинками вже плавають
на чистім плесі каченятка дикі.

Мавка

А хто мене збудив?

Лісовик

Либонь, весна.

Мавка

Весна ще так ніколи не співала,
як отепер. Чи то мені так снилось?

Лукаш знов грає [мелодія № 5].

Ні... стій... Ба! Чуєш?.. То весна співає?

Лукаш грає мелодію № 5,
тільки ближче.

Лісовик

Та ні, то хлопець на сопілці грає.

Мавка

Який? Невже се «Той, що греблі рве»?
От я не сподівалася від нього!

Лісовик

Ні, людський хлопець, дядька Лева небіж,
Лукаш на ймення.

Мавка

Я його не знаю.

Лісовик

Бо він уперше тут. Він здалека,
не з сих лісів, а з тих борів соснових,
де наша баба любить зимувати;
осиротів він з матір'ю-вдовою,
то дядько Лев прийняв обох до себе...

Мавка

Хотіла б я побачити його.

Лісовик

Та нащо він тобі?

Мавка

Він, певне, гарний!

Лісовик

Не задивляйся ти на хлопців людських.
Се лісовим дівчатам небезпечно...

Мавка

Який-бо ти, дідусю, став суворий!
Се ти мене отак держати будеш,
як Водяник Русалку?

Лісовик

Ні, дитинко,
я не держу тебе. То Водяник
в драговині цупкій привик одвіку
усе живе засмоктувати. Я
звик волю шанувати. Грайся з вітром,
жартуй із Перелесником, як хочеш,
всю силу лісову і водяну,
гірську й повітряну приваб до себе,
але минай людські стежки, дитино,
бо там не ходить воля, — там жура
тягар свій носить. Обминай їх, доню:
раз тільки ступиш — і пропала воля!

Мавка

(сміється)

Ну, як-таки, щоб воля — та пропала?
Се так колись і вітер пропадає!

Лісовик хоче щось відмовити, але
виходить Лукаш із сопілкою.

Лісовик і Мавка ховаються.

Лукаш хоче надрізати ножем
березу, щоб сточити сік, Мавка
кидається і хапає його руку.

Мавка

Не руш! Не руш! Не ріж! Не убивай!

Лукаш

Та що ти, дівчино? Чи я розбійник?
Я тільки хтів собі вточити соку
з берези.

Мавка

Не точи! Се кров її.
Не пий же крові з сестроньки моєї!

Лукаш

Березу ти сестрою називаєш?
Хто ж ти така?

Мавка

Я — Мавка лісова.

Лукаш

*(не так здивовано, як уважно
придивляється до неї)*

А, от ти хто! Я від старих людей
про мавок чув не раз, але ще зроду
не бачив сам.

Мавка

А бачити хотів?

Лукаш

Чому ж би ні?.. Що ж, — ти зовсім така,
як дівчина... ба ні, хутчій як панна,
бо й руки білі, і сама тоненька,
і яюсь так убрана не по-наськи...
А чом же в тебе очі не зелені?

(Придивляється.)

Та ні, тепер зелені... а були,
як небо, сині... О! Тепер вже сиві,
як тая хмара... ні, здається, чорні,
чи, може, карі... Ти таки дивна!

Мавка

(усміхаючись)

Чи гарна ж я тобі?

Лукаш

(соромлячись)

Хіба я знаю?..

Мавка
(сміючись)

А хто ж те знає?

Лукаш
(зовсім засоромлений)

Ет, таке питаєш!..

Мавка
(щиро дивуючись)

Чому ж сього не можна запитати?

Он бачиш, там питає дика рожка:

«Чи я хороша?»

А ясень їй киває в верховітті:

«Найкраща в світі!»

Лукаш

А я й не знав, що в них така розмова.

Я думав — дерево німе, та й годі.

Мавка

Німого в лісі в нас нема нічого.

Лукаш

Чи то ти все отак сидиш у лісі?

Мавка

Я зроду не виходила ще з нього.

Лукаш

А ти давно живеш на світі?

Мавка

Справді,
ніколи я не думала про те...

(Задумується.)

Мені здається, що жила я завжди...

Лукаш

І все така була, як от тепер?

Мавка

Здається, все така...

Лукаш

А хто ж твій рід?

Чи ти його зовсім не маєш?

Мавка

Маю.

Є Лісовик, я зву його: «дідусю»,
а він мене: «дитинко» або «доню».

■ Ілюстрація до драми-феєрії Лесі Українки
«Лісова пісня» (Софія Караффа-Корбут, 1994)

Лукаш

То хто ж він — дід чи батько?

Мавка

Я не знаю.
Хіба не все одно?

Лукаш

(сміється)

Ну, та й чудні ви
отут у лісі! Хто ж тобі тут мати,
чи баба, чи вже як у вас зовуть?

Мавка

Мені здається часом, що верба,
ота стара, сухенька, то — матуся.
Вона мене на зиму прийняла
і порохном м'якеньким устелила
для мене ложе.

Лукаш

Там ти й зимувала?
А що ж ти там робила цілу зиму?

Мавка

Нічого. Спала. Хто ж зимою робить?
Спить озеро, спить ліс і очерет.
Верба рипіла все: «Засни, засни...»
І снилися мені все білі сни:
на сріблі сяли ясні самоцвіти,
стелилися незнані трави, квіти,
блискучі, білі... Тихі, ніжні зорі
спадали з неба — білі, непрозорі —
і клалися в намети... Біло, чисто
попід наметами. Ясне намисто
з кришталю грає і ряхтить усюди...
Я спала. Дихали так вільно груди.
По білих снах рожевії гадки
легенькі гаптували мережки,
і мрії ткалися золото-блакитні,
спокійні, тихі, не такі, як літні...

Лукаш
(заслухавшись)

Як ти говориш...

Мавка

Чи тобі так добре?

(Лукаш потакує головою.)

Твоя сопілка має кращу мову.
Заграй мені, а я поколишуся.

Мавка спілітає довге віття на березі, сідає
в нього й гойдається тихо, мов у колиці.

Лукаш грає соло мелодії №6, 7 і 8,
прихилившись до дуба, і не зводить очей
з Мавки. Лукаш грає веснянки. Мавка,
слухаючи, мимоволі озивається тихесенько
на голос мелодії №8,
і Лукаш їй приграє вдруге мелодію
№8. Спів і гра в унісон.

Мавка

Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає білі груди,
серденько виймає!

На голос веснянки відкликається
зозуля, потім соловейко, розцвітає
яріше дика роза, біліє цвіт калини,
глед соромливо рожевіє, навіть чорна
безлиста тернина появляє ніжні квіти.

Мавка, зачарована, тихо колишеться,
усміхається, а в очах якась туга аж до сліз;
Лукаш, завваживши те, перестає грати.

Лукаш

Ти плачеш, дівчино?

Мавка

Хіба я плачу?

(Проводить рукою по очах.)

А справді... Ніб-о! То роса вечірня.
Заходить сонце... Бач, уже встає
на озері туман...

Лукаш

Та ні, ще рано!

Мавка

Ти б не хотів, щоб день уже скінчився?

Лукаш хитає головою, що не хотів би.

Мавка

Чому?

Лукаш

Бо дядько до села покличуть.

Мавка

А ти зо мною хочеш бути?

(Лукаш киває, потакуючи.)

Бачиш,
і ти немов той ясень розмовляєш.

Лукаш
(сміючись)

Та треба по-тутешньому навчитись,
бо маю ж тут літувати.

Мавка
(радо)

Справді?

Лукаш

Ми взавтра й будуватися почнемо.

Мавка

Курінь поставите?

Лукаш

Ні, може, хижку,
а може, й цілу хату.

Мавка

Ви — як птахи:
клопочесь, будуєте кубельця,
щоб потім кинути.

Лукаш

Ні, ми будуєм
навіки.

Мавка

Як навіки? Ти ж казав,
що тільки літувати будеш тута.

Лукаш
(ніяково)

Та я не знаю... Дядько Лев казали,
що тут мені дадуть ґрунтець і хату,
бо восени хотять мене женити...

Мавка
(з тривогою)

З ким?

Лукаш

Я не знаю. Дядько не казали,
а може, ще й не напитали дівки.

Мавка

Хіба ти сам не знайдеш пари?

Лукаш
(поглядаючи на неї)

Я, може б, і знайшов, та...

Мавка

Що?

Лукаш

Нічого...

*(Пограє у сопілку стиха щось дуже
жалібненьке [мелодія №9], потім спускає
руку з сопілкою і замислюється.)*

Мавка
(помовчавши)

Чи у людей паруються надовго?

Лукаш

Та вже ж навік!

Мавка

Се так, як голуби...
Я часом заздрила на їх: так ніжно
вони кохаються... А я не знаю
нічого ніжного, окрім берези,

за те ж її сестрицею звиваю;
але вона занадто вже смутна,
така бліда, похила та журлива, —
я часто плачу, дивлячись на неї.
От вільхи не люблю — вона шорстка.
Осика все мене чогось лякає;
вона й сама боїться — все тремтить.
Дуби поважні надто. Дика рожа
задирлива, так само й глід, і терен.
А ясень, клен і явір — гордовиті.
Калина так хизується красою,
що байдуже їй до всього на світі.
Така, здається, й я була торік,
але тепер мені чомусь те прикро...
Як добре зважити, то я у лісі
зовсім самотня...

(Журливо задумується.)

Лукаш

А твоя верба?
Таж ти її матусею назвала.

Мавка

Верба?... Та що ж... в її добре зимувати,
а літом... бач, вона така суха,
і все рипить, все згадує про зиму...
Ні, я таки зовсім, зовсім самотня...

Лукаш

У лісі ж не самії дерева, —
таж тут багато різної є сили.

(Трохи ущипливо.)

Вже не прибіднюйся, бо й ми чували
про ваші танці, жарти та зальоти!

Мавка

То все таке, як той раптовий вихор, —
от налетить, закрутить та й покине.
В нас так нема, як у людей, — навіки!

Лукаш
(приступаючи ближче)

А ти б хотіла?..

Виявляємо літературну компетентність

1. Яке враження справила на вас ця сцена? Яким настроєм вона сповнена?
2. Від чого прокинулася Мавка? Чому її зацікавив Лукаш?
3. Чим Мавка зацікавила Лукаша? Чим вона йому сподобалася?
4. Лукаш розповідає Мавці, що має намір «назавжди залишитися» в цій містині, бо дядько обіцяв йому «дати ґрунт», а «восени женити». Як ви гадаєте, перед таким важливим кроком, як «паруватися навік», чи замислювався Лукаш про кохання? Обґрунтуйте свою думку, спираючись на текст твору.
5. Чи розмірковувала про кохання Мавка? Аргументуйте свої міркування прикладами з тексту.
6. Ви пам'ятаєте, що ця розмова переривається, бо Лукаш іде на поклик дядька Лева: Водяник, перекинувши човна, мало не втопив старого. З гущавини лісу вилітає Перелесник й увивається коло Мавки, але дівчина ухилиється від його залищань і ховається в хашах. Перелесник — за нею. На галявину виходять дядько Лев і Лукаш. Старий дорікає небожу, що той забарився з допомогою. Лукаш іде збирати хмиз, щоб розпалити вогонь. З озера насувається Пропасниця-Трясавиця, та досвідчений дядько Лев відганяє її зіллям і замовляннями. Лукаш повертається й розпалює вогонь. Невдовзі дядько Лев засинає. З лісу на галявину до Лукаша вибігає Мавка: вона втопилася тікати від Перелесника, притулилася до берізки.

Лукаш

Як ти тремтиш! Я чую, як береза
стинається і листом шелестить.

Мавка

(відхиляється від берези)

Ой лихо! Я боюся притулятись,
а так не встою.

Лукаш

Притулись до мене.
Я дужий, — здержу, ще й обороню.

Мавка прихилиється до нього. Вони стоять у парі.
Місячне світло починає ходити по лісі, стелиться по
галяві і закрадається під березу. В лісі озиваються
співи солов'їні і всі голоси весняної ночі. Вітер
поривчасто зітхає. З осяйного туману виходить
Русалка і нишком підглядає молоду пару.
Лукаш, тулячи до себе Мавку, все ближче
нахиляється обличчям до неї і раптом цілує.

Мавка

(скрикує з болем щастя)

Ох!.. Зірка в серце впала!

Русалка

Ха-ха-ха!

(З сміхом і плеском кидається в озеро.)

Лукаш

(ужахнувшись)

Що се таке?

Мавка

Не бійся, то Русалка.
Ми подруги, — вона нас не зачепить.
Вона свавільна, любить глузувати,
але мені дарма... Мені дарма
про все на світі!

Лукаш

То й про мене?

Мавка

Ні,
ти сам для мене світ, миліший, кращий,
ніж той, що досі знала я, а й той
покращав, відколи ми поєднались.

Лукаш

То ми вже поєднались?

Мавка

Ти не чуєш,
як солов'ї весільним співом дзвонять?

Лукаш

Я чую... Се вони вже не щебечуть,
не тьохкають, як завжди, а співають:
«Цілуй! Цілуй! Цілуй!»

(Цілує її довгим, ніжним, тремтячим поцілунком.)

Я зацілую
тебе на смерть!

Зривається вихор, білий цвіт
метелицею в'ється по галяві.

Мавка

Ні, я не можу вмерти...
а шкода...

Лукаш

Що ти кажеш? Я не хочу!
Навіщо я сказав?!

Мавка

Ні, се так добре —
умерти, як летюча зірка...

Лукаш

Годі!

(Говорить, пестячи.)

Не хочу про таке! Не говори!
Не говори нічого!.. Ні, кажи!
Чудна у тебе мова, але якось
так добре слухати... Що ж ти мовчиш?
Розгнівалась?

Мавка

Я слухаю тебе...
твого кохання...

*(Бере в руки голову його, обертає проти
місяця і пильно дивиться в вічі.)*

Лукаш

Нащо так? Аж страшно,
як ти очима в душу зазираєш...
Я так не можу! Говори, жартуй,
питай мене, кажи, що любиш, смійся...

Мавка

У тебе голос чистий, як струмок,
а очі — непрозорі.

Лукаш

Може, місяць
неясно світить.

Мавка

Може...

(Схиляється головою йому до серця і замирає.)

Лукаш

Ти зомліла?

Мавка

Цить! Хай говорить серце... Невизивно
воно говорить, як весняна нічка.

Лукаш

Чого там прислухатися? Не треба!

Мавка

Не треба, кажеш? То не треба, милий!
Не треба, любий! Я не буду, щастя,
не буду прислухатися, хороший!
Я буду пестити моє кохання!
Ти звик до пестоців?

Лукаш

Я не любився
ні з ким ще зроду. Я того й не знав,
що любові такі солодкі!

Мавка пристрасно пестить його,
він скрикує з мукою втіхи.

Мавко!

Ти з мене душу виймеш!

Мавка

Вийму, вийму!

Візьму собі твою співочу душу,
а серденько словами зачарую...

Я цілуватиму вустонька гої,
щоб загорілись,
щоб зашарілись,
наче ті квітоньки з дикої рожі!
Я буду вабити очі блакитні,
хай вони грають,
хай вони сяють,
хай розсипають вогні самоцвітні!

Виявляємо літературну компетентність

1. Ви перечитали одну з найромантичніших сцен світової літератури. Яке враження вона справила на вас?
2. Прочитайте рядки, що розповідають, як Мавка вдивляється в очі юнака, дослухається до його серця. Що вона бачить, що говорить Мавці серце Лукаша? Як це характеризує Лукаша та його кохання?
3. Поміркуйте, чому Мавка не зважила на ті прикмети, що вже віщували їй біду.
4. Як ви думаєте, яку сцену — першої чи другої зустрічі Мавки й Лукаша — можна вважати зав'язкою драми? Обґрунтуйте свою думку.

ДІЯ II

Пізнє літо. На темнім матовім листі в гаю де-не-де видніє осіння прозолоть. Озеро змаліло, берегова габа поширшала, очерети сухо шелестять скупим листом.

На галяві вже збудовано хату, засаджено городець. На одній нивці пшениця,

на другій — жито. На озері плавають гуси. На березі сушиться хустя, на кущах стримлять горщики, гладишки. Трава на галяві чисто викошена, під дубом зложений стіжок. По лісі калатають клокічки — деь пасеться товар. Недалечко чутно сопілку, що грає якусь моторну, танцюристу мелодію [мелодії № 11, 12, 13].

Виявляємо літературну компетентність

1. Ви прочитали першу ремарку другої дії. Яке враження справляє створена авторкою картина? Порівняйте опис галявини на початку першої і другої дій. Що змінилося?
2. Пригадайте, як починається друга дія. За що мати докоряє синові? Як Лукаш сприймає ті докори? Захищаючи Мавку, він нагадує матері, як лісовичка допомогла їм у господарстві: носила дерева на хату, садила город і засівала нивку («Так, як сей рік, хіба коли родило?»), тепер пасе з Лукашем худобу («Самі ж казали, / що як вона глядить корів, то більше / дають набілу»), а ще дівчина так «умаїла квітками» хату, що любо подивитися. Яку відповідь має на це Лукашева мати?
3. Як і чому змінилося ставлення Лукаша до Мавки? Чому йому здається, що Мавка ніколи не зможе збагнути «людські клопоти»? Прочитайте наступний діалог. Які риси героїв у ньому розкриваються?

Мавка
(щиро)

Ти розкажи мені, я зрозумію,
бо я ж тебе люблю... Я ж пойняла
усі пісні сопілоньки твоєї.

Лукаш

Пісні! То ще наука невелика!

Мавка

Не зневажай душі своєї цвіту,
бо з нього виросло кохання наше!
Той цвіт від папороті чарівніший —
він скарби *творить*, а не відкриває.
У мене мов зродилось друге серце,
як я його пізнала. В ту хвилину
огнисте диво сталося...

(Раптом уриває.)

Ти смієшся?

Лукаш

Та справді, якось наче смішно стало...
Убрана по-буденному, а править
таке, немов на свято орацію!

(Сміється.)

Мавка
(шарпає на собі одержу)

Спалю се все!

Лукаш

Щоб мати гірше гризли?

Мавка

Та що ж, як я тобі у цій одержі
неначе одмінилась!

Лукаш

Так я й знав!
Тепер уже почнеться дорікання...

Мавка

Ні, любий, я тобі не дорікаю,
а тільки — смутно, що не можеш ти
своїм життям до себе дорівнятися.

Лукаш

Я щось не розберу, що ти говориш.

Мавка

Бач, я тебе за те люблю найбільше,
чого ти сам в собі не розумієш,
хоча душа твоя про те співає
виразно-щиро голосом сопілки...

Лукаш

А що ж воно таке?

Мавка

Воно ще краще,
ніж вся твоя хороша, люба врода,
та висловить його і я не можу...

*(Смутно-закохано дивиться на нього
і мовчить хвилинку.)*

Заграй мені, коханий, у сопілку,
нехай вона все лихо зачарує!

Лукаш

Ей, не пора мені тепера грати! <...>

Мати

(виходить із-за хати)

Се так ти жнеш? А ти се так городиш?

Лукаш поспішно поволік дерево за хату.

Коли ти, дівонько, не хочеш жати,
то я ж тебе не силую. Вже якось
сама управлюся, а там на вісень,
дасть біг, знайду собі невістку в поміч.
Там є одна вдовиця — моторненька, —
сама припитувалась через люди,
то я сказала, що аби Лукаш
був не від того... Ну, давай вже, любко,
мені серпочка — другого ж немає.

Мавка

Я жатиму. Ідїть до конопель.

Виявляємо літературну компетентність

1. Поміркуйте, що ховається за тим стриманим «Я жатиму». Чому Мавка кориться Лукашевій матері?
2. Що сталося, коли Мавка наважилася жати? Як учинок Мавки її характеризує? Як мати Лукаша відреагувала на поранення Мавки?
3. Яке враження справляє Килина? Як виявляється авторське ставлення до персонажів у такій ремарці: [мати] «Вириває серпа Мавці з рук і дає Килині, тая кидається на жито і жне, як вогнем палить, аж солома свище під серпом»?
4. Як ставиться до Килини Лукаш? Чому він віддає їй перевагу перед Мавкою?
5. Пригадайте, чому дядько Лев на зиму збирається перебратися в село. Чому з ним не може піти й Мавка?
6. У розмові Мавки з її подружкою Русалкою подальшого розвитку набуває тема кохання. Пригадайте цю розмову. Які два погляди на кохання уособлюють Мавка та Русалка?
7. Як ставляться лісові мешканці до кохання Мавки? Пригадайте розмову Мавки й Лісовика.

Лісовик виходить з гущавини. Він у довгій киреї
барви старого золота з темно-червоною габою внизу,
навколо шапки обвита гілка достиглого хмелю.

Лісовик

Доню, доню,
як тяжко ти караєшся за зраду!..

Мавка

(підводить голову)

Кого я зрадила?

Лісовик

Саму себе.
Покинула високе верховіття
і низько на дрібні стежки спустилась.

До кого ти подібна? До служебки,
зарібниці, що працює гіркою
окрайчик щастя хтіла заробити
і не змогла, та ще останній сором
їй не дає жебрачкою зробитись.
Згадай, якою ти була в ту ніч,
коли твоє кохання розцвілося:
була ти наче лісова царівна
у зорянім вінку на темних косах, —
тоді жадібно руки простягало
до тебе щастя і несло дари!

Мавка

Так що ж мені робить, коли всі зорі
погасли і в вінку, і в серці в мене? <...>

■ Ілюстрація до драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» (Софія Караффа-Корбут, 1994)

Лісовик

Доню,
давно готові шати для царівни,
але вона десь бавилась, химерна,
убравшись для жарту за жебрачку.

Розкриває свою кирею і дістає досі заховану
під нею пишну, злотом гаптовану багрянницю
і срібний серпанок; надіває багрянницю поверху
убрання на Мавку; Мавка йде до калини,
швидко ламає на ній червоні китиці ягід, звиває
собі віночок, розпускає собі коси, квітчається
вінком і склоняється перед Лісовиком, — він
накидає їй срібний серпанок на голову.

Лісовик

Тепер я вже за тебе не боюся.

*(Поважно кивнувши їй головою, меткою
походою йде в гущавину і зникає.)*

З лісу вибігає Перелесник.

Мавка

Знов ти?

(Наміряється втікати.)

Перелесник

(зневажливо)

Не бійся, не до тебе. Хтів я
одвідати Русалоньку, що в житі,
та бачу, вже вона заснула. Шкода...
А ти змарніла щось.

Мавка

(гордо)

Тобі здається! <...>

Перелесник

Та ти не сердься, — що ж,
коли я помилився... Слухай, Мавко,
давай лиш побратаємось.

Мавка

З тобою?

Перелесник

А чом же ні? Тепер ми восени,
тепер, бач, навіть сонце прохололо,
і в нас простигла кров. Таж ми з тобою
колись були товариші, а потім
чи грались, чи кохались — трудно зважить, —
тепер настав братерства час. Дай руку.

Мавка трохи нерішуче подає йому руку.

Дозволь покласти братній поцілунок
на личенько твоє бліде.

(Мавка одхиляється, він все-таки її цілує.)

О, квіти
на личеньку одразу зацвіли! —
цнотливі, незапашні, осінні... <...>

(Раптом пориває її в танець.) <...>

Прудко вирує танець. Срібний серпанок
на Мавці звився угору, мов блискуча
гадючка, чорні коси розмаялись і змішалися
з вогнистими кучерями Перелесника. <...>

Танець робиться шаленим.

Звиймося!
Злиймося!
Вихром завиймося!
Жиймо!
зажиймо
вогнистого раю!

Мавка

Годі!.. пусти мене... Млію... вмираю.

(Голова її падає йому на плече, руки опускаються, він мчить її в танці оmlілу.)

Раптом з-під землі з'являється темне,
широке, страшне Марище.

Марище

Віддай мені моє. Пусти її.

Перелесник

*(спиняється і випускає Мавку з рук,
вона безвладно спускається на траву)*

Хто ти такий?

Марище

Чи ти мене не знаєш? —
«Той, що в скалі сидить».

Перелесник здригнувся, прудким рухом кинувся
геть і зник у лісі. Мавка очутилась, звелася
трохи, широко розкрила очі і з жахом дивиться
на Мару, що простягає руки взяти її.

Мавка

Ні, я не хочу!
Не хочу я до тебе! Я жива!

«Той, що в скалі сидить»

Я поведу тебе в далекий край,
незнаний край, де тихі, темні води
спокійно сплять, як мертві, тьмяні очі,
мовчазні скелі там стоять над ними
німими свідками подій, що вмерли. <...>
Тебе візьму я. Ти туди належиш:
ти бліднеш від вогню, від руху млієш,
для тебе щастя — тінь, ти нежива.

Мавка (встає)

Ні! я жива! Я буду вічно жити!
Я в серці маю те, що не вмирає.

Марище

Почім ти знаєш те?

Мавка

По тім, що муку
свою люблю і їй даю життя.
Коли б могла я тільки захотіти
її забути, я пішла б з тобою,
але ніяка сила в цілм світі
не дасть мені бажання забуття.

В лісі чується шелест людської ходи.

Ось той іде, що дав мені ту муку!
Зникай, Маро! Іде моя надія!

«Той, що в скалі сидить» відступається
в темні хащі і там притаюється.

З лісу виходить Лукаш.

Мавка йде назустріч Лукашеві. Обличчя
її відбиває смертельною блідістю проти
яскравої одежі, конаюча надія розширила
її великі темні очі, рухи в неї поривчасті
й зникаючі, наче щось у ній обривається.

Лукаш (побачивши її)

Яка страшна! Чого ти з мене хочеш?

*(Поспішає до хати, стукає в двері, мати відчиняє,
не виходячи, Лукаш до матері на порозі.)*

Готуйте, мамо, хліб для старостів, —
Я взавтра засилаюсь до Килини!

(Іде в хату, двері зачиняються.)

«Той, що в скалі сидить» виходить
і подається до Мавки.

Мавка (зриває з себе багрянцю)

Бери мене! Я хочу забуття!

«Той, що в скалі сидить» торкається до Мавки; вона,
крикнувши, падає йому на руки, він закидає на неї
свою чорну кирею. Обое западаються в землю.

ДІЯ ІІІ

Хмарна, вітряна осіння ніч. Останній жовтий
відблиск місяця гасне в хаосі голого верховіття.
Стогнуть пугачі, регочуть сови, уїдливо хававкають
пушки. Раптом все покривається протяглим
сумним вовчим виттям, що розлягається все
дужче, дужче і враз обривається. Настає тиша.

Починається хворе світання пізньої осені.
Безлистий ліс ледве мріє проти попелястого
неба чорною щетиною, а долі по узліссі снується
розтріпаний морок. Лукашева хата починає
біліти стінами; при одній стіні чорніє якась
постать, що знеможена прихилилась до одвірка,
в ній ледве можна пізнати Мавку; вона в чорній
одежі, в сивому непрозорому серпанку, тільки
на грудях красіє маленький калиновий пучечок.

Коли розвидняється, на галяві стає видко
великий пенюк, там, де стояв колись
столітній дуб, а недалечко від нього
недавно насипану, ще не порослу моріжком
могилу. З лісу виходить Лісовик,
у сірій свиті і в шапці з вовчого хутра.

Виявляємо літературну компетентність

1. Яке враження справляє цей пейзаж? Які зорові образи створює авторка? Які звукові образи доповнюють картину? Зверніть увагу на кольорову палітру цього уривка. Що може символізувати пучечок калини на грудях Мавки?
2. З подальшого діалогу Лісовика й Мавки читачі здогадуються, хто виє «сумним вовчим виттям». Чому Лісовик перетворив Лукаша на вовкулаку?
3. Прочитайте наступний фрагмент. Поясніть, що допомогло Мавці звільнитися від Марища.

Мавка

О, коли б ти знав,
коли б ти знав, як страшно то було...
Я спала сном камінним у печері
глибокій, чорній, вогкій та холодній,
коли спотворений пробився голос
крізь неприступні скелі, і виття
протягле, дике сумно розіслалось
по темних, мертвих водах і збудило
між скелями луку давно померлу...
І я прокинулась. Вогнем підземним
мій жаль палкий зірвав печерний склеп,
і вирвалась я знов на світ. І слово
уста мої німї оживило,
і я вчинила диво... Я збагнула,
що забуття не суджено мені.

Лісовик

Де ж він тепер? Чому він не з тобою?
Чи то й його невдячність невмируща
так, як твоє кохання?

Мавка

Ох, дідусю!
якби ти бачив!.. Він в подобі людській
упав мені до ніг, мов ясен втятий...
І з долі вгору він до мене звів
такий болючий погляд, повний туги
і каяття палкого, без надії...
Людина тільки може так дивитись!..
Я ще до мови не прийшла, як він
схопивсь на рівні ноги, і від мене
тремтячими руками заслонився,
і кинувся, не мовлячи ні слова,
в байрак терновий, там і зник з очей.

Виявляємо літературну компетентність

1. Чому Мавка повернула Лукашеві людську подобу? Як Лукаш сприйняв цей подарунок долі?
2. Пригадайте розмову Мавки з Куцем. Що дізнається Мавка про долю дядька Лева? Яку характеристику чортеня Куць дає покійному?
3. Говорячи про теперішній стан відносин між лісовими мешканцями та людьми, що в лісі оселилися, Куць зауважує: *«От сі баби зовсім не вмють жити / як слід із нами,— цапа продали, / зрубали дуба. Зрушили умову. / Ну й я ж віддячив їм!»* Пригадайте, як Куць «віддячив». Як склалися стосунки між Лукашевою матір'ю та Килиною?
4. У наступному фрагменті відбувається перетворення Мавки на вербу. Прочитайте уважно цей уривок твору. Поміркуйте, чи є вмотивованим перетворення Мавки.

Ки ли на з відром у руках шпарко пробігає
до лісового потоку, з гуркотом набирає
відром воду і вертається назад уже трохи
тихшою ходою. Завважає близько дверей
Ма в ку, що стоїть при стіні знесилена,
спустивши сивий серпанок на обличчя.

Килина

(спиняється і становить відроді)
А се ж яка?.. Гей, слухай, чи ти п'яна,
чи, може, змерзла?

(Термосить Мавку за плече.)

Мавка

(насилу, мов борючися з тяжкою зморою)

Сон мене змагає...
Зимовий сон... <...>

Килина

До кого ти прийшла? Його нема.
Я знаю, ти до нього! Признавайся —
він твій коханок?

Мавка *(так само)*

Колись був ранок
ясний, веселий, не той, що тепер...
він уже вмер...

Килина

Ти божевільна!

Мавка *(так само)*

Вільна я, вільна... <...>

Килина

(сіпає їй за руку)

Геть! не мороч мене! Чого стоїш?

Мавка

(притомніше, відступаючи од дверей)

Стою та дивлюся, які ви щасливі.

Килина

А щоб ти стояла у чуді та в диві!

Мавка зміняється раптом у вербу
з сухим листом та плакучим гіллям.

Килина

(оговавшись від здуміння, ворожо)

Чи ба! Я в добрий час тобі сказала!
Ну-ну, тепер недовго настоїшся!..

■ Ілюстрація до драми-феєрії Лесі Українки
«Лісова пісня» (Софія Караффа-Корбут, 1994)

Виявляємо літературну компетентність

1. Килинин хлопчик зрізав гілку з верби і зробив сопілку. Якого символічного значення набуває цей епізод?
2. Перекажіть епізод повернення Лукаша додому. Хто і як його зустрічає? Чи відчувається Лукаш затишно серед рідних людей, чи відчуває він щастя від того, що знову став людиною? Чому Лукаш знову зважився зіграти на сопілці?

Лукаш

(задумливо)

Заграти?..

*(Починає грати [мелодія № 14] спершу
тихенько, далі голосніше; зводить згодом на ту*

*веснянку [мелодія № 8], що колись грав Мавці.
Голос сопілки [при повторенні гри на сопілці
мелодії № 8] починає промовляти словами.)*

«Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає мені груди, серденько виймає...»

Лукаш
(випускає з рук сопілку)

Ой! Що се за сопілка? Чари! Чари!

Хлопчик, злякавшись крику, втік до хати.
Кажі, чаклунко, що то за верба?
(Хапає Килину за плече.)

Килина
Та відчепися, відки маю знати?
Я з кодлом лісовим не накладаю
так, як твій рід! Зрубай її, як хочеш,
хіба я бороню? Ось на й сокиру.
(Витягає йому з сіней сокиру.)

Лукаш
(узявши сокиру, підійшов до верби,
ударив раз по стовбуру, вона стенулась
і зашелестіла сухим листом. Він
замахнувся удруге і спустив руки)
Ні, руки не здіймаються, не можу...
чогось за серце стисло...

Килина
Дай-но я!
(Вихоплює від Лукаша сокиру і широко
замахується на вербу.)

В сю мить з неба вогненним змієм-метеором
злітає Перелесник і обіймає вербу.

Перелесник
Я визволю тебе, моя кохана!

Верба раптом спалахує вогнем. Досягнувши
верховіття, вогонь перекидається на хату, солом'яна
стріха займається, пожежа швидко поймає хату.
Мати Лукашева і Килинині діти вибігають з хати
з криком: «Горить! Горить! Рятуйте! Ой пожежа!..»
Мати з Килиною метушаться, вихоплюючи з вогню,
що тільки можна вихопити, і на клунках та мішках
виносять скулених Злиднів, що потім ховаються
у ті мішки. Діти бігають з коновками до води,
заливають вогонь, але він іще дужче розгоряється.

Мати
(до Лукаша)
Чого стоїш? Рятуй своє добро!

Лукаш
(вступивши очі в крокву, що вкрита
кучерявим вогнем, як цвітом)
Добро? А може, там згорить і лихо?.. <...>

Килина
Лукашуню,
ходімо на село!
Лукаш
Я не піду.
Я з лісу не піду. Я в лісі буду.

Килина
Та що ж ти тут робитимеш?
Лукаш
А треба
все щось робити?

Килина
Як же маєм жити?
Лукаш
А треба жити? <...>

Виявляємо літературну компетентність

1. Пригадайте, кого бачить Лукаш, коли залишається сам у лісі. Якого символічного значення набуває цей образ?
2. Прочитайте уважно останні сторінки драми Лесі Українки.

Лукаш нахиляється до того місця, що показала
Доля, знаходить вербову сопілку, що був кинув, бере
її до рук і йде по білій галяві до берези. Сідає під
посивілим від снігу довгим віттям і крутить в руках
сопілочку, часом усміхаючись, як дитина. Легка,
біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку,
з'являється з-за берези і схиляється над Лукашем.

Постать Мавки
Заграй, заграй, дай голос мому серцю!
Воно ж одно лишилося від мене.

Лукаш
Се ти?.. Ти упирицею прийшла,
щоб з мене пити кров? Спивай! Спивай!

(Розкриває груди.)

Живи моєю кров'ю! Так і треба,
бо я тебе занапастив...

Мавка

Ні, милий,
ти душу дав мені, як гострий ніж
дає вербовій тихій гілці голос.

Лукаш

Я душу дав тобі? А тіло збавив!
Бо що ж тепера з тебе? Тінь! Мара!

(З невимовною тугою дивиться на неї.)

Мавка

О, не журися за тіло!
Ясним вогнем засвітилось воно,
чистим, палючим, як добре вино,
вільними іскрами вгору злетіло.
Легкий, пухкий попільець
ляже, вернувшись, в рідну землю,
вкупі з водою там зростить вербицю, —
стане початком тоді мій кінець.
Будуть приходити люди,
вбогі й багаті, веселі й сумні,
радощі й тугу нестимуть мені,
їм промовляти душа моя буде.
Я обізвуся до них
шелестом тихим вербової гілки,

голосом ніжним тонкої сопілки,
смутними росами з вітів моїх.
Я їм тоді проспіваву
все, що колись ти для мене співав,
ще як напровесні тут вигравав,
мрії збираючи в гаю...
Грай же, коханий, благаю!

Лукаш починає грати. Спочатку гра його [мелодії № 15 і 16] сумна, як зимовий вітер, як жаль про щось загублене і незабутнє, але хутко переможний спів кохання [мелодія № 10, тільки звучить голосніше, жагливіше, ніж у першій дії] покриває тугу. Як міниться музика, так міниться зима навколо: береза шелестить кучерявим листом, весняні гуки озиваються в завітлім гаю, тьмянний зимовий день змінюється в ясну, місячну весняну ніч. Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вінці. Лукаш кидається до неї з покликом щастя.

Вітер збиває білий цвіт з дерев. Цвіт лине, лине і закриває закохану пару, далі переходить у густу сніговицю. Коли вона трохи уцхула, видно знов зимовий краєвид, з важким навісом снігу на вітах дерев. Лукаш сидить сам, прихилившись до берези, з сопілкою в руках, очі йому заплющені, на устах застиг щасливий усміх. Він сидить без руху. Сніг шапкою наліг йому на голову, запоширив усю постать і падає, падає без кінця...

1911

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Яке враження справив на вас фінал драми? Які почуття, думки він викликав?

Досліджуємо самостійно

2. Звернувшись до тексту, простежте, як образи природи допомагають уявити розвиток почуттів Лукаша й Мавки. Підготуйте усне повідомлення.

Готуємо проект

3. Підготуйте мультимедійну презентацію за темою «Міфологічні образи в «Лісовій пісні».

Ділимося думками і враженнями, виявляємо екологічну компетентність

4. Як у творі представлена проблема взаємин людини і природи? Чи актуальне це питання в наш час?

Виявляємо літературну, інформаційно-цифрову компетентності

5. В електронному додатку до підручника знайдіть і перегляньте відео-лекцію про «Лісову пісню» Лесі Українки. Що нового ви дізналися із цієї лекції? Які тези авторки вас найбільше зацікавили?

Неореалістичні пошуки

Неореалізм — одна з течій українського модернізму. У дусі неореалізму писали Г. Косинка, В. Підмогильний, І. Сенченко, Б. Антоненко-Давидович, В. Домонтович.

Неореалізм — літературна течія, що виникла завдяки оновленню класичного реалізму. Їй властиві пошук людської сутності у внутрішньому світі, а не в соціальному житті, поглиблений психологізм, ліризм і філософічність.

В основі цієї течії лежить властива натуралізму і класичному реалізму XIX ст. документальна достовірність у зображенні життя, суттєво збагачена філософським і психологічним заглибленням у суспільні явища та людські характери.

У виборі тем неореалісти відійшли від народництва та побутовізму. Їм вдалося подолати обмеження класичного реалізму й запропонувати не типові, а психологічно точні індивідуальні характери героїв.

Соціальні прояви в зображенні персонажів відійшли на задній план. Не дії і вчинки, а думки, емоції й переживання стали пріоритетними. У цьому неореалізм добре погоджувався з *імпресіонізмом*. Часто ті самі автори використовували художні можливості обох згаданих модерністських течій.

Основні риси неореалізму:

- збереження властивого реалізму документальної достовірності в зображенні життя;
- відхід від соціальних тем і типових характерів;
- посилення філософського погляду на життя (хоча б на рівні підтексту);
- поглиблення психологізму, увага до внутрішнього світу та ірраціональних проявів людської особистості;
- посилення ліризму в розкритті ставлення людини до світу.

Одне слово, неореалізм — це багато в чому класичний реалізм, але відчутно оновлений та збагачений рисами модернізму. У ньому традиційна реалістична основа адаптована до культурних і духовних потреб нового часу.

■ Льон цвіте
(Михайло Беркос, 1893)

■ Везувій
(Альбер Марке, 1909)

Володимир ВИННИЧЕНКО

(1880—1951)

Володимир Кирилович Винниченко народився 28 липня 1880 року у Єлисаветграді (нині — Кропивницький) у сім'ї селянина. Закінчив народну школу, навчався в місцевій гімназії. Був відрахований через конфлікт з адміністрацією, а в 1900 році підготувався і склав іспити в Златопільській гімназії, де й одержав атестат про середню освіту. Того ж року вступив на юридичний факультет Київського університету.

У Києві В. Винниченко зацікавився політикою, став членом Революційної української партії. За політичну діяльність у 1902 році його заарештували й виключили з університету. Пізніше він ще двічі побував у в'язниці, провів під арештом близько трьох років. Тікаючи від переслідувань, нелегально виїхав за кордон. У Галичині (тоді Австро-Угорщина) налагодив зв'язки з українськими політиками, разом із М. Грушевським видавав журнал «Промінь».

В. Винниченко одружився зі студенткою медичного факультету Сорбонни Розалією Ліфшиць, а в травні 1914 року подружжя повернулося до Російської імперії. Письменник оселився в Москві, де жила дружина, багато сил віддавав літературі й журналістиці.

З початком Лютневої революції 1917 року В. Винниченко виїхав до Києва й опинився у вирі політичних подій. Був членом Центральної Ради, очолював Генеральний секретаріат Української Народної Республіки. У листопаді 1918 року став на чолі Директорії, але через суперечності з іншими політиками залишив посаду й виїхав за кордон.

Навесні 1920 року В. Винниченко відвідав Москву й Харків, шукав політичного компромісу, однак безрезультатно. Того ж року назавжди залишив Україну. Розчарований тодішньою владою, записав у щоденнику: *«Я їду за кордон, обтруюся з себе всякий порошок політики, обгороджуюсь книжками й поринаю у своє справжнє, єдине діло: літературу. Ці два місяці Голгофи навіки виліковують мене від роздвоєння. Тут в соціалістичній совітській Росії я ховаю свою 18-літню соціалістичну політичну діяльність. Я їду як письменник, а як політик я всією душою хочу померти»*.

Емігрувавши, письменник спочатку зупинився в Німеччині, а згодом переїхав до Франції. Жив у Парижі, а від 1934 року оселився в містечку Мужен, де придбав старий будинок і ділянку землі. Разом із дружиною господарював у власній садибі. Писав літературні твори, багато малював. Мав талант визначного художника. Його спадщина склала понад сто портретів, пейзажів, натюрмортів.

Останні роки свого життя митець провів у Мужені, де й помер 6 березня 1951 року.

■ Володимир Винниченко

■ Портрет дружини
(Володимир Винниченко,
1929)

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Де й коли народився В. Винниченко? Яку освіту він здобув?
2. За що його заарештовували?
3. Якою була його політична діяльність після Лютневої революції 1917 року?
4. Коли В. Винниченко остаточно залишив Україну? Чому він емігрував? Де він жив за кордоном?

5. У зручній для вас формі (конспекту, таблиці, схеми) запишіть відомості про життєвий шлях В. Винниченка.

Літературна творчість

Коли журнал «Київська старовина» оголосив конкурс на кращий літературний твір, В. Винниченко запропонував своє оповідання й переміг. Відтоді його твори стали часто з'являтися в періодиці, а в 1906 році вийшла ціла збірка оповідань «Краса і сила».

Тоді письменник спробував себе в драматургії й написав твори «Дизгармонія», «Щаблі життя», «Великий Молох», «Memento», «Брехня», «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» та ін. А коли був в еміграції, узявся за романи. Твори «Чесність з собою», «Рівновага», «Заповіт батьків» отримали позитивні відгуки критиків. М. Коцюбинський писав: *«Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Про Винниченка. Кого купують? Знов Винниченка»*. Нові романи «По-свій», «Божки», «Хочу», «Записки Кирпатого Мефістофеля» тільки додали Винниченкові популярності.

Від 1917 року в житті письменника настав багатий на події період політичної діяльності. До літературної праці він повернувся після 1920 року на еміграції. Тоді захопився філософією, психологією, вивчав буддизм. Відчув нове творче піднесення й записав у щоденнику: *«Мій перелом, як ця весна. Неначе зненацька, неначе несподівано, замість тосчного, морозячого туману в душі, замість холодної, безнадійної сльоти, крізь яку не видно нічого вперед на п'ять кроків, через яку весь світ здається возкою, слизькою і темною ковбанею, — замість цього «раптом» п'яний вітер, сонце, молоді, жилаві уперті зелені бруньки, безмежний простір блакиті, галас і гомін всього живого»*. Результатом наполегливої праці стали романи «Сонячна машина» й «Поклади золота», повість «На той бік», збірка оповідань «Намисто» та низка нових драм.

Твори виходили великими накладками, зокрема, перший український науково-фантастичний роман «Сонячна машина» (1924) витримав у той час аж три перевидання. А драми В. Винниченка здобули європейське визнання. П'єси «Чорна Пантера і Білий Ведмідь», «Брехня», «Гріх», «Закон» з успіхом виставлялися в театрах Німеччини, Італії, Іспанії, Норвегії, Данії, Голландії, Чехословаччини, Румунії, Болгарії. За мотивами драми «Чорна Пантера і Білий Медвідь» у Німеччині зняли художній фільм.

Ситуація змінилася в 30-х роках. У Радянській Україні комуністична влада влаштувала голодомор та переслідування української інтелігенції. Творчість В. Винниченка заборонили, а згадки про нього прибрали з усіх підручників.

В останні роки життя письменник лише зрідка знаходив час для літературної праці. Створив романи «Нова заповідь», «Вічний імператив», «Лепрозорій», «Слово за тобою, Сталіне». Загалом йому належить авторство ста оповідань і новел, чотирнадцяти романів та більш як двадцяти п'єс.

■ Володимир Винниченко
(Автопортрет, 1929)

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

Дайте короткі відповіді на запитання.

- Коли В. Винниченко прийшов до літератури? У яких жанрах він писав?
- Які твори зробили його відомим?
- Як оцінив успіх В. Винниченка М. Коцюбинський?
- Які твори В. Винниченка здобули європейське визнання?

Новела «МОМЕНТ»

Проблемно-тематична основа

Неважко помітити, що в новелі «Момент» (1909) мова йде про середовище революціонерів. На це вказує хоча б підзаголовок «Із оповідань тюремної Шехерезади». Політичний в'язень розповідає співкамерникам про звичну для революціонерів того часу подію — нелегальний перехід кордону. Але при цьому не повідомляється, до якої партії належить сам герой-оповідач. У новелі взагалі немає будь-якої «політики» та згадок про соціальні обставини, що підштовхнули людей до протесту й революційної боротьби.

Пишучи про революціонерів, модерніст (неореаліст) В. Винниченко хоче бачити в них насамперед людей, а не фанатиків, які сліпо сповідують свої ідейні принципи. Справжньою темою оповідання є кохання, а якщо ширше — то людина у своєму природному пориві до щастя.

Випадкова зустріч двох переслідуваних молодих людей, гостре відчуття смертельної небезпеки, що зближує, та емоційне піднесення, дивна ейфорія від реальної загрози — усе це змушує героїв новели відкинути звичні умовності й по-іншому поглянути на світ. Хвилинна близькість і наступне спонтанне рішення вберегти «момент» щастя від руйнівної дії буднів у свідомості героя перетворюється на надзвичайно цінний душевний досвід, який підтримує

в скрутні часи і яким варто поділитися з товаришами по нещастю.

У підсумку замість революційних подій і пригодницького, авантюрного сюжету (утеча під пострілами від прикордонної варті) вдумливі читачі знаходять у новелі важливі й складні філософські питання: життя і смерті, щастя, сенсу людського життя. Захоплюючи майстерною оповіддю, автор водночас запрошує читачів не лише до творчого співпереживання, а й до серйозних роздумів філософського характеру.

■ Володимир Винниченко
(Микола Глуценко, 1923)

Читаємо взірці української художньої літератури

Прочитайте оповідання **Володимира Винниченка «Момент»**. Звірте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника. В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

Персонажі новели

«Хто вона, де вона, й досі не знаю, але я завжди ношу її в душі». Що змусило героя твору до такого зізнання? Випадкова зустріч переросла в щось більше, хоч обставини склалися не надто романтичні. Він мусить чимшвидше перейти кордон, а вона вже кілька днів чекає на це сприятливого моменту.

Автор ніяк не пояснює, що саме змусило обох героїв ризикувати життям. *«Можуть убити»*, — так загально оцінює ситуацію провідник. Герой не може приховати подиву, зустрівши за таких обставин *«справжню панну»*. Невимушене спілкування і сміх на якийсь час послаблюють нервову напругу, навіюють ілюзію спокою.

Та небезпека нагадує про себе. Аби вберегтися від стражників, негайно слід рушати до кордону, де, можливо, причаїлася смерть. Буяння весняної природи, поле й ліс удаліні, а в душі дивним чином єднуються страх і сміх. Одягнені в селянські свитки, утікачі самим собі здаються смішними в незвичному вбранні.

Автор розкрив романтичну вдачу, ліричний бік особистості свого героя. Дорогою до кордону його раптом огортає «хвиля чулості»: *«Можливо, вона була колись веселою берізкою, а я вітром? Вона тремтіла листям, коли я співав їй в тихий вечір пісню вітра? Хто скаже, що ні? Може, ми були парою колосків і близько стояли один коло одного? Хто його зна, але я знав її давно-давно»*.

Події розвиваються доволі стрімко: ось уже прикордонні стовпи, постріли навздогін, нарешті, порятунок. «Таємна вогкість смерті»

лишається позаду, а двох людей охоплює щасливе піднесення.

Обійми, поцілунки і прощання. *«Щастя — момент. Далі вже буденщина, пошлість»*. Щойно усвідомивши свої почуття, закохані розлучаються, щоб зберегти спогади про мить щастя. А пам'ять та уява мрійливого героя одразу починають творити образ «прекрасної незнайомки».

Реалісти шукали в житті типове й часто повторюване, натомість модерністів цікавило все неординарне. Почасти цим зумовлена любов модерніста В. Винниченка до парадоксів — незвичних думок, що, на перший погляд, суперечать самим собі. Наприклад, щоб зберегти щастя, слід від нього відмовитись. Звичайно, цей авторський парадокс може викликати незгоду, суперечки, але водночас таки змусить читачів замислитись над складністю людської особистості та загадкою щастя.

Образи природи

Цікаво, що новела «Момент» побачила світ одразу після появи «Intermezzo» М. Коцюбинського. Окремі риси імпресіонізму властиві й творчій манері В. Винниченка. У погодженні емоційних імпульсів та пейзажних малюнків відтворюються психологічні зміни в душі героя. Образи природи також відчутно впливають на вираження філософського задуму автора.

У новелі В. Винниченка природа виступає символом вічного ритму життя, частиною якого усвідомлює себе людина. Наприклад, ліс позначає не лише територіальну межу — кордон, який слід перейти, а й викликає в героя різні асоціації. Спочатку вони негативні. А зблизька суцільна й загрозлива «стіна» лісу раптом розпадається

на окремі природні об'єкти і сприймається вже зовсім по-іншому.

У весняному буянні природи героя захопив сам рух життя: *«Люблю я цей процес у лісі, в полі! Чистий він, не скалічений цими моральями людей, не заслинений лицемір'ям похоті, сильний, одвертий, простий. Люблю цих кузюк, пташок, цих маленьких, несвідомих протестантів проти лицемір'я старшого брата свого — людини»*.

А закоханим природа допомогла уникнути зайвих слів. Вона стала важливим «посередником», який сприяв гармонійному зростанню почуттів та усвідомленню цінності цієї дивної миті пережитого щастя.

Виявляємо літературну компетентність

1. Яка тема у творі є основною? До яких проблем звернувся письменник?
2. Як героїня розуміє щастя?
3. Порівняйте образи природи у творі В. Винниченка та в новелі М. Коцюбинського «Intermezzo». Що їх споріднює? Чи є між ними суттєві відмінності? Підготуйте за цими питаннями усну відповідь.

Запрошуємо до дискусії

4. Яким у новелі є погляд на щастя? Чи погоджуєтеся ви із цим поглядом?

Символізм

Символізм — напрям *модернізму*, який зародився у Франції. Першими зразками символізму стали твори С. Малларме, А. Рембо, П. Верлена, Ж. Мореаса. Термін запровадив поет Ж. Мореас у маніфесті «Символізм» (1886). Він писав, що символізм не визнає «простих значень, заяв, фальшивої сентиментальності та реалістичної описовості». Художнє вираження сутності світу мало досягатися за допомогою символів.

Символізм вийшов поза межі французької літератури. У Бельгії його представляли М. Метерлінк та Е. Верхарн, в Австрії та Німеччині — Г. Гофмансталь, Р. Рільке, Г. Гауптман, С. Георге, у Польщі — С. Пшибишевський, в Англії — О. Уайльд, у Норвегії — Г. Ібсен, К. Гамсун.

До кола символістів належали й українські поети М. Вороний, Олександр Олесь, П. Тичина, П. Карманський, В. Пачовський, С. Твердохліб та ін.

Особливу роль у пізнанні світу символісти відводили творчій інтуїції. Їх насамперед цікавило душевне життя людини.

Зображуючи «життя душі», символісти виявляли особливу увагу до всього загадкового й містичного. За поетами вони визнавали здатність помічати приховане, підносили їхній дар інтуїтивно, за допомогою мистецького прозріння прокладати шлях до пізнання істини.

Заслугою символістів стали знахідки в царині художньої форми, що виявились у появі оригінальних і яскравих образів-символів.

Символістам властива увага до музичності поезії. Вони часто експериментували зі словом, наснажували свої твори складними образами й асоціаціями.

Основні риси символізму:

- естетизм, культ краси;
- суб'єктивізм;
- символічність, абстрактність образів;
- увага до таємничого й загадкового (аж до містицизму);
- формальні експерименти зі словом;
- відхід від буденності.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. У зручній для вас формі запишіть відомості про зародження символізму та його визначальні риси.
2. Хто в українській літературі зазнав впливу символізму?

Символізм — напрям модернізму, що зародився у Франції в останній чверті XIX ст. Особливу роль у пізнанні світу символісти відводили творчій інтуїції. Заслугою символістів стали знахідки у сфері художньої форми, що виявились у створенні оригінальних і яскравих образів-символів.

■ Шестикрилий серафим (Азраїл)
(Михайло Врубель, 1894)

■ Початок життя
(Францішек Купка, 1890)

Микола ВОРОНИЙ

(1871—1938)

■ Микола Вороний

Микола Кіндратович Вороний народився 6 грудня 1871 року на Катеринославщині (нині — Дніпропетровська область). Його батько був ремісником і дрібним торгівцем.

Дитинство М. Вороного минуло в Харкові. Навчався він у Харківському й Ростовському реальному училищах, у гімназії в Ростові-на-Дону. У сьомому класі гімназії за участь у революційній організації потрапив під нагляд поліції, через що втратив можливість вступити до університету. Виїхав за кордон, здобував освіту у Віденському та Львівському університетах.

У Львові М. Вороний займався журналістською й театральною працею, заприятелював з І. Франком. У 1897 році одержав від відомого драматурга й режисера М. Кропивницького запрошення вступити до його акторської трупи. Кілька років провів у складі різних театральних колективів. А в 1901 році залишив театр, був службовцем у Катеринодарі, Харкові, Одесі, Чернігові.

З 1910 року М. Вороний постійно жив у Києві, поєднував активну літературну працю з театальною. Події Лютневої революції 1917 року та проголошення Української Народної Республіки зустрів із великим піднесенням. Різно негативно поставився до більшовицького перевороту в жовтні 1917 року.

У 1920 році М. Вороний емігрував до Польщі. В Україну повернувся лише в 1926 році, жив і працював у Харкові та в Києві, займався переважно театальною й літературною діяльністю. З початком масових репресій проти української інтелігенції, розгорнутих комуністичною владою, зазнав переслідувань, у 1934 році за вигаданим обвинуваченням був висланий за межі України.

У 1937 році М. Вороний оселився в Одеській області. Уже наступного року його заарештували. За сфабрикованою справою поет М. Вороний був визнаний «ворогом народу» й розстріляний 7 червня 1938 року.

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. У зручній для вас формі запишіть відомості про життя М. Вороного.
2. Як М. Вороний поставився до проголошення Української Народної Республіки?
3. Коли письменник був в еміграції?
4. Чим він займався після повернення в Україну?
5. За що письменника переслідувала комуністична влада?

Творча діяльність

М. Вороний написав перші поезії, коли навчався в Харківському реальному училищі. А від початку 90-х років часто публікував свої твори в українській періодиці. За життя М. Вороного вийшли його збірки «Ліричні поезії» (1911), «В саяві мрій» (1913), «Євшан-зілля» (1917), «За Україну» (1921).

М. Вороний послідовно виступав як прихильник мистецького оновлення. У 1901 році в журналі «Літературно-науковий вісник» він звернувся з відкритим листом до українських письменників. У зверненні запрошував до участі в збірнику, який орієнтувався б на сучасні тенденції європейського мистецтва. Критик С. Єфремов послання М. Вороного визначив як маніфест українського модернізму. Окрім публікації в «Літературно-науковому віснику», поет

надіслав особисті листи відомим українським письменникам. У них наголошував на естетичних пріоритетах літератури.

У поезії М. Вороного відбилися його погляди на призначення мистецтва. У посланні «Іванові Франкові» автор подав в епіграфі слова французького поета Ш. Бодлера: *«Предметом поезії є тільки вона сама, а не дійсність»*. Полемізуючи з І. Франком, М. Вороний заперечив закиди щодо ігнорування суспільних питань. Мовляв, він не відвертається від злободенних проблем, однак і не забуває про роль краси. М. Вороний наголосив на високому призначенні поетичного мистецтва. У кожному людському житті є не лише проза буднів, а й висока поезія, що не сприймає жодних обмежень: *«І чи можливо без утрати / Свобідний творчий дух скувати? / І хто Поезію-царицю / Посміє кинуть у в'язницю? / Хто вкаже шлях їй чи напрямом, / Коли вона не зносить рамок?»*.

Завершується віршоване послання М. Вороного рядками, що сприймаються як творче й життєве кредо поета: *«Моя девіза: йти за віком / І бути цілим чоловіком!»*. Вірш можна вважати своєрідною декларацією модерніста, який обстоює ідеї естетизму й самодостатності поетичного мистецтва. Заперечуючи утилітарне ставлення до поезії, автор підкреслює, що людина наділена органічною потребою краси — це неодмінна ознака «цілого чоловіка», тобто цілісної сучасної особистості.

Свої естетичні декларації М. Вороний реалізував на практиці. Він орієнтувався на освічених українських читачів, розкривав психологічні нюанси людської особистості. У його ліриці переважають філософські та психологічно-особистісні мотиви.

■ Микола Вороний
(Михайло Жук,
початок XX ст.)

Опрацюємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. Розкажіть про творчий шлях М. Вороного та його погляди на мистецтво.
2. Що М. Вороний робив для оновлення української літератури?
3. Які мотиви переважають у ліриці М. Вороного?

Запрошуємо до дискусії

4. Чи близькі нашим сучасникам естетичні погляди Миколи Вороного?

Весна — Блакитна Панна

Вірш «Блакитна Панна» відкриває поетичний цикл «Гротески», що був написаний у 1912 році. Природні процеси автор зіставив із душевними змінами ліричного героя.

Перші три строфи висвітлюють різні грані символічного образу Блакитної Панни. У початковій строфі прихід весни перетворюється в поетичній уяві автора на урочисту і яскраву містерію. Велична Блакитна Панна, немов якесь божество, сходить із небес на землю (*«Має крилами», «Сяє усміхом примар / З-поза хмар»*). А друга строфа показує, як радісно й піднесено весь світ зустрічає цю казкову чарівницю: *«Гори, гай, луги, поля / — Вся земля / їй виспівує: «Осанна!»*. Нарешті, у третій строфі завершується основна подія: весняна магія поширюється й змінює все довкола: *«Сяє вродою святою, / Неземною чистотою...»*.

Загалом вибудовується насичений звуковими й зоровими образами-штрихами яскравий «портрет» загадкової й пишної Блакитної Панни.

Уся ця краса й весняний рух поєднуються з хаотичною динамікою душевних станів ліричного героя. Це ще і його особиста зустріч із Блакитною Панною. І його душа в «саяві мрій» породжує й миготіння уривчастих зорових образів (*«арабески», «камеї, фрески»*), і звуки пісень — усе сполучається в оригінальному, дещо химерному й «гротесковому» весняному переживанні.

Яскраві епітети (*«променистою росою»*), персоніфікація (*«Має крилами Весна»*), порівняння (*«як мрія сну»*), а особливо алітерації й асоанси ускладнюють і суттєво збагачують асоціаціями центральний символічний образ поезії.

Блакитна Панна

■ Весна. Чотири сезони
(П'єр-Огюст Ренуар, 1879)

Має крилами Весна
запашна,
Лине вся в прозорих шатах,
У серпанках і блаватах¹...
Сяє усміхом примар
з-поза хмар
Попелястих, пелехатих.

Ось вона вже крізь блакить
майорить,
Довгождання, нездолання...
Ось вона — Блакитна Панна!..
Гори, гай, луги, поля, —
вся земля
Їй виспівує: «Осанна!»

А вона, як мрія сна
чарівна,
Сяє вродою святою,
Неземною чистотою,
Сміючись на пелюстках,
на квітках
Променистою росю.

І уже в душі моїй
в сяйві мрій
В'ються хмелем арабески,
Миготять камеї², фрески,
Гомонять-бринять пісні
голосні
І сплітаються в гротески³.

1912

Виявляємо літературну компетентність

1. До якого циклу належить вірш «Блакитна Панна»?
2. Як автор зобразив прихід весни?
3. Як світ зустрічає «Блакитну Панну»?
4. Які емоції охоплюють душу ліричного героя?

Досліджуємо самостійно

5. Звернувшись до тексту, знайдіть у ньому звукові та зорові образи. Визначте їхню роль у творі.

Схиляння перед красою

«Інфанта» увійшла до поетичного циклу «Лілеї й рубіни». Датуючи цей вірш, автор уточнив: «Накидано 1907 р. — викінчено 1922 р.».

Твір написаний у дусі символізму — це ліричний роздум, позбавлений життєвої конкретики. Не випадковим є й прийом сну («Різьблю свій сон...»), який дозволяє відтворити в уяві риси ідеального жіночого образу та навіяні ним враження. З окремих деталей вимальовується реальна зустріч: осінній вечір і жіночий силуєт

на «туманному обрії». Жінка постає немов загадкова й велична інфанта (принцеса), а «дух сполоханий» і серце ліричного героя відгукуються на жіночу красу почуттям «побожної хвали».

«Яснозоряна» усмішка незвично поєднана з «холодним полиском очей», які вражають душу героя: «І я схилювся упокорено, / Діткнутий лезом двох мечей». У жіночому образі поєдналися краса й недоступність ідеалу. Герой відчуває захват і схиляння перед красою («Освячений,

¹ Блават — шовкова тканина блакитного кольору.

² Камея — прикраса з каменю або черепашки з рельєфним художнім різьбленням.

³ Гротеск — тип художньої образності з використанням фантастики, гіперболи, сміху; заснований на деформаціях, контрастах фантастичного і реального, трагічного і комічного, правдоподібного і карикатурного, прекрасного і потворного.

в солодкій муці я / Був по той бік добра і зла...»), і навіть революція в момент піднесеного переживання краси здається йому чимось другорядним та несуттєвим.

Авторську позицію допомагає пояснити відомий ще з античних часів крилатий вислів «*Vita brevis, ars longa*», що перекладається як «Життя коротке, мистецтво вічне». У поезії символіста М. Вороного революційні перетворення

втрачають свій пріоритет і поступаються вічній красі.

Авторські неологізми сприяють підтриманню характерної для символізму загадкової художньої «атмосфери» твору («*акордами проміннострунними*», «*килимами вогнелунними*», «*у завивалі мрійнотканому*»). Поет сміливо експериментує зі словом, витворюючи яскраві й свіжі образи.

Читацький практикум

Прочитайте вірш. Виконайте завдання.

Інфанта

Різьблю свій сон... От ніби вчора ми
Зійшлись, — і стріча та жива.
На землю тканками прозорими
Лягли осінні дерева.

Акордами проміннострунними
День хвилював і тихо гас.
Над килимами вогнелунними
Венера кинула алмаз.

У завивалі мрійнотканому
Дрімала синя далечінь, —
І от на обрії туманному
Замиготіла ваша тінь.

Дзвінкою чорною сільветою¹
Вона упала на емаль,
А поза нею вуалетою
Стелився попелястий жаль.

Ви йшли, як сон, як міф укоханий,
Що виринає з тьми століть.
Вітали вас — мій дух сполоханий,
Рум'яне сяйво і блакить.

Бриніли в серці домінантою
Чуття побожної хвали,
Коли величною інфантою
Ви поуз мене перейшли.

Ви усміхнулись ясноворібно
Холодним полиском очей, —
І я схилився упокорено,
Діткнутий лезом двох мечей.

Освячений, в солодкій муці я
Був по той бік добра і зла...
А наді мною Революція
В червоній заграві пливла.

1922

Виявляємо літературну компетентність

1. До якого поетичного циклу належить вірш «Інфанта»?
2. Які почуття переживає ліричний герой?

Запрошуємо до дискусії

3. Якого значення набуває у творі образ революції?

Виявляємо творчі здібності

4. Напишіть есе «Микола Вороний...», у якому висловте своє розуміння творів поета.

¹ Сільвета — силует.

Олександр ОЛЕСЬ

(1878—1944)

■ Олександр Олесь

Олександр Іванович Кандиба (Олександр Олесь — літературний псевдонім) народився 5 грудня 1878 року в містечку Білопіль Харківської губернії (нині — Сумська область). Батьків рід був чумацьким, материн — селянський. Батько майбутнього поета працював на рибних промислах на Волзі, де й загинув, коли Олександрові виповнилося 11 років. Мати залишилася «з трьома дітьми й трьома карбованцями в кишені». Попри матеріальні нестатки, багато уваги приділяла вихованню дітей, дбала про їхню освіту.

Здобувши початкову освіту в сільській школі, Олександр у п'ятнадцятирічному віці вступив до хліборобської школи в містечку Деркачі, що під Харковом. Під час навчання заробляв на життя репетиторством. Після закінчення школи деякий час був вільним слухачем агрономічного відділення Київського політехнічного інституту, а з 1903 року став студентом Харківського ветеринарного інституту, який закінчив у 1908 році.

Одружившись зі студенткою Бестужівських курсів В. Свадковською, Олександр Олесь оселився в Петербурзі, де навчалася дружина. Згодом разом із дружиною переїхав до Києва, працював ветеринарним лікарем.

Олександр Олесь привітав Лютневу революцію та утвердження Української Народної Республіки. На хвилі революційного піднесення прагнув реалізувати себе в журналістиці. Однак жовтневий переворот 1917 року та пізніша більшовицька інтервенція в Україну змусили поета змінити плани. У 1919 році він виїхав спочатку до Будапешта, а потім до Відня. Від 1923 року письменник жив у Празі. В еміграції займався літературною й журналістською працею. Помер Олександр Олесь 22 липня 1944 року в Празі.

Опрацюємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

1. У зручній для вас формі запишіть відомості про життя Олександра Олесь.
2. Поміркуйте, як умови, у яких зростав майбутній письменник, могли вплинути на становлення його особистості.
3. Як вплинули на долю письменника суспільні події та його ставлення до них?

Літературна діяльність

Ще навчаючись у хліборобській школі, поет брав активну участь у випуску рукописних журналів, до яких подавав власні твори. У 1903 році побував на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, де зібралися відомі письменники. Познайомився з багатьма українськими митцями, почав планувати й власну літературну кар'єру. А в 1906 році вже підготував до друку поетичну збірку «З журбою радість обнялась». Книжка побачила світ на початку 1907 року. Вона викликала прихильні відгуки критиків та читачів, що заохотило поета до подальшої праці.

У 1918 році Олександр Олесь уже був автором п'яти поетичних збірок. Перебуваючи після 1919 року в еміграції, письменник не полишив літературної праці. У цей період видав збірки «Чужиною» (1919), «Кому повім печаль мою» (1931), книжку сатиричних віршів «Перезва» (1921).

Окрім поезії, Олександр Олесь писав прозу та драматургію. Його перу належать драматичні твори «По дорозі в Казку», «Золота нитка», «Танець життя», «Над Дніпром», «Ніч на полонині».

Поетичні твори Олександра Олеся зацікавили українських читачів майстерним відтворенням настроїв та емоцій, музикальністю, звуковою виразністю. Дослідник П. Филипович у зв'язку із цим відзначив: *«Безпосередність і щирість відчуття, внутрішня правдивість образів, не складних, не надуманих, хоч і запозичених часто чи із попередньої поетичної традиції української (та російської) чи з народної поезії, бо поети раз у раз використовують здобутки минулого, — це все надає Олесевій поезії привабливих рис і спричинилося до його широкої популярності свого часу».*

Коментар фахівця

Значення Олеся в українській літературі можна порівняти зі значенням Котляревського. Що зробив Котляревський? Іван Котляревський запровадив до літератури семінарську поезію в усій її характерній жанровій і мовній відмінності. Олесь запровадив альбомну, романсову, революційну, студентську, взагалі інтелігентську, ту поезію й таку, що доти в українському письменстві лишалась поза межами громадянського визнання.

В. Петров, критик, дослідник української літератури

Опрацьовуємо прочитане, виявляємо читацьку компетентність

Розкажіть про літературну діяльність Олександра Олеся.

Журба і радість

Невеликий за обсягом вірш на дві строфи й два місткі символи. В уяві ліричного героя «журба» і «радість» обертаються на універсальні рушії самого життя, протиставляються й парадоксальним чином поєднуються в складному переживанні.

Здається, самого героя раптово охоплює емоційне осяяння-прозріння. Піднесена тональність, дивна суміш здивування й захоплення характеризують його почуття. *Журба і радість, сльози і сміх, ніч і ранок* — усі ці образи позначають загадкову траєкторію індивідуального сприйняття життєвого руху. Світ постає в потужному змаганні різноспрямованих сил, а людська

свідомість в інтуїтивному творчому осягненні добирає для них більш-менш прийнятні образи.

Героеві властива філософська, споглядальна позиція. Він — зачарований спостерігач, якому відкрилася вища динаміка нестримних світових сил. І тому він лише констатує власний статус пасивного учасника й одночасно споглядальника боротьби й поєднання протилежностей, що поширюються й на нього самого як маленьку частку життєвих процесів (*«І йде між ними боротьба, / І дужчий хто — не знаю я...»*).

Це символістська поезія, у якій змагання двох чинників буття в осмисленні автора набуває оригінального філософського трактування.

Читацький практикум

Прочитайте вірш. Виконайте завдання.

З журбою радість обнялась...
В сльозах, як в жемчугах, мій сміх.
І з дивним ранком ніч злилась,
І як мені розняти їх?!

В обіймах з радістю журба.
Одна летить, друга спиня...
І йде між ними боротьба,
І дужчий хто — не знаю я...

1906

Виявляємо літературну компетентність

1. Яке враження справила на вас поезія?
2. Що символізують *журба* і *радість* у вірші поета? Чому вони поєднуються?
3. Як ліричний герой ставиться до такого поєднання?

Поезія «Чари ночі»

«Чари ночі» представляють інтимну лірику Олександра Олеся. У творі поєдналися традиційні для інтимної поезії мотиви кохання, молодості, щастя. Образність не надто складна і теж традиційна: весна, солов'ї, пісні, верби й квітки... Настрій піднесений, тон урочистий, а емоції переливаються через край. Автор чи не навмисно вдається до спрощення, щоб відтворити оптимізм і безапеляційність молодості, щиро переконаної у своїй правоті. Та й сама природа в солов'їному співі промовляє: *«Цілуй, цілуй, цілуй її — / Знов молодість не буде»*.

Паралелізм відіграє важливу роль у художній організації твору. Він допомагає підтримувати загальне відчуття гармонії й рівноваги між людиною і довкіллям. Весняний солов'їний спів викликає в уяві читачів усталену асоціацію: весна — пора кохання. Одухотворена природа представлена відповідними образами: *«Поглянь, уся земля тремтить / В палких обіймах ночі...»*. Та й весь твір організовано так, що немов сама природа «промовляє» до читача: у солов'їному співі «оприявнюється» монолог-звернення

до уявного адресата. Це звернення передусім до молодої людини, і містить воно хай, на перший погляд, і не надто складну, але й незапечену життєву філософію: цілуй молодість — весну свого життя, не марнуй її можливостей і потенційно щасливих днів, *«лови летючу мить життя»*.

Загальне перше враження від простоти вірша зникає у двох передостанніх строфах, що накреслюють образ старості та згасання (*«Заги-не все без вороття...»*), а до майже фольклорної образності попередніх строф додається згадка про Фауста і *«скупих богів»*, що налаштувує на значно глибше філософське переживання. Ось це авторське *«знов молодість не буде»*, представлене в художньому обрамленні тексту, відчутно додає неоромантичній поезії «Чари ночі» тієї емоційної контрастності, що не раз сприймалася критиками як одна з визначальних ознак індивідуального стилю Олександра Олеся.

Звукова виразність поезії забезпечила їй популярність. Покладений на музику, вірш «Чари ночі» став відомим романсом.

Читацький практикум

Прочитайте вірш. Виконайте завдання.

Чари ночі

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
«Цілуй, цілуй, цілуй її, —
Знов молодість не буде!

Ти не дивись, що буде там,
Чи забуття, чи зрада:
Весна іде назустріч вам,
Весна в сей час вам рада.

На мент єдиний залиши
Свій сум, думки і горе —
І струмись власної душі
Улий в шумляче море.

Лови летючу мить життя!
Чаруйсь, хмілій, впивайся

І серед мрій і забуття
В розкошах закохайся.

Поглянь, уся земля тремтить
В палких обіймах ночі,
Лист квітці рвійно шелестить,
Траві струмок воркоче.

Відбилися зорі у воді,
Летять до хмар тумани...
Тут ллються пахощі густі,
Там гнуться верби п'яні.

Як іскра ще в тобі горить
І згаснути не встигла, —
Гори! Життя — єдина мить,
Для смерті ж — вічність ціла.

Чому ж стоїш без руху ти,
Коли ввесь світ співає?
Налагодь струни золоті:
Бенкет весна справляє.

І сміло йди під дзвін чарок
З вогнем, з піснями в гості
На свято радісне квіток,
Кохання, спів і млости.

Загине все без вороття:
Що візьме час, що люде,
Погасне в серці багаття,
І захолонуть груди.

І схочеш ти вернуть собі,
Як Фауст, дні минулі..
Та знай: над нас — боги скупі,
Над нас — глухі й нечулі...»

.....

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
«Цілуй, цілуй, цілуй її:
Знов молодість не буде!»

1904

■ Поцілунок
(Густав Клімт, 1908)

Виявляємо літературну компетентність

1. Які мотиви поєдналися у вірші «Чари ночі»?
2. Яким є панівний настрій твору?
3. До кого звертається ліричний герой?
4. У чому полягає суть цього звернення?
5. Яку роль у розкритті теми відіграють образи весняної природи?

Ділимося думками і враженнями

- 6. Чому поезія, покладена на музику, стала відомим романсом? Що, на вашу думку, сприяло її популярності?

Поезія «О слово рідне! Орле скутий!..»

Твір «О слово рідне! Орле скутий!..» належить до громадянської лірики. Автор у ньому осмислив тему рідного слова в народному житті.

Для повнішого розуміння поезії слід урахувати історико-культурний контекст. Твір був написаний у 1907 році, після кількох десятиліть переслідування українського слова. Валуєвський циркуляр та Емський акт забороняли повноцінне використання української мови,

і лише після революції 1905 року заборони поступово відходили в минуле.

Зрозуміло, чому саме поет використав на позначення рідного слова образ «скутого орла». Він символізує волелюбність і великі, ще не задіяні повною мірою потенційні можливості мови в розбудові національного життя. У часи випробувань саме мова допомагала українцям опиратися поневоленню. Вона й досі

залишається ефективною духовною зброєю в боротьбі за свободу й незалежність.

У першій строфі автор указав не лише на загрозу з боку чужинців-поневолювачів. Він порушив важливе питання внутрішньої несвободи та пов'язав його з проблемою батьків і дітей. Слово — це ще й «співочий грім батьків», «дітьми безпам'ятно забутий». Не в останню чергу байдужість і забуття самих українців спричинилися до обмеження можливостей рідного слова.

Друга строфа встановлює стійкі асоціації між мовою й батьківщиною. А деякі рядки

взагалі сприймаються як алюзії до відомих образів Шевченкового «Заповіту» («Шовковий спів степів широких, / Дніпра між ними левій рев...»). У третій строфі символ слова-меча перегукується з образністю поезії Лесі Українки «Слово, чому ти не твердая криця...». Однак в Олександра Олеся слово не лише «меч», а й «сонце», здатне осяяти й очистити «дощами судними» рідну землю.

Ця спроможність слова змінювати й оновлювати життя розкривається в майстерному поєднанні яскравої символіки й піднесеної ораторської інтонації.

Читацький практикум

Прочитайте вірш. Виконайте завдання.

О слово рідне! Орле скутий!
Чужинцям кинуте на сміх!
Співочий грім батьків моїх,
Дітьми безпам'ятно забутий.

О слово рідне! Шум дерев!
Музика зір блакитнооких,
Шовковий спів степів широких,
Дніпра між ними левій рев...

О слово! будь мечем моїм!
Ні, сонцем стань! вгорі спинися,
Осяй мій край і розлетися
Дощами судними над ним.

1907

■ Тарас Шевченко
(Алла Горська, 1960)

Виявляємо літературну компетентність

1. Коли був написаний твір?
2. Чому в той час він був по-особливому актуальним?
3. Чи зберігається нині його актуальність?
4. Що символізує образ скутого орла?
5. Якими властивостями автор наділив рідне слово?
6. З якими творами відомих українських поетів перегукується вірш «О слово рідне! Орле скутий!..»?

Виявляємо творчі здібності

7. Напишіть есе «Олександр Олесь...», у якому висловте своє розуміння творів поета.

Павло ТИЧИНА

(1891—1967)

Павло Григорович Тичина народився 27 січня 1891 року в селі Пісках Козелецького повіту на Чернігівщині в сім'ї церковнослужителя. Освіту здобув у початковій школі та в духовній семінарії в Чернігові. Під час навчання співав у семінарському, а згодом у міському хорі. Музикальність — важлива риса особистості П. Тичини — набула яскравого вияву в його поетичній творчості.

За часів чернігівського побуту П. Тичина дебютував як поет — перші твори написав у 1906 році. А з 1912 року публікував поезії на сторінках журналів «Літературно-науковий вісник», «Рідний край», «Українська хата» та ін.

У 1913 році Тичина переїхав до Києва, вступив до Комерційного інституту. Навчання поєднував з працею в театрі М. Садовського, у якому виконував обов'язки помічника хормейстера. Літературні інтереси зумовили співробітництво П. Тичини з газетою «Рада» (пізніше — «Нова рада»). Тоді й познайомився з відомими українськими критиками А. Ніковським та С. Єфремовим.

На творчість П. Тичини вплинули події 1917 року, пов'язані з боротьбою українців за незалежність. Поет підтримував народний рух за національну свободу.

Дебютна збірка П. Тичини «Сонячні кларнети» (1918) стала помітною подією в українській літературі. Вона засвідчила появу талановитого поета європейського рівня.

Далі був складний шлях через тривоги й сумніви, навіяні кривавими подіями визвольних змагань. Суперечливі настрої тих часів віддзеркалились у збірках «Замість сонетів і октав», «Плуг», «Вітер з України».

У 1923 році П. Тичина переїхав до Харкова. Переїзд збігся з початком творчої кризи. Харківське літературне життя відзначалось активністю та водночас і помітним ідеологічним наглядом з боку влади, що поступово посилювався. У різний час поет входив до таких організацій, як «Гарт»¹ і ВАПЛІТЕ².

Із розгортанням масових репресій проти української інтелігенції П. Тичина видав ідеологічно «правильну» збірку «Партія веде» (1934), у якій уславив комуністичну владу. Згодом поет став визнаним класиком української радянської літератури. Він написав ще багато поетичних книжок. За літературні заслуги перед правлячим режимом П. Тичина одержав немало нагород.

Помер Павло Тичина 16 вересня 1967 року в Києві.

■ Павло Тичина

■ Павло Тичина
(Олексій Шовкуненко, 1949)

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

У зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми) запишіть відомості про життєвий шлях Павла Тичини.

¹ *Гарт* — організація українських пролетарських письменників, утворена 1923 р. Ключова статутна вимога — творчість українською мовою.

² *Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ)* — літературне об'єднання в Україні. Виникло в Харкові, існувало з січня 1926 до 28 січня 1928 року.

Рання творчість П. Тичини

■ Павло Тичина
(Автопортрет, 1922)

■ Обкладинка першого видання збірки «Сонячні кларнети» (1918)

Справжньою класикою української лірики стала рання творчість П. Тичини. Це збірки «Сонячні кларнети», «Плуг», «Замість сонетів і октав», «В космічному оркестрі», «Вітер з України», а також окремі поезії поза збірками, написані в 1907—1929 роках.

Книжка «Сонячні кларнети» побачила світ наприкінці 1918 року в Києві. Значну допомогу у її упорядкуванні надав редактор газети «Нова рада» літературний критик А. Ніковський. Поява «Сонячних кларнетів» одразу визначила першорядне місце П. Тичини в українській літературі. Книжку дуже високо оцінили критики й читачі. Критик С. Єфремов писав: *«Сталося так, що цей молодий мрійник з оберненим у глиб поглядом у першій же своїй книзі виступає таким дозрілим, таким глибоко оригінальним і разом глибоко прив'язаним до кращих нашого письменства традицій, що не могло бути й сумніву, що ось перед нами нова в його історії сторінка записується, свіжа, захоплива і глибока»*.

Рання лірика П. Тичини споріднена з поетичною творчістю його старших сучасників — Олександра Олеся та М. Вороного. Вона так само належить до символізму. Належність ранніх творів П. Тичини до символізму очевидна. Його ліричний герой — уважний і захоплений спостерігач. Він сприймає дійсність як мінливий рух космічних стихійних сил та водночас усвідомлює, що його особисті почуття теж залучаються до загальної динаміки світу. Як зауважив В. Стус, у «Сонячних кларнетах» *«людину було возвеличено в космічному масштабі, там існувала гармонія людини і всесвіту»*.

Навіть переломні події, пов'язані з боротьбою українського народу за волю й незалежність, поет виводить у символічний план і трактує в поемі «Золотий гомін» як стихійну боротьбу різноспрямованих сил самого життя.

Світ «Сонячних кларнетів» пронизаний духом музики. Автор немовби прагне перетворити свої слова на мелодію — мовляв, тоді вони набувають ознак справжньої поезії. Зі звуком органічно погоджується колір. Світло і музика, неповторне поєднання кольорів і звуків належать до визначальних рис творчості поета.

Характеризуючи індивідуально-авторський стиль П. Тичини, дослідник Ю. Лавріненко використав поняття «кларнетизм», що походить від назви збірки «Сонячні кларнети». Він вважав, що П. Тичина збагатив і ускладнив символізм — поєднав його з виражальними можливостями деяких інших напрямів — неоромантизму, імпресіонізму, авангардизму.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Хто допомагав поетові в підготовці дебютної збірки?
2. Які українські автори найбільше вплинули на П. Тичину?
3. До якого літературного напрямку належить рання творчість поета?
4. Чому вчені розглядають «кларнетизм» як індивідуальний стиль П. Тичини?

У єдності з природою («Арфами, арфами...»)

У «Сонячних кларнетах» мотив єдності з природою чи не основний. І природа тут не декоративний малюнок довкілля, а могутня жива стихія, до якої належить і сама людина.

Відповідно весняне оновлення в поезії «Арфами, арфами...» поширюється й на людину, бо людське «я» ліричного героя цілком занурюється в загальний плин природних процесів.

Не лише тематично, а й за способом відтворення дійсності та емоційним наповненням вірш П. Тичини перегукується з поезією М. Вороного «Блакитна Панна». Усього лише перегукується, а не є наслідуванням. Обидва автори — символісти, обидва експериментують зі словом, однак при цьому кожен зберігає свій оригінальний погляд на світ.

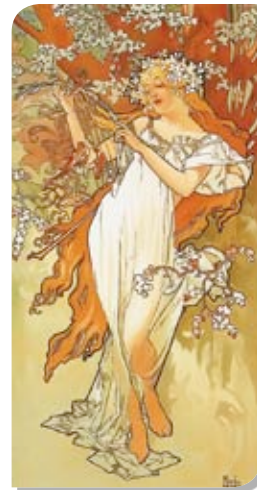
У спогляданні природи ліричний герой покладається на інтуїцію. Наперед висуваються слухові та зорові враження. Переважають образи символічні — вони не вказують, а натякають, їхня смислова багатозначність просто унеможливує буквалістське сприйняття.

Образи частіше незвичні, яскраві й навіть подекуди екзотичні. А поєднання цих образів навіть парадоксальне. Гаї — ці природні арфи — своїм гомоном «обзиваються», повідомляючи про урочисту ходу весни, що, немов дівчина у святковому вбранні — «квітами-перлами закосичена».

Молодість і краса, буяння весняної енергії та радісне передчуття змін: не лише «бій вогневий», а й сміх та плач «перламутровий». Буде життя, нова й світла його сторінка, і вже панує це відчуття в душі ліричного героя, залученого до виру весняних змін. І як же тут без «любої-милої», котрій усього лише варто відкрити «кокос

■ Дух весни
(Альфонс Муха, 1894)

■ Весна
(Альфонс Муха, 1896)

вій», щоб так само доєднатися до цього чудесного світу оновлення і ясної небесної блакиті?

Завдяки численним алітераціям та асонансам весняна мелодія природи «звучить» в унісон із піднесеною мелодією душі ліричного героя. А погодження властивих народній ліриці пестливих слів (поточки, дзвіночки) з авторськими неологізмами (самодзвонними, ніжнотонними) додає всій поезії вишуканої простоти і свіжості.

Читацький практикум

Прочитайте вірш. Виконайте завдання.

Арфами, арфами —
золотими, голосними обізвалися гаї
Самодзвонними:
Йде весна
Запашна,
Квітами-перлами
Закосичена.
Думами, думами —
наче море кораблями, переповнилась блакить
Ніжнотонними:
Буде бій
Вогневий!
Сміх буде, плач буде
Перламутровий...
Стану я, гляну я —

скрізь поточки як дзвіночки, жайворон
як золотий
З переливами:
Йде весна
Запашна,
Квітами-перлами
Закосичена.
Любая, милая, —
чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям
вкрай.
Там за нивами:
Ой одкрий
Колос вій!
Сміх буде, плач буде
Перламутровий...

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Яке враження справив на вас твір «Арфами, арфами...»? Які емоції, настрої він викликав?
2. Визначте провідний мотив твору «Арфами, арфами...».
3. Які емоції переживає ліричний герой?
4. Визначте зорові, слухові образи, створені поетом у вірші «Арфами, арфами...».
5. Які образи, на вашу думку, можна вважати символічними? Аргументуйте свою відповідь.

Досліджуємо самостійно

6. Порівняйте поезію П. Тичини «Арфами, арфами...» і твір М. Вороного «Блакитна Панна». У чому виявилася самотність поетичного обдарування цих поетів?

Молодість і кохання («Ви знаєте, як липа шелестить...»)

Мотиви весни, молодості й кохання складають основу вірша Олександра Олеся «Чари ночі». У П. Тичини є чимало спільного із цим відомим символістом. Весна, ніч, місяць, зорі і, звичайно ж, солов'ї — що ще треба натхненному українському авторові, щоб розповісти про щастя закоханої людини?!

Молодь не завжди стримує емоцій, бо сприймає все без тих обмежень, що їх з віком накладає на людську душу життєвий досвід. А коли перша закоханість поєднується з радісним весняним настроєм, як у ліричного героя поезії «Ви знаєте, як липа шелестить...», то хочеться поділитися своїми почуттями з усім великим світом.

Однак твір П. Тичини не лише про кохання, а й про молодість і щастя, пережите в молоді

літа. В українському мистецтві таке поєднання мотивів (весна, молодість, щастя) є традиційним. Із найближчих попередників Олександра Олеся і П. Тичини згадаймо Л. Глібова з його ліричною перлиною «Стоїть гора високая» («А молодість не вернеться, / Не вернеться вона!...»). Ті самі мотиви були доволі популярними в романтизмі й сягають вони народного джерела — у народній ліриці «*літа молодії*» є одним із поширених і знакових образів.

І якщо Олександр Олесь у «Чарах ночі» закликає ловити «*летючу мить життя*», то, здається, ліричний герой твору П. Тичини сповідує дуже схожу життєву філософію. Він шукає одностумців, звертаючись зі своїм монологом до людей зі спорідненими душевними переживаннями, що здаються йому по-справжньому щирими, бо йдуть від серця.

П. Тичина просто нагадує, що все на світі повторюється, але скільки б не писали про весну, молодість і щастя, кожне нове покоління, кожна окрема людина буде все це щоразу відкривати лише для себе, набуваючи індивідуального, багато в чому неповторного емоційного досвіду.

Вірш П. Тичини вирізняється своєю інтонаційною організацією. Риторичні питання й повтори сприяють творенню ефекту довірливого спілкування: схвилований і переповнений емоціями герой не здатний стримувати своїх почуттів — йому дуже кортить поділитися з іншими своїм щастям.

■ Любов біля фонтана життя
(Джованні Сегантіні, 1896)

Ви знаєте, як липа шелестить
У місячні весняні ночі? —
Кохана спить, кохана спить,
Піди збуди, цілуй їй очі,
Кохана спить...
Ви чули ж бо: так липа шелестить.
Ви знаєте, як сплять старі гаї? —
Вони все бачать крізь тумани.
Ось місяць, зорі, солов'ї...
«Я твій», — десь чують дідугани.
А солов'ї!..
Та ви вже знаєте, як сплять гаї!

1911

■ Оксамитова ніч. Духи любові
(Віктор Зарецький,
Майя Зарецька-Григор'єва, 1989—1990)

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Яким є провідний мотив твору?
2. Які мотиви поєднуються в поезії?
3. За допомогою яких прийомів забезпечується інтонаційна виразність поезії?

Досліджуємо самостійно

4. Порівняйте поезії Олександра Олеся («Чари ночі») і Павла Тичини («Ви знаєте, як липа шелестить...»). Що їх споріднює, і чим вони різняться?

Дивні малюнки словом («Пастелі»)

Використання виразних можливостей різних видів мистецтва — одна з ознак індивідуального стилю П. Тичини. Не лише музика, а й живопис стають йому в пригоді. Це переконливо засвідчує цикл із чотирьох віршів «Пастелі».

Певно, кожному з нас доводилося чути вислів «пастельні тони». Так говорять про кольори м'яких і ніжних відтінків. А власне пастелями називають твори в певній живописній техніці. Вони виконуються за допомогою спеціальних кольорових олівців, зроблених зі спресованої фарби.

Автор не випадково назвав свої вірші пастелями. Кожен із творів — окремий малюнок якоїсь частини добового циклу. Строфічне кільце (повтор рядків на початку і в кінці тексту)

надає всім поезіям композиційної стрункости. Дуже незвичний ефект створюється за допомогою численних персоніфікованих образів. Ромашки вранці розплющують очі, день випиває доброго вина, вечір приходиться навшпиньки і вкладається спати, «на вуста поклавши палець», а буркотлива старенька ніч просить укрити її, бо нездужає.

Кожна частина доби по чергову змінюється на іншу, залишаючи по собі враження дивної, майже казкової мозаїки кольорів і звуків. Емоційне наповнення циклу дуже врівноважене й ніжне — справді пастельне. Воно супроводжує тихе й світле відчуття гармонії, що зринає в душі від споглядання краси довколишнього світу.

Пастелі

I

Пробіг зайчик.
Дивиться —
Світанок!
Сидить, грається,
Ромашкам очі розтулює.
А на сході небо пахне.
Півні чорний плащ ночі
Вогняними нитками сточують.
— Сонце —
Пробіг зайчик.

II

Випив доброго вина
Залізний день.
Розцвітайте, луги! —
: я йду — день —
Пасітесь, отари! —
: до своєї любові — день —
Колисково, колоски!
: удень.
Випив доброго вина
Залізний день.

III

Коливалося флейтами
Там, де сонце зайшло.
Навшпиньках підійшов вечір.
Засвітив зорі,
Прослав на травах тумани
І, на вуста поклавши палець, —
Ліг.
Коливалося флейтами
Там, де сонце зайшло.

IV

Укрийте мене, укрийте:
Я — ніч, стара,
Нездужаю.
Одвіку в снах
Мій чорний шлях.
Покладіть отут м'яти,
Та хай тополя шелестить.
Укрийте мене, укрийте:
Я — ніч, стара,
Нездужаю.

1917

■ Рання весна. Маленькі фавни
(П'єр Боннар, 1909)

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Що таке пастелі?
2. Чому автор дав таку назву поетичному циклу?
3. Які емоції переважають у творах циклу?

Досліджуємо самостійно

4. Звернувшись до тексту, розгляньте випадки персоніфікації. З якою метою автор використав цей прийом?
5. Які зорові образи створює автор?

Спогади про кохання («О панно Інно...»)

Лірична поезія не любить прямого слова, а тим паче коли це поезія інтимна. Над усе важливі натяки, умовчання, що допомагають зберегти загадку кохання. Та чи й узагалі можливо емоції закоханої людини підпорядкувати законам логіки?

Вірш «О панно Інно...» важко пояснити самим лише розумом. Автор розраховує на здатність співпереживання, емоційний досвід читачів, котрим знайомий стан закоханості, що надовго залишає свій слід у людській душі. Його ліричний герой, занурившись у спогади, якраз і розмірковує над складністю, навіть парадоксальністю людських емоцій.

Дослідники вказували, що ця поезія має й біографічну основу. Ще за часів свого чернігівського побуту П. Тичина був безнадійно закоханий у Поліну Коновал та одночасно симпатизував її сестрі Інні. Через роки він створив поетичний твір про ті давні й дивні почуття.

Здається, саме самотність підштовхнула ліричного героя до сповіді («Я — сам. Вікно. Сніги...»). Подумки із засніженої зими сьогодення він переноситься до весни й кохання («Давно. Цвіли луги...»). Та й не одразу говорить те, що хотів насправді сказати. Адже від згадки про одну сестру, яку любив «дитинно, злотоцінно», майже непомітно переходить до відвертої й інтимної розмови з іншою («О люба Інно, ніжна Інно...»). А тут ще й пам'ять заплутує — сама пропонує спогади про «іншу сестру» («Зимовий вечір. Тиша. Ми»). І далі все розвивається майже поза волею героя («А хтось кричить: ти рідну стрів!»).

І не важливо, зрештою, чи був герой насправді закоханий в «іншу сестру», чи просто самотність, пам'ять і фантазія зіграли з ним отакий жарт. Не випадково автор лишив фінал відкритим: «Сестра чи Ви? — Любив...». І справді, головне те, що любив! Бо ж яке кохання без загадки?

Читацький практикум

Прочитайте вірш. Виконайте завдання.

О панно Інно, панно Інно!
Я — сам. Вікно. Сніги...
Сестру я Вашу так любив —
Дитинно, злотоцінно.
Любив? — Давно. Цвіли луги...
О люба Інно, ніжна Інно,
Любові усміх квітне раз — ще й тлінно.
Сніги, сніги, сніги...
Я Ваші очі пам'ятаю,

Як музику, як спів.
Зимовий вечір. Тиша. Ми.
Я Вам чужий — я знаю.
А хтось кричить: ти рідну стрів!
І раптом — небо... шепіт гаю...
О ні, то очі Ваші. — Я ридаю.
Сестра чи Ви? — Любив...

1915

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Яке враження справив на вас твір?
2. Чи має ця поезія біографічну основу?
3. Яку роль у ній відіграють спогади?
4. Чому автор поєднав мотив самотності з мотивом кохання?
5. Які емоційні стани переживає ліричний герой?

Поетична епітафія («Пам'яті тридцяти»)

Поезію «Пам'яті тридцяти» визначають як вірш-реквієм або епітафію — текст на честь померлих героїв. Це зразок громадянської лірики, твір, у якому поєдналися різні емоції — жалоба за загиблими та уславлення їхнього патріотизму.

Вірш присвячено молодим захисникам України, студентам і гімназістам, які загинули в січні 1918 року поблизу селища Крути на Чернігівщині. Вони стримали наступ російських військ та полягли в нерівному бою із загарбниками. У березні 1918 року відбулося їхнє перепоховання в Києві на цвинтарі, що на Аскольдовій могилі (урочище на правому березі Дніпра).

П. Тичину глибоко вразила смерть молодих людей, цвіту української нації. Загиблі для нього — мученики, які віддали життя за вільне майбуття свого народу. Недарма поет пояснив їхній подвиг як самовіддану боротьбу зі злом («Вмерли в Новім Заповіті / З славою святих...»). Вони пожертвували життям, захищаючи свій народ та його національні ідеали.

Виклад урочистий і піднесений, сповнений емоцій. А серед почуттів панують скорбота та праведний гнів супроти ворогів-убивць («Боже, покарай!»), але аж ніяк не зневіра і відчай. Цей твір звеличує героїзм, подвиг славних синів українського народу.

Читацький практикум

Прочитайте вірш. Виконайте завдання.

■ Аскольдова могила
(Тарас Шевченко, 1846)

■ Символічна могила й кам'яний хрест Героям Крути на Аскольдовій могилі в Києві

На Аскольдовій могилі
Поховали їх —
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...
На Аскольдовій могилі
Український цвіт! —
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.
На кого посміла знятись
Зрадника рука? —
Квитне сонце, грає вітер
І Дніпро-ріка...
На кого завзявся Каїн?
Боже, покарай! —
Понад все вони любили
Свій коханий край.
Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих. —
На Аскольдовій могилі
Поховали їх.

1918

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Яке враження справив на вас твір?
2. Яким є провідний мотив поезії?
3. У чому полягає її жанрова своєрідність?
4. Які емоції поєдналися у творі?
5. Поміркуйте, якими художніми засобами автор передає емоційний стан ліричного героя.

Поема-симфонія «Сковорода»

Симфонія — жанр оркестрової музики із чотирьох частин, кожна з яких має свою тональність. Поема П. Тичини теж складається з таких частин: *Allegro giocoso* (весело, грайливо), *Grave* (поважно, урочисто), *Risoluta* (твердо, рішучо), *Finale*. Це новаторська поетична форма, що поєднує виражальні можливості слова і звуку. Внутрішні монологи, діалоги й полілоги разом нагадують хор голосів — так у межах літературного жанру вирізняються риси хорової симфонії.

Над першим варіантом твору П. Тичина працював у 1920—1922 роках. У подальшому автор уносив до поеми зміни, не раз повертався до неї, але так остаточно й не завершив.

Поет багато читав про Григорія Сковороду й добре знав його філософію, однак при цьому переосмислив образ славетного мислителя, фактично запропонував альтернативну версію його духовного профілю.

Існує поняття альтернативної історії. Цей жанр зображує те, що могло статися, коли б історія в один зі своїх переломних моментів пішла іншим шляхом. Схожим чином можна визначити й альтернативну біографію — індивідуальну історію особистості. У поемі П. Тичини Сковорода зображений у дусі альтернативної біографії: автор наблизив давнього мислителя до ідеологічних шукань своєї доби.

У першій частині поеми переважає весела, оптимістична тональність. Мудрець декілька місяців гостює в Китаєвій пустині — милується красою природи, переживає внутрішню гармонію, «і мир, і злагоду, й любов». Та цю гармонію порушує зустріч з Маринкою, звичайною дівчинкою-пастушкою. Вона чимось нагадала Сковороді колишню ученицю Марію, яку й досі він не може забути. Пастушка зі сльозами на очах розповіла про своє тяжке нужденне животіння. А ще й убили її брата-повстанця. Саме тоді

філософа й огортають сумніви: «Чи справжня була моя проповідь, яку я підносив?». Сковорода переживає щось схоже на прозріння: чи варті чогось його слова про мир і гармонію, коли вони не допомагають простим людям.

Друга частина витримана в урочистій тональності. Сковорода рішуче відкидає пропозицію приєднатися до монастирської братії й дає ченцям настанову: «Покиньте рясу, пахать ідіть!». Усвідомивши нове покликання — бути з народом — він вирушає в дорогу.

■ Григорій Сковорода
(пам'ятник у Переяславі-Хмельницькому)

У третій частині розкриваються етапи внутрішньої метаморфози філософа. Він визнає марність своїх молитов, натомість виступає за радикальні дії: «І зрозумів Сковорода: / повстання. / Лише повстання знайдуть язик і мову, / якою б можна / до панів промовлять». Він уже морально готовий мандрувати по селах і проповідувати нові погляди, бо серед простих людей сподівається «душу свою з суспільною з'єднать...».

Нарешті, *Finale*, завершальна частина поеми. Сковорода зустрічає колишню ученицю Марію. Жінка, якій колись передавав свої ідеї, дуже змінилася. Вона на боці свого коханця — генерала, котрий жорстоко придушив бідняцьке повстання. Марія вихваляється, що вбивала повстанців цілу ніч — *«одного в яру / просто руками задушила»*. Сковорода розуміє, що Марія вбила брата пастушки Маринки, який приєднався до повстанців. Філософ вражений і розгублений. Він свідомий того, що досі все робив не так: *«Бо шляхту бачив — не народ, / бо панство просвіщав, а не голоту»*. Аж тут у події втручається повсталий народ: убивають Марію,

збираються розстріляти й самого Сковороду, та один студент упізнає філософа й добивається його звільнення.

Дослідники відзначали формальну майстерність автора поеми, однак підкреслювали його залежність від комуністичної ідеології. На догоду цій ідеології П. Тичина зобразив Г. Сковороду прихильником збройного повстання, який розчарувався у власних ідеях. Не випадково відомий учений С. Єфремов зауважив: *«Почата в м'яких, лагідних тонах «Сонячних кларнетів», поема, видимо, переживала разом з автором пертурбації і в своєму змісті, аж поки докотилася до сліпого заулку, з якого немає ходу»*.

Читацький практикум

Прочитайте уривок поеми. Виконайте завдання.

Симфонія «Сковорода»

Поема

(Уривок)

*Allegro giocoso*¹

...Три місяці пробігло,
мов кораблі веселі в морі —
всіма цвітами процвітані,
добрим скарбом переповнені.
Три місяці — пустинь Китаївська
і в ній Сковорода
немов пливли —
поміж садами рожаїстими,
серед криничного узлісся,
на полі повному, де хвиля хвилю ле
і зупинятися не хоче...

Уранці,
ще тільки небо почне наливатися
і вітер зелений одчалить в далечінь, —
уже Сковорода
встає з досвітньої молитви
і в сад іде.
Там птиці ранок опадуть,
клюють-клюють, не доклюються
і солодко співають, сон розказують.

А сонце скрізь у всі кінці,
мов над главою Моїсея,
послало сяючі роги —
і дзвонить, і гуде,
і світлом землю наповняє
щедро, щедотно.

Сковорода
на землю упаде,
цілує квіти, трави гладить,
росою очі, немов незрячі, протирає —
О господи, як ти всього мене наповнив
щедро, щедотно!
Пошли ж душі моїй спокій,
і мир, і злагоду, й любов,
я більш нічого не бажаю,
О всеблаженний!
І всеблаженний знову десь почує,
і Сковороді
такий мир у серце ввійде,
що він од радості і бігає, і плаче,
і кожне дерево вітає,
метелику й комахці дякує —
за все, за все!

¹ *Весело, грайливо*. Музична п'єса, що виконується у швидко-му темпі (італ.).

Тим часом дзвін із-за тополь
покличе пустинь на обідню.
І Бога грізного устав
ідуть вичитувати ченці похмурі —
один по одному,
попід оградою,
мовчки...

І спиниться Сковорода
(не може не спинитись!) —
він бачить, як вони уже аж перед самим
храмом
оглядаються й поміж себе жорстоко
осуджують,
що гість отця Іустина
до храму невхожий.
І гірко стане на душі.
Замість гармонії пійдуть зітхання,
і думи тяжкі поженуть
у поле, на край світу...

Поле, поле!
Яке воно кругле!
Яке воно просте і довершенне —
поле!
За кругом круг тече,
за гору гора забігає.
Отут,
тут справжній ключ до душі.
Колос зігнувся і дивиться в землю —
пізнай себе самого.
Небо в тисячі люстер перехмарюється —
пізнай себе самого.
Дніпро у тінь пославсь, а повен перебігу —
пізнай себе самого.
Се ж бо єсть:
брєнне, текуче і безконечне,
немов фігурний триугол, в якому і три,
і два, й один —
одно і те ж.
Одно і те ж старого городища сум —
пізнай себе самого.
І понад гречкою бриніння бджіл,
а ще отари понад лісом,
і Києва далекого торжественність нагорна, —
усе, усе в природі каже:
пізнай себе самого, пізнай.

І знову сповнюється миру
душа Сковороди.
І тиху флейту з-за пояса діставши,

■ Григорій Сковорода на шляху
(Іван Іжакевич, 1894)

він починає славить світ,
того, хто в світ його послав
і пізнавать себе самого научив.
І тиха флейта, як метелик,
летить до лісу, на жита,
прозора над Дніпром тріпоче,
до всіх просторів признається
і повертається назад, немов голубка
з маслиною в дзьобу;
мир, мир душі твоїй, — сказав всевишній, —
мир.

І слухає Сковорода цю відповідь,
нової пісні починає,
очі заплющені,
хитається в ритм —
подяка Богові за все.
Найперше ж:
за те, що потрібне зробив нетрудним,
а трудне непотрібним.
На всіх шляхах життя
єдною своєю хисткою волю

з волею творця.
Подяка богові за все.

Грає, грає Сковорода,
а день вже хмариться назад
і якось хилиться, як колос,
в землю.

Іде отара од води,
і дівчина-пастушка послухать зупинилась.
Чернець, подумала, — а не чернець:
безвусий, безбородий,
і дудка не проста.
Почув Сковорода невинний погляд,
очі розплющив.
— Маріє!.. Ти?..
— Е ні, зовуть Маринкою,
а почім ви мене знаєте?
— Маріє, Маринко... — без ліку повторяв,
і брав її за руку, і дивився
довго-довго.
Такії очі були
у його учениці у Марії,
коли в знайомого він жив на пасіці.
Вже стільки літ пройшло,
а він забуть не може
її ласкавість, і красу,
і повнолітній голос...
— Маріє, Маринко... — без ліку повторяв.

Маринка сіла.
Спідничкою закрила ноги,
в долоні всю голівку узяла,
говорить.
— Чиї вівці пасе?
Хіба це не однаково, чиї?
Колись я думала, що можна жить працюючи,
аби земля родила.
Тепер — ні.
Бо батько й мати горби понаробляли,
а все панові, бодай йому не дихать! —
Ще більше голівку заховала,
щоб сліз не видно.
А сльози, сльози, як слова!
— Одна
пішла я раз у панський двір.
А пан на ніч сказав мені zostатись,
грозив ножем і мордував, —
та не далася я,
втекла.
А ці ченці, —

О господи, пройти й у церкву не дадуть!
Та що казать...

Помовчала Маринка...
Й день затих.
То хмари все хмаріли,
а то у тучу всі зійшлись
І звідти
ціляли в блиск розколотого неба,
в Дніпрі одбившись...

У купу вівці збились.
Немов із холоду,
ягнятко на руки полізло.
— А вам, напевно, весело живеться,
що ви все граєте?
Я бачила й учора вас.
А брат мій у повстанцях, — та й зразу
схаменулась.

Взяла ягнятко й понесла.
А вітер їй заходив збоку
і рвав спідничку і кісник,
аж поки з вівцями в яру вона не зникла.
А вітер все заходив збоку.

Сковорода на бистрі ноги встав,
хотів її догнать, обнять, потішити,
утерти сльози недитячі,
та тут
повз нього карета, закрившись курявою,
на Київ покуріла.
І довго пан з вікна дивився,
який то юродивий
очима доганяв його, а мо' й словами:
простягне руки до Дніпра
та й знов тремтячі одведе,
немовби воздух тихо прийме.
Сльози гніву,
бурі серця великого
говорить не дають.
«Напевно, весело живеться».
Ніколи блискавка отак не била, не палила,
як душу його
ці слова.
Справді.
Чого прийшов він в цюю пущину?
Хіба не на те, щоб пожити?
Щоб мир знайти і спокій
і бога щасливого в собі відчути, у натурі
Бога, якого і Сократу не вдалось побачити,

гармонію душі?
А бог один,
і, може, там якраз,
де ту гармонію розбито.
І як я смів подумать,
що вже зробив щось для людей,
коли безвинні ллються сльози кругом,
кругом, а я од них тікаю!
Чи друзями були мої друзі, в яких я жив?
Чи справжня була моя проповідь, яку
я підносив?
І вперше усумнився Сковорода.
І вперше очима іншими поглянув
на небо, на землю, на себе.
Хмара ще ширше сиві краї свої закотила
і звідти так само ж, здавалось,
ціляла в брязк розтріснутого неба,
потріскуючи у Дніпрі...
Але за цим
такий орган гримів і грав простором хором
понад хором,
що аж земля під низом стугоніла,
трепещучи...

Дививсь Сковорода і думав:
А се ж бо єсть вже інший триугол:
земля — огонь — вода.
Земля, що правди прагне, права.
Огонь, цей гнів, що сам рождається з землі
в задуху, в спеку, у туман.
Також вода — душа людини,

що все — не тільки радість! —
що все одсвічувать повинна.
А се ж бо єсть вже інший триугол.
Находив вітер з вітерками,
і на одній нозі пісок за яром закрутився.
Закрутився пісок
і з вітерками вітер...

І думав Сковорода:
Гармонія неіз'яснима.
Налився всесвіт повноти
і споглядав сам себе.
Але й його чиясь рука на два пересікає:
на світ вгорі
і світ внизу,
і другий — завжди рабство.
Чи друзями ж були мої друзі, в яких я жив?
Чи справжня була моя проповідь,
яку я підносив?

І думав:
Шляхту,
шляхту бачив я, а не народ.
Панство просвіщав, а не голоту.
У ній,
лише у цій останній я мир собі знайду
і боротьбу замість спокою.
Бо мир не просто правда, —
мир є справедливість,
за всіх пригноблених піднятий меч.
<...>

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Яке враження справила на вас ця частина поеми?
2. Яким постає її головний герой — поет і філософ Сковорода? Що сповнює його «миром»?
3. Дослідники творчості П. Тичини вважають, що в цій частині твору поет *«наділяє героя рисами людини праведної, яка живе за сократівським принципом: у порозумінні з самим собою»*. Доведіть або спростуйте це твердження.
4. Які життєві враження примушують філософа сумніватися, шукати нових шляхів для «миру»?
5. Поміркуйте, які алегоричні образи постають у творі. Якого значення вони набувають?

Осмищення української історії

Богдан ЛЕПКИЙ (1872—1941)

■ Богдан Лепкий
(автопортрет, 1907)

■ Богдан Лепкий
(Михайло Жук, 1925)

Богдан Лепкий (повне ім'я — Богдан Теодор Нестор Лепкий) народився 9 листопада 1872 року в селі Кривенькому на Тернопільщині в сім'ї священика. Початкову освіту здобув удома, згодом навчався в школі та в гімназії в Бережанах.

Навчаючись у гімназії, написав перші літературні твори, захопився малярством. Після гімназії вступив до Віденської академії мистецтв, але невдовзі перейшов на філософський факультет Віденського університету, вивчав мовознавство та історію літератури. Після другого курсу продовжив студії у Львівському університеті. Саме тоді перші твори Богдана Лепкого з'явилися в періодичних виданнях.

Закінчивши в 1895 році університет, Богдан Лепкий працював учителем у Бережанській гімназії, активно займався громадськими справами. Багато часу приділяв і творчості: за чотири роки він написав чимало прозових, поетичних та драматичних творів.

У 1899 році Богдана Лепкого запросили до Ягеллонського університету в Кракові. Там він викладав українську мову і літературу, одночасно був учителем у міській гімназії. Мав творчі контакти з відомими польськими авторами, співпрацював з літературним об'єднанням «Молода Польща».

Краківський період став чи не найбільш плідним у творчому зростанні письменника. Тоді вийшли збірки оповідань «З села», «Щаслива година», «В глухих куті», «По дорозі життя», «Кидаю слова», а також поетичні книжки «Стрічки», «Листки падають», «Осінь», «На чужині», «Для ідеї», «З-над моря». Твори Богдана Лепкого перекладали польською, чеською, німецькою, угорською та сербською мовами.

Із початком Першої світової війни письменник виїхав до Угорщини, а потім до Відня. Невдовзі його мобілізували до війська, призначили на культурно-освітню роботу. А в 1925 році він повернувся до викладацької праці у Ягеллонському університеті, де обійняв посаду професора. У цей час письменник працював і над романами про Івана Мазепу.

Коли під час Другої світової війни університет припинив роботу, письменник залишився без засобів до існування. Заробляв на життя журналістською працею та перекладами. Помер Богдан Лепкий 21 липня 1941 року в Кракові.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

У зручній для вас формі (тексту, таблиці, плану, схеми) запишіть відомості про письменника. За своїми записами підготуйте усну розповідь про Богдана Лепкого, висвітливши такі питання: де й коли народився письменник; де він навчався; де й ким він працював; коли почав писати літературні твори; які твори складають творчий доробок письменника, якими мовами вони перекладені.

Романна епопея про Івана Мазепу

Ще в 1908 році Богдан Лепкий написав вірш «Мазепа», у якому порушив проблему національно-визвольної боротьби. Згодом, у другій половині 20-х років, він зобразив Івана Мазепу в епічному творі, що складається з п'яти книг («Мотря», «Не вбивай», «Батурын», «Полтава», «З-під Полтави до Бендер»). Змальовуючи відомого історичного діяча, письменник звернувся до романної форми.

Одним із різновидів цієї епічної форми є роман історичний, який осмислює події минулого. Це не наукове дослідження історії, а художній твір. Тому в розкритті основної теми він поєднує історичну правду з художнім вимислом. Персонажі історичного роману можуть мати реальних історичних прототипів, однак письменник, зображуючи їх, керується власними ідейними переконаннями, віддає перевагу художній правді.

Отже, історичний роман — це великий епічний твір на історичну тему, що поєднує історичну правду з художнім вимислом. Перший історичний роман у світовій літературі створив шотландський письменник Вальтер Скотт («Веверлі»), а в українській — Пантелеймон Куліш («Чорна рада»).

Богдан Лепкий урахував художній досвід своїх попередників. Вивчивши історичні факти й документи, автор трилогії достовірно відтворив особливості епохи, якій належав Іван Мазепа, і водночас вдався до художнього вимислу — зобразив драматичний світ роздумів і переживань українського гетьмана.

Роман — це великий і складний за своєю будовою епічний твір, у якому зображено життя багатьох героїв, а сама дійсність представлена широко й різнобічно.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Коли письменник працював над епопеєю про Мазепу?
2. З яких книг вона складається?

Виявляємо літературну компетентність, обізнаність у сфері культури

3. Пригадайте, які історичні романи ви читали, вивчали на уроках української та зарубіжної літератури. У чому своєрідність історичного роману?

Роман «МОТРЯ»

Історична основа роману

Трилогію Богдана Лепкого відкриває роман «Мотря». У центрі цього твору — Іван Мазепа, український політик і державний діяч, який дістав гетьманську булаву в 1687 році. Він зміцнив козацьку державу, над усе прагнув позбутися залежності від Москви, а в 1708 році підтримав шведського короля Карла XII у війні проти Росії.

Мазепа ввійшов в історію як меценат: жертвував великі кошти на будівництво церков, підтримував освіту й мистецтво. За його правління

сягнув розквіту стиль українського бароко, що виявився в багатьох видах мистецтва, насамперед в архітектурі, музиці й літературі. Київ став визнаним освітнім осередком: відкривалися нові школи, а Києво-Могилянський колегіум набув престижного статусу академії.

Сам гетьман був людиною освіченою й навіть творчою. Йому, зокрема, належить авторство пісні «Всі покою щиро прагнуть», у якій звучить заклик до єдності й боротьби за волю України.

Окрім політичної й державотворчої діяльності гетьмана, у романі представлено й деякі епізоди його особистого життя. У 1704 році вже немолодий Іван Мазепа посватався до дочки генерального судді Василя Кочубея, але її батьки відмовили йому. Мотря Кочубеївна закохалася в гетьмана й утекла до нього, коли її збиралися віддати до монастиря. Щоб уникнути конфлікту, Мазепа мусив повернути дівчину до батьків.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. На які часи припало життя Івана Мазепи?
2. На що була спрямована його діяльність?
3. Коли гетьман посватався до Мотрі Кочубеївни?
4. Чому не відбувся їхній шлюб?

Деякий час закохані таємно листувалися, а згодом Мотрю видали заміж за козака Івана Чуйкевича.

Історичну інформацію письменник використав лише частково — щось домислив, чомусь надав суб'єктивного трактування. Він залучив до твору чимало достовірних побутових та етнографічних деталей, що допомогли відтворити дух старосвітської України.

Читаємо взірці української художньої літератури

Прочитайте роман **Богдана Лепкого «Мотря»**. Зверте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника.

В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

Тема і проблематика

Основною темою роману є висвітлення суспільних і політичних процесів, у центрі яких опинився Іван Мазепа. Письменник розкрив мотиви, якими керувався гетьман у своїй державотворчій діяльності. Він докладно зобразив стосунки свого героя з дочкою генерального судді Василя Кочубея.

У романі проблема патріотизму тісно поєднана з іншою — проблемою влади й відповідальності. Іван Мазепа та його оточення зображені як патріоти, готові боротися за рідну землю: *«Не пожалуємо нічого, щоб постояти за права наші, за волю й за славу України»*.

Навіть образ Мотрі Кочубеївни не обмежений лише особистими почуттями. Звертаючись до батька, вона рішуче промовляє: *«Я не турбуюся собою, моя турбота — Україна»*. А гетьманський канцелярист Чуйкевич, безнадійно закоханий у Мотрю, у своїх роздумах теж поєднує патріотичний обов'язок та особисте почуття:

«Так думав собі козак, і в його душі образ Мотрі зливався з образом України, — любов ставала неподільна».

Показово, що гетьман свою владу розглядає як важливе покликання й випробування долі: *«Це не булава, а хрест, хрест, котрий, може, прийдеться двигати на нову, українську Голгофу»*. Для нього влада — ще й велика відповідальність за майбутнє України.

Саме у цьому контексті — патріотизму, відповідальності та громадянського обов'язку — представлено в романі особисті стосунки Івана Мазепи та Мотрі Кочубеївни. Їх єднає ще й духовна спільність — почуття любові до рідної землі й бажання не словом, а ділом захищати волю України.

Автор порушив ще й складну філософську проблему — людського призначення й покликання, сенсу життя, служіння високим ідеалам.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. До якої теми звернувся прозаїк? Яка проблема в романі є головною?
2. Яку роль у творі відіграє любовний сюжет?

Художня організація

Роман складається з двох частин. У першій більше уваги приділено образам Івана Мазепи й козацької старшини, натомість у другій наперед висувається образ Мотрі Кочубеївни — повніше розкривається її характер, висвітлюються стосунки дівчини з гетьманом та батьками.

Автор зобразив багатьох персонажів — як і має бути в романі. Це переважно однодумці головного героя. Серед них реальні історичні особи: племінник гетьмана Войнаровський, керівник канцелярії Орлик, полковники Апостол, Кожухівський, Андріяш, генеральний хорунжий Сулима. Зустрічаємо чимало епізодичних постатей, які представляють інтереси різних суспільних та політичних груп.

Основні події відбуваються в Києві, Батурині, Бахмачі та в селі Ковалівці, що належить Кочубею.

На початку твору подано докладний опис перебування царя Петра I в київській резиденції гетьмана. Російський монарх та його слуги морально непривабливі, а їхня поведінка навіть відразлива. Надалі таке зображення росіян зберігається. Воно проходить через увесь роман завдяки залученню низки епізодів, у яких російські військові та урядовці постають грабіжниками й жорстокими вбивцями, котрі лише знущуються з мирних жителів. Особлива роль відведена описам суперечок і збройних зіткнень козаків із російськими ратниками, котрі

нагадують злочинців. Окремо накреслено протистояння Івана Мазепи й генерального судді Василя Кочубея. За авторською версією, опозицію до гетьмана очолює не сам Кочубей, а його дружина. Вона робить усе, щоб очорнити Мазепу в надії здобути підтримку царя й одержати булаву для свого слабовольного чоловіка.

■ Василь Кочубей
(невідомий художник,
XVIII ст.)

■ Петро I
(Олексій Антропов,
1772)

У романі знайдемо чимало колоритних побутових описів та фольклорного матеріалу, переважно прислів'їв і приказок. Завдяки цьому формується загалом достовірна атмосфера козацької України з її самобутніми звичаями і традиціями.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Яких історичних осіб зобразив автор?
2. Де відбуваються події?
3. Як зображено російського царя Петра I.
4. Як автор змалював протистояння гетьмана й генерального судді?

Образ гетьмана

Віддаючи належне заслугам Івана Мазепи, письменник відчутно ідеалізував цього персонажа. Перед читачами постає мудрий державець і патріот, а також розумний дипломат, здатний на компроміси, наділений витримкою й політичним талантом.

Цей образ розкривається не лише в діях та спілкуванні з іншими, а й через інформативні внутрішні монологи. Наприклад, Мазепа

розмірковує про потребу загальнонародної єдності. «Ось що ми вміємо, — сказав шепотом гетьман, — співати! На жаль, у нас тільки в пісні згода, в житті дисонанс, а як життя перетворюється в пісню, виходить гармонія чудова».

Він рішуче виступає проти анархії й безвідповідальності, нарікає також і на брак державної мудрості: «Привикли оглядатися на когось — на короля, на восточного царя, на султана,

■ Іван Мазепа, гетьман Війська Запорозького
(Данієль Бейель, 1704)

навіть на хана, щоб тільки не на свого власного володаря, забулися княжі часи, а новий державний дух ще не родився».

Автор вкладає в уста персонажа роздуми про історичну долю народу: *«В тім-то й біда, що Господь посадив нас не між горами та між морями, а на велетенському суходолі, на безбережних степах. Куди не скоч, скрізь двері. Нам треба заволодіти степом»*. Степ тут ще й метафора: *«Степом назверх і всередині, бо наша душа теж степ. Степ — ворог держави»*.

Маючи далекосяжні плани, Мазепа готується розірвати союз із Московським царством. До цього його підштовхує ще й органічне неприйняття російської політичної культури: *«Гетьман не любив Петра. Це був варвар, а Мазепа ненавидів варварства»*. Саме кривди, що їх терпіло українське населення від навали росіян, підштовхували гетьмана до союзу зі шведським королем Карлом XII, супротивником російського монарха.

Письменник виділив в образі Івана Мазепи чимало інших рис — показав його в стосунках із матір'ю, із друзями й однодумцями. І звичайно, особистість гетьмана розкривається у його ставленні до Мотрі Кочубеївни. У ній він цінує не лише красу, а й душевне багатство та розум. Закоханий гетьман постає людиною чуйною й уважною, щирою у своїх почуттях.

Мотря Кочубеївна

Змальовуючи героїню, автор вийшов поза межі любовної історії. У її образі він виділив самостійність, рішучість, патріотизм. Козак Іван Чуйкевич, закоханий у Мотрю, дав їй промовисту характеристику: *«У неї жіноча врода, але мужеська вдача»*.

Мотря по-справжньому закохалась у гетьмана, коли він гостював у Ковалівці, маєтку Кочубеїв. Особливо полонила її серце пісня у виконанні Мазепи (*«Мотря не зводила з нього очей, як зачарована»*). Вона відчула душевну й духовну спорідненість із гетьманом, була захоплена його внутрішньою силою.

У дівчини загострилися стосунки з батьками, особливо з владною матір'ю. Кочубей не був категорично проти шлюбу дочки з гетьманом, однак мусив рахуватися з волею дружини:

«Василь Леонтіївич, людина м'ягка й добросердна, хитався поміж гетьманом і своєю жінкою, схилиючись то на його бік, то на її, залежно від того, під чиїм впливом оставався».

Відхиливши сватання Мазепи, батьки відправили дочку до монастиря, однак вона втекла до свого коханого. Дівчина добре усвідомлювала, що не зможе й надалі йти проти волі батьків. До того ж її матір скористалась із втечі доньки й обвинуватила гетьмана у викраденні.

Аби не давати підстав для наклепів та інтриг проти Мазепи, Мотря зрештою повернулася під батьківську опіку.

Автор розкрив внутрішню драму героїні, яка опинилась у непростій ситуації, коли мусила обирати між своїм обов'язком перед батьками й коханням.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Якими рисами автор наділив головного героя?
2. У чому бачить своє головне призначення гетьман?
3. Чому він негативно ставиться до російського царя?
4. Яким гетьман постає у взаєминах з Мотрею Кочубеївною?
5. Коли Мотря закохалась у гетьмана?
6. Що найбільше в ньому привабило дівчину?
7. Як поставились її батьки до сватання Івана Мазепи?
8. Чому Мотря після втечі мусила повернутися до батьків?
- 9. Відомий дослідник літератури Ф. Погребенник назвав твір Б. Лепкого «Мотря» *«своєрідним лірико-драматичним заспівом»* до епопеї «Мазепа». Як ви розумієте таке визначення? Чи згодні ви з ним? Наведіть аргументи на доведення або спростування тези вченого.
- 10. Характеризуючи роман «Мотря», більшість дослідників сходиться на думці, що у творі подається *«широка й колоритна панорама життя на Україні, зокрема художньо-самобутнє відтворення деяких важливих подій того часу»*. Доведіть, що в романі відтворено панораму життя України початку XIII століття. У чому, на вашу думку, полягає художня самобутність відтворення подій?

Виявляємо підприємливість, уміння мислити критично

- 11. У романі створена галерея образів історичних постатей. Який образ найбільше зацікавив вас? Знайдіть у мережі Інтернет або в історичних енциклопедіях інформацію про цього діяча. З'ясуйте, чи збігається авторський погляд на історичну особу з оцінками істориків, біографів. Представте результати свого дослідження у вигляді таблиці або схеми й ознайомте з ними однокласників.

Ісмаїл ГАСПРИНСЬКИЙ (1851—1914)

■ Ісмаїл Гаспринський

■ Ісмаїл Гаспринський

Ісмаїл Гаспринський народився 21 березня в селі Авджикой Ялтинського повіту Таврійської губернії в сім'ї військового. Навчався вдома та в початковій школі мектебе, а згодом — у Сімферопольській гімназії та у військових навчальних закладах Воронежа й Москви. Повернувся до Криму і працював учителем початкової школи. У 70-х роках багато подорожував, побував у Франції, Єгипті, Туреччині.

Закордонні подорожі та набутий досвід вплинули на світогляд І. Гаспринського. Він визнавав необхідність реформування освіти ісламських народів. Обґрунтовуючи свою позицію, І. Гаспринський писав: *«Могутній, кипучий Захід з його мільярдами і широкими знаннями, язичницький Схід, що пробуджується, з його незліченним населенням можуть здавити нас, мов лещата, якщо ми не поквипимось як слід згуртуватися, просвітитися і розвинути на всю широчінь працездатність і продуктивність»*.

Свої ідеї І. Гаспринський намагався втілювати в життя в громадській та просвітницькій праці. Його обирали гласним Бахчисарайської міської думи, а згодом і міським головою Бахчисарая. На цій посаді він дбав про облаштування міста та організацію народної освіти. Також писав і видавав за власною редакцією численні підручники та книжки для кримськотатарської молоді. Його навчальний посібник «Ходжа-і-суб'ян» («Учитель дітей») став найпопулярнішим виданням у тюркомовному світі.

І. Гаспринський був організатором джадидизму (назва походить від «усуль джедід» — «новий метод» навчання). Окрім освіти, цей рух порушував громадські та просвітницькі проблеми. До них належав розвиток журналістики. У 1883 році І. Гаспринський розпочав видання газети «Терджиман» («Перекладач»), яка проіснувала тридцять п'ять років. Це було перше тюркомовне видання в Російській імперії. А в 1905 році І. Гаспринський започаткував кримськотатарське періодичне видання для жінок «Алемі нісван» («Жіночий світ»).

Активна журналістська праця сприяла реалізації творчого потенціалу І. Гаспринського. Йому належить авторство художніх творів «Африканські листи», «Листи Молли Аббаса Франсові», «Дівчина-левиця», «Лихо Сходу», «Французькі листи», «Сонце зійшло» та ін.

Помер письменник, педагог і журналіст 24 вересня 1914 року.

Ісмаїла Бея Мустафу Оглу Гаспринського кримські татари вважають «дідушем нації». Він багато зробив для освіти свого народу, піднесення національної самосвідомості та розвитку культури. Ім'ям І. Гаспринського названо республіканську кримськотатарську бібліотеку в Сімферополі. Йому встановлено пам'ятники в Сімферополі та в Бахчисарайі, де й сьогодні працює музей Ісмаїла Гаспринського.

Виявляємо читацьку компетентність

У зручній для вас формі (тексту, таблиці, схеми, плану) запишіть відомості про життєвий шлях Ісмаїла Гаспринського.

АРСЛАН-КИЗ (ДІВЧИНА-ЛЕВИЦЯ)

Історична основа та жанрові особливості

Письменник звернувся до давніх подій в одному з регіонів Кокандського ханства. Ця держава існувала з 1709 до 1876 року на території сучасних Узбекистану, Таджикистану, Киргизстану, південного Казахстану та Сінцзянь-Уйгурського автономного району Китаю. «Час подій нашої оповіді, — зазначив автор, — це час Кокандського ханства, де правили хаджі — праведники, нащадки самого пророка».

Мусульманське населення міст Учтурфан та Кашгар організувало збройне протистояння китайському імперському війську. Один з епізодів цього протистояння І. Гаспринський зобразив у «Дівчині-левиці». Цей епічний твір має жанрові ознаки історичного оповідання: невеликий обсяг, однолінійний сюжет на основі давніх подій, різнобічно розкритий образ однієї героїні.

■ Східний базар у Самарканді
(Яків Хаїмов, 1946)

Коментар фахівця

Ісмаїл Гаспринський у цьому творі розповідає про запеклу битву новизни і застарілого, добра і зла, про приховану в давніх легендах історію древнього кримськотатарського народу. Ісмаїл Гаспринський робить спробу показати нам те, що може зробити людина задля Батьківщини.

Ю. Кандим, кримськотатарський поет, заслужений діяч мистецтв України

Читаємо взірці української художньої літератури

Прочитайте твір **Ісмаїла Гаспринського «Арслан-киз (Дівчина-левиця)»**. Зверте власні враження від твору з матеріалом, запропонованим у статтях підручника.

В електронному додатку до підручника на сайті **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете повний текст твору.

Сюжетна організація

Експозиція оповідання — облога багатотисячним китайським військом мусульманського міста Учтурфан. Жорстокі нападники вимагають від містян здатися й заплатити викуп. А на нараді в муллі шейха Іззета-Ати більшість уже готова прийняти цей ультиматум.

Сюжетна *зав'язка* припадає на епізод, коли до присутніх виходить дочка господаря

Гульджемал і закликає до боротьби: «Товариство, не здавайтесь!». Дівчина збирається за підмогою до Кашгару. Усі захоплені її сміливістю, а міський старшина навіть вигукує: «Ця дівчина... ні, ця левиця зможе звільнити нас від ворога!».

Здійснення наміру Гульджемал і становить *розвиток дії*. Одягнена як чоловік, вона

дістається до Кашгару й намагається переконати суддів і старшин перейти до рішучих дій.

У кульмінаційному епізоді дівчина викриває зраду старшини Таштімур-бека та схиляє

мешканців Кашгару до боротьби: «Ще дві години тому безталанні сіроми, безвольні бідолахи, кашгарці обернулись на відважних вояків». Події мають щасливу розв'язку: китайці нарешті знімають облогу Учтурфана й відступають від міста.

Образ Гюльджемал-ханум

Юна донька шейха змалку відзначилася сильним і рішучим характером. Батько стежив за її вихованням і багато чого навчив. Вона їздила верхи не гірше за хлопців, уміла користуватися компасом і біноклем, добре стріляла з рушниці. А до всього ще й мала добру освіту, знала декілька мов.

Дівчина була наділена особливим даром красномовства, умінням переконувати інших. Ось як вона звернулася на нараді до поважного товариства: «Ви хочете ввіритися лютим катам? Певно, ліпше, добродії, рятувати не голову й тіло, а душу й домогтися спокою й слави... Я не з тих, що здаються». Автор у кількох порівняннях дає їй якнайкращу характеристику: «...ця напрочуд метка мисливиця, ця дівчина, спритна, мов канатоходець, освічена, мов який мулла, окрилена, як поет».

У Гюльджемал ніколи слова не розходяться з ділом. Тому й вирушила в небезпечну поїздку

за підмогою, узявши з собою меч, рушницю та револьвер. Ніщо не змогло її зупинити — навіть двоє китайських дозорців, яких застрелила однією кулею. У Кашгарі Гюльджемал виявила ще й властиві їй хитрість і дипломатичність, винахідливість і рішучість. Вона без страху промовляла перед людьми, що зібралися на майдані: «Слід прогнати ворога. Сьогодні немає жінок і чоловіків, є тільки бійці... Може, хтось з вас і боїться тиранів, але сміливців значно більше».

Не дивно, що емоційні заклики знайшли шлях до сердець багатьох містян: «Хоробрі слова дівчини, відвага й патріотизм, що променилися в її очах і осявали всіх, перетворили бійців на військо левів».

У справі захисту батьківщини героїня нічим не поступається чоловікам. За виявленими лідерськими якостями, сміливістю, рішучістю, розумом та винахідливістю вона є взірцем гідної людської поведінки.

Виявляємо читацьку, літературну компетентності

1. Яке враження справив на вас твір?
2. Які події зобразив письменник?
3. Які ознаки історичного оповідання має твір «Арслан-киз»?
4. Якою постає головна героїня оповідання? Які риси її характеру підкреслює автор?
5. Поміркуйте, чи є психологічно вмотивованими вчинки героїні.
6. Прочитайте характеристику, яку дав твору «Арслан-киз» сучасний кримськотатарський поет (с. 233). Поміркуйте, чому Юліус Кандим визначає цей твір як легенду. Визначте риси легенди й оповідання у творі. Свої спостереження занотуйте в таблиці.

Жанрова своєрідність твору Ісмаїла Гаспринського «Арслан-киз»

Риси легенди	Риси оповідання

Запрошуємо до дискусії

7. Чи завжди в житті людини є можливість виявити свій патріотизм?

ПОВТОРЮЄМО ТА УЗАГАЛЬНЮЄМО

Щоб перевірити свої знання з розділу «Українська література кінця XIX — початку XX ст.», виконайте завдання в підручнику та пройдіть тест в електронному додатку до нього.

Виберіть правильний, на вашу думку, варіант відповіді.

1. Іван Франко родом із
 - A** Галичини
 - B** Слобожанщини
 - В** Волині
 - Г** Буковини
2. Однією з особливостей неоромантизму є зображення
 - A** подробиць повсякденного життя
 - B** типових персонажів у типових обставинах
 - В** яскравої індивідуальності, здатної до боротьби
 - Г** героїв, відсторонених від злободенних проблем
3. Укажіть твір І. Франка, що, покладений на музику композитором К. Данькевичем, став популярним романсом.
 - A** «Гімн»
 - B** «Декадент»
 - В** «Чого являєшся мені у сні?..»
 - Г** «Мойсей»
4. Азазель у поемі «Мойсей» І. Франка — це
 - A** пророк
 - B** темний демон пустелі
 - В** князь конюхів
 - Г** світла сила
5. Михайла Коцюбинського називають
 - A** каменярем
 - B** королем українського тиражу
 - В** великим сонцепоклонником
 - Г** українським Одисеєм
6. Прочитайте уривок із новели «Intermezzo».

Ми таки стрілись на ниві — і мовчки стояли хвилину — я і людина. То був звичайний мужик.

Цей епізод є

 - A** експозицією
 - B** зав'язкою
 - В** кульмінацією
 - Г** розв'язкою
7. У реченні «Тоді я раптом почув велику тишу» використаний троп
 - A** оксиморон
 - B** уособлення
 - В** метонімія
 - Г** гіпербола
8. Веселим лісовиком, що танцює і співає, у творі «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського постає
 - A** арідник
 - B** нявка
 - В** щезник
 - Г** чугайстир
9. Прочитайте рядки.

З-за галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом тіней од хмар, що все стирали бліду усмішку царинок.

Укажіть використаний троп.

 - A** метонімія
 - B** порівняння
 - В** гіпербола
 - Г** уособлення

10. Доберіть приклади до художніх засобів («Тіні забутих предків» М. Коцюбинського).

Художній засіб

- 1 діалектні слова
- 2 метафора
- 3 епітет
- 4 порівняння

Приклад

- А** «Ліси ще дихали холодками, ...
плай радісно підіймався угору...
- Б** Тим часом ватра розгоралась
на полонині.
- В** Черемош простягався
в долині, як срібна нитка.
- Г** ...а в долині кучерявий
Черемош ... світив попід скелі
недобрим зеленим вогнем.
- Д** Весь час, всі думки займала
турбота про сіно.

11. Ідея незнищенності кохання єднає твори

- А** «Земля» О. Кобилянської, «Лісова пісня» Лесі Українки
- Б** «Мойсей» І. Франка, «Intermezzo» М. Коцюбинського
- В** «Сікстинська Мадонна» І. Франка, «Земля» О. Кобилянської
- Г** «Contra spem spero!» Лесі Українки, «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького
- Д** «Лісова пісня» Лесі Українки, «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського

Дайте розгорнуті відповіді на запитання.

- 1. Які художні принципи сповідували модерністи?
- 2. Якими напрямками представлений модернізм?
- 3. Як відбувалося тематичне оновлення української літератури?
- 4. Хто належав до перших українських модерністів?
- 5. У чому своєрідність «нової драми»?
- 6. На яких українських авторів вона вплинула?
- 7. До якої збірки входить поезія Лесі Українки «Contra spem spero!»?
- 8. У чому полягає життєве кредо ліричної героїні цього твору?
- 9. Якими настроями перейнятий вірш Лесі Українки «Слово, чому ти не твердая криця...»?
- 10. Які риси неоромантизму наявні в «Лісовій пісні» Лесі Українки?
- 11. У чому жанрова своєрідність цього твору?
- 12. У чому виявився вплив «нової драми» на «Лісову пісню»?
- 13. Які життєві цінності протиставляються в «Лісовій пісні»?
- 14. До якого літературного напрямку належить творчість М. Вороного?
- 15. До яких роздумів спрямовує читачів згадка про Фауста у вірші Олександра Олеся «Чари ночі»?
- 16. Які характерні риси ранньої творчості П. Тичини?
- 17. Які твори присвятив П. Тичина Г. Сковороді? Яким постає Г. Сковорода в поемі П. Тичини?
- 18. Чому Б. Лепкий звернувся до історичної прози?
- 19. Які проблеми порушив Б. Лепкий у романі «Мотря»?
- 20. У чому полягає жанрова своєрідність твору І. Гаспринського «Арслан-киз»?

Словник термінів і понять

Автор — творець книжки, неповторного художнього світу.

Алегорія (інакомовлення) — утілення певної абстрактної ідеї у конкретному образі тварини, рослини або предмета.

Алюзія — натяк, що відсилає до певного сюжету чи образу, культурного явища, історичної події в розрахунок на проникливість читача, який може цей натяк зрозуміти.

Афоризм — лаконічний влучний вислів.

Байка — віршове або прозове алегоричне оповідання повчального змісту.

Балада — ліро-епічний поетичний твір фантастичного, історико-героїчного чи соціально-побутового змісту з драматичним напруженням сюжетом.

Бароко — література й мистецтво епохи, у якій панували ідеї мінливості світу, декоративна пишність.

Бурлеск — стиль, в основі якого контраст між серйозною темою та комічним характером її трактування.

Вічні образи — літературні образи, до яких у різні часи зверталися представники різних національних літератур. Наприклад, Прометей, Ісус Христос, Богородиця.

Вічні теми — літературні теми загальнолюдського значення (життя і смерть, добро і зло, любов і ненависть, людина і природа).

Гімн — піднесена, урочиста пісня програмового характеру.

Гіпербола — перебільшення якостей людини, явища, предмета.

Громадянська поезія — поетичні твори, у яких розкриваються соціальні й національні мотиви.

Гротеск — літературний прийом, який будується на поєднанні несумісних явищ: фантастичного й реального, прекрасного й потворного, правдоподібності й карикатури.

Гумор — відображення смішного в людині й житті. Гумор частіше висловлює добродушне ставлення, не заперечує об'єкт висміювання.

Діалог — розмова двох осіб у літературному творі.

Домисел (вимисел) — народжена уявою письменника дійсність, додавання з художньою метою того, чого насправді не існувало.

Драма — один із літературних родів, що змальовує дійсність у дії. Драма тісно пов'язана з театром, вона призначена для сценічного втілення.

Драматизм — загострена напруженість дії в художньому творі.

Драматичний етюд — невеликий драматичний твір, що частіше представляє один епізод з одноплановими персонажами, які нерідко сприймаються як образи-символи.

Драма-феєрія (драма-казка) — драматичний твір, якому властиві фантастичний сюжет, казкова умовність персонажів, поглиблений ліризм, широке залучення фольклорної образності.

Дума — ліро-епічний твір, що виконується речитативом народними співцями — бандуристами, кобзарями, лірниками.

Езопівська мова — мова, яка передає думки в замаскованій формі, за допомогою натяків, алегоризму.

Експресіонізм — мистецький напрям перших десятиліть XX століття (назва походить від латинського *expressio* — вираження). Поширені мотиви — страх, безнадія, біль, страждання, смерть. Експресіонізму властиві загострена емоційність автора й персонажів, фрагментарність оповіді, використання символіки і гротеску.

Елегія — сумна лірична поезія.

Епіграф — цитата, уміщена перед текстом твору або його розділами, яка визначає основну ідею чи тему твору, указує на авторську позицію.

Епізод — відносно самостійний фрагмент сюжету твору.

Епітет — художнє означення.

Епос — рід літератури, організуючою рисою якого виступає оповідь.

Естетика — наука про прекрасне, про загальні закони краси й художньої творчості.

Запозичення — використання автором уже відомих мотивів, образів, ідей, художніх засобів і прийомів.

Ідея — основна думка художнього твору.

Імпресіонізм (від французького *impression* — враження) — мистецький напрям, що зародився в малярстві й поширився на інші види мистецтва. Розкриваючи внутрішній світ людини, імпресіоністи фіксували психічні стани, почуття й переживання своїх героїв.

Інтер'єр — змалювання з художньою метою внутрішніх приміщень.

Іронія — вид зображення, що виражає глузливо-критичне ставлення до предмета зображення.

Історичний роман — великий епічний твір про минуле, який поєднує історичну правду з художнім вимислом.

Історичні пісні — ліро-епічні фольклорні твори про конкретні історичні події та історичних осіб.

Комедія — драматичний твір, у якому за допомогою гумору та сатири висміюються негативні явища дійсності.

Композиція — побудова твору.

Контраст — різка протилежність, протиставлення.

Конфлікт — зіткнення протилежних інтересів і поглядів у художньому творі.

Кульмінація — момент найвищого емоційного напруження, загострення дії.

Куплет — назва строфи в пісні.

Ліризм — піднесено-емоційне переживання події чи явища.

Лірика — рід літератури, в основу якого покладено емоції, переживання людини.

Ліричний відступ — прийом у літературному творі, коли автор безпосередньо висловлює свої думки й почуття про події чи героїв твору.

Ліричний герой — носій думок, переживань у ліричному творі.

Ліро-епічний твір — літературний твір, у якому поєдналися зображально-виражальні засоби лірики й епосу.

Літопис — літературно-історична пам'ятка часів Київської Русі та козацької доби.

Медитація — жанр ліричної поезії, герой якої розмірковує над складними питаннями сенсу життя, власної долі.

Метафора — образний вислів, що розкриває ознаки одного явища чи предмета через перенесення на них ознак іншого предмета чи явища.

Модернізм — комплекс мистецьких напрямів кінця XIX — перших десятиліть XX ст. із загальною орієнтацією на оновлення, або модернізацію.

Монолог — розгорнуте висловлювання, що належить одній людині й виражає її думки та переживання. Від діалогу монолог відрізняється тим, що є самодостатнім висловлюванням, не вимагає відповіді.

Мотив (у ліриці) — це мисленнєва та емоційна спрямованість твору.

Натуралізм — літературна течія реалізму, для якої характерна настанова на фотографічно точне зображення дійсності.

Неореалізм — літературна течія, що виникла завдяки оновленню класичного реалізму. Їй властиві пошук людської сутності у внутрішньому світі, а не в соціальному житті, поглиблений психологізм, ліризм і філософічність.

Неоромантизм — напрям модернізму, якому властиві увага до незвичайних особистостей, сильних пристрастей, до всього загадкового й фантастичного.

Новела — невеликий епічний твір про незвичайну подію з несподіваним фіналом.

Оповідання — невеликий прозовий твір, сюжет якого заснований на одному або кількох епізодах із життя небагатьох персонажів.

Паралелізм — художній прийом, що передбачає зіставлення людського життя з описами природи з метою повнішого розкриття психологічного стану героїв.

Пародія — комічне наслідування в художньому творі іншого художнього твору.

Пейзаж — опис природи в літературному творі.

Персонаж — дійова особа літературного твору. Виділяють головних, другорядних, епізодичних персонажів.

Персоніфікація — наділення неживих предметів чи явищ природи людськими якостями.

Підтекст — прихований зміст твору.

Повість — епічний твір частіше з однолінійним сюжетом, який за широтою зображення дійсності посідає проміжне місце між оповіданням і романом.

Поезія в прозі — невеликий прозовий твір, близький до вірша за емоційністю й ліризмом.

Поема — ліро-епічний чи епічний твір, у якому зображено значні події та яскраві характери.

Порівняння — пояснення одного предмета через інший, подібний до нього, за допомогою сполучників *як, мов, немов, наче, ніби* та ін.

Портрет — зображення зовнішності людини в літературному творі.

Послання — ліричний твір, написаний як звернення до певної особи чи багатьох осіб.

Притча — філософсько-алегоричний повчальний твір.

Прототип — реальна особа, життя й діяльність якої покладено в основу створеного письменником образу персонажа.

Псалми — духовна лірика, пісні релігійного змісту.

Псевдонім — вигадане ім'я та прізвище письменника.

Публіцистика — твори, що висвітлюють актуальні суспільні проблеми.

Реалізм — літературний напрям, який прийшов на зміну романтизму. Письменники-реалісти вважали своїм основним завданням правдиве й точне відтворення дійсності.

Ремарка — авторське пояснення в драматичному творі, яке стосується умов дії, вигляду чи поведінки дійових осіб.

Ренесанс — епоха в європейській культурі, що настала після Середньовіччя. Орієнтувалася на гуманістичні ідеали, відроджувала античний ідеал гармонійної краси.

Рима — співзвучне закінчення рядків у поетичному творі.

Роман — великий складний епічний твір, у якому широко зображено життя багатьох персонажів.

Романс — ліричний твір із наспівною інтонацією, який виконується під музичний акомпанемент.

Романтизм — літературний напрям, у світоглядній основі якого лежить розбіжність між дійсністю і мрією. Він віддзеркалює розчарування людини в щоденних проявах життя й розбудовує сферу фантазії та мрії.

Сатира — гостре викриття негативних явищ.

Сентименталізм — літературна течія, представники якої в осмисленні людини і світу на перше місце ставили почуття.

Символізм — напрям модернізму, що зародився у Франції в останній чверті XIX ст. Особливу роль у пізнанні світу символісти відводили творчій інтуїції. Заслугою символістів стали знахідки у сфері художньої форми, що виявились у створенні оригінальних і яскравих образів-символів.

Синоніми — слова, відмінні за звучанням, але однакові чи близькі за змістом.

Сонет — лірична поезія, що має чотирнадцять рядків п'ятистопного або шестистопного ямба та чітку строфічну організацію: зазвичай складається з двох катренів (чотирирядкова строфа) та двох терцетів (строфа на три рядки).

Строфа — повторювана сполука рядків у поетичному творі.

Сюжет — подія чи система подій у літературному творі.

Тема — коло подій, явищ, зображених у творі.

Травестія — жартівлива поетична переробка, яка «перелицьовує» оригінал, надає йому іншого історичного, культурного, національного забарвлення.

Трагедія — драматичний твір із гострим непримирним конфліктом, який завершується загибеллю героя.

Умовність — порушення правдоподібності зображення з художньою метою.

Усна народна творчість — словесна частина мистецьких явищ народної культури.

Характер — образ людини з властивими їй індивідуальними рисами, що зумовлюють її поведінку, ставлення до інших людей.

Хроніка — твір, у якому виклад подій ведеться в хронологічному порядку.

Художні засоби — сукупність прийомів, способів діяльності письменника, за допомогою яких постає художній світ твору.

Цикл — сукупність творів, об'єднаних автором у художню цілість.

Шкільна драма — п'єси навчального призначення, що складали репертуар давніх українських шкільних театрів.

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

БОРЗЕНКО Олександр Іванович

ЛОБУСОВА Олена Вікторівна

«УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА (ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)» підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Головний редактор *І. Л. Столій*. Редактор *О. О. Якименко*.

Технічний редактор *А. В. Плisko*.

Комп'ютерна верстка *О. В. Сідельникової*.

Художнє оформлення *В. І. Труфена*.

Коректори *Н. В. Красна, І. В. Ткаченко*.

На обкладинці використано фрагмент картини *Катерини Білокур*.

В оформленні підручника використані зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 18.07.2018. Формат 84×108/16.

Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 25,2. Обл.-вид. арк. 24,2. Тираж 28 797 прим. Зам. № 5507-2018

ТОВ Видавництво «Ранок»,

вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5215 від 22.09.2016.

Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.

E-mail: office@ranok.com.ua. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,

пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5340 від 15.05.2017.

Тел. +38(057) 703-12-21. E-mail: sale@triada.kharkov.ua

10

Українська література

Профільний рівень

Особливості підручника:

- надає широкі можливості для формування читацької культури
- сприяє виробленню вміння орієнтуватися в сучасному інформаційно-комунікативному просторі, застосовувати здобуті на уроках літератури знання в практичному житті

Інтернет-підтримка дозволить:

- здійснити онлайн-тестування за кожною темою
- скористатися додатковими матеріалами

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

ISBN 978-617-09-4335-4

Інтернет-підтримка
interactive.ranok.com.ua

